

Никола Тасић

ЈУГОСЛОВЕНСКО
ПОДУНАВЉЕ
ОД
ИНДОЕВРОПСКЕ
СЕОБЕ
ДО
ПРОДОРА
СКИТА

<http://www.balkaninstitut.com/>

<http://www.balkaninstitut.com>

МАТИЦА СРПСКА

ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

БАЛКАНОЛОШКИ ИНСТИТУТ САНУ

ПОСЕБНА ИЗДАЊА — 17

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК

МЛАДЕН СТОЈАНОВ

Секретар Одељења за друштвене науке
Матице српске

УРЕДНИК

РАДОВАН САМАРЦИЋ

дописни члан САНУ
Директор Балканолошког института САНУ

Ова књига штампана је према одлуци Одбора Одељења за друштвене науке Матице српске од 25. III 1982. и одлуке Научног већа Балканолошког института САНУ од 18. XII 1981. на основу реферата који су дали

Драгослав Срејовић и
Богдан Брукнер

Припрему и штампање ове књиге омогућиле су својим средствима Републичка заједница науке, Београд и Самоуправна интересна заједница за научни рад, Нови Сад.

НИКОЛА ТАСИЋ

ЈУГОСЛОВЕНСКО ПОДУНАВЉЕ
ОД ИНДОЕВРОПСКЕ СЕОБЕ
ДО ПРОДОРА СКИТА

Нови Сад — Београд
1983

nikola tasić

DAS JUGOSLAWISCHE DONAUGEBIET
VON DER INDOEUROPÄISCHEN WANDERUNG
BIS ZUM VORSTOSS DER SKYTHEN

С а д р ж а ј

УВОД	9
ОД ИНДОЕВРОПСКЕ СЕОБЕ ДО РАСПАДА ВУЧЕДОЛСКОГ КУЛТУРНОГ КОМПЛЕКСА	15
Сахрањивање под тумулима 23; Покрети носилаца Чернавода III културе 27; Консолидација индоевропских племена 31;	
ОД ФОРМИРАЊА КУЛТУРА РАНОГ БРОНЗАНОГ ДОБА ДО ПРОДОРА СТИЛА ИНКРУСТОВАНЕ КЕРАМИКЕ	39
Љубљанска култура 40; Мако култура 42; Нирсеђ култура 44; Еволуција вучедолске културе у Винковци-Шомођивар културу 45; Настанак и развој моришке културе 51; Ватин-Вербичоара културни комплекс 58; Метални налази раног бронзаног доба 69;	
ОД ФОРМИРАЊА КУЛТУРА СА ИНКРУСТОВАНОМ КЕРАМИКОМ ДО ТРАКОКИМЕРСКОГ ПРОДОРА	77
Хоризонт инкрустоване керамике 77; Продор носилаца Хигелгребер стила 85; Настанак и развој Белегиш-Кручени културе 91; Белегиш II-Гава и оставе позног бронзаног доба 99;	
ОД ТРАКОКИМЕРСКОГ ДО СКИТСКОГ ПРОДОРА	109
Преглед „трако-кимерских“ налаза 111; Диспозиција култура старијег гвозденог доба 118; Метални налази на подручју босутске и Басараби културе 125; Проблем етничке припадности босутске и Басараби културе 130;	
БИБЛИОГРАФИЈА	137
DAS JUGOSLAWISCHE DONAUGEBIET VON DER INDOEUROPÄISCHEN WANDERUNG BIS ZUM VORSTOSS DER SKYTHEN	145
— Zusammenfassung —	
INDEX	161
TABLE	167

С а р а д н и ц и

Ликовна обрада:	<i>Снежана Лазаревић (корице, цртежи)</i> <i>Светлана Лазић (карте, графикони)</i>
Лектор:	<i>Лепосава Жужић</i>
Превод:	<i>Ирена Балат</i>
Коректура:	<i>Јованка Ђорђевић</i>
Фотографије:	<i>Братислав Лукић</i>
Технички уредник:	<i>Јован Недељковић</i>

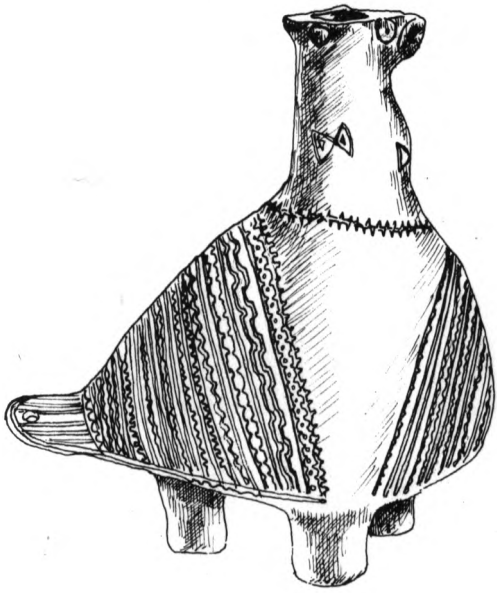
предговор

Књига ЈУГОСЛОВЕНСКО ПОДУНАВЉЕ ОД ИНДОЕВРОПСКЕ СЕОБЕ ДО ПРОДОРА СКИТА резултат је вишегодишњег рада аутора на пројекту „Материјална и духовна култура палеобалканских племена Централног Балкана у предримско доба“ који је, преко Балканолошког института САНУ финансирала Републичка заједница науке Србије. У исто време у њој су интегрисани резултати сарадње и на неким другим пројектима у првом реду оних који се у области археологије остварују преко Института за историју Војводине и Матице српске. Оваква сарадња пружила је могућност да се обради знатно шире подручје од југословенског Подунавља у ужем смислу, да се обухвате збивања у праисторијским културама у карпатско-подунавско-балканској зони кроз дужи временски период — од средине III до прве половине I миленија, да се обраде сличности и разлике културно-историјског развоја друштвених заједница ових области и скрене пажња на стална културна и етничка кретања која су некада ишла од истока према западу, од источне према средњој и југоисточној Европи а некада у супротном смеру. Концепција књиге захтевала је стога специфичан методолошки приступ који није ни само историјски ни само археолошки, односно и један и други у исто време. Основна замисао аутора била је да се кроз археолошке налазе пружи што потпунија историјска интерпретација појаве и развоја подунавских култура, њихов стилски, културни и хронолошки однос према савременим појавама у непосредном суседству, панонским и балканским, њихов значај за формирање других култура у вертикалној и хоризонталној пројекцији. Драгоцена подлога за рад на овој књизи послужиле су три монографије: „Праисторија на тлу СР Србије“ М. Гарашанина а затим „Праисторија Војводине“ и „Праисторија југословенских земаља“ на којима је сарађивао и писац ове књиге. Многа прикупљена а неискоришћена грађа за њих добила је место у овој монографији.

Како ће ову књигу, поред југословенских стручњака, користити и страни научници, којима је и намењен опиширан резиме, географске карте, графикони и табеларни прегледи објављени су у књизи у латиничкој транскрипцији.

Аутор се осећа обавезним да се на овом месту захвали бројним сарадницима и посебно колегама из војвођанских музеја (Р. Рашајски, др. П. Медовић, Мг. Д. Поповић, М. Гирић, Ч. Трајковић, Ј. Петровић, Јб. Буквић и другима) који су омогућили студијски рад у збиркама музеја и пружили драгоцене теренске и друге податке. Такође посебну захвалност дугује аутор рецензентима ове књиге професорима Д. Срејовићу и Б. Брукнеру за корисне савете и сугестије. Најзад нека буде на овом месту дозвољено да се помену и они који су финансијски омогућили да ова књига дође до читаоца: Републичка заједница науке Србије, Покрајинска СИЗ науке Војводине, Балканолошки институт САНУ и Матица српска у Новом Саду.

Београд, 1982.

УВОД

Југословенско Подунавље и централни Балкан чине једну од најзанимљивијих географских области Европе за проучавање појаве и развоја многих праисторијских култура. Ова област је на северу отворена према панонским просторима — високим лесним гредима, степама, према подручју које је богато водом и плодном обрадивом земљом; на истоку се, долином Тисе и њеним левим притокама, лако стизало у богата Трансилванска брда — огранке Карпата, у којима је било ловних животиња, али и драгоцених минерала, руда бакра, гвожђа, злата и, посебно, соли, без које је било тешко замислити сточарску привреду; према југу, долином Мораве, комуницирало се са средњобалканским залеђем, а у појединим периодима, услед сточарских померања, а ређе и пљачкашких похода, подунавска племена су стизала и до богатог медитеранског света; најзад, на западу, преко Саве и Драве, великих десних притока Дунава, остваривани су некада живљи а некада слабији контакти са приалпским областима, чији је значај за развој металургије бронзаног и гвозденог доба несумњиво био велики. У таквим географским условима, изузетно погодним и у економском погледу и кад је реч о комуникацијама, развијале су се културе које желимо да обрадимо у раздобљу од првих сигурних података који су у вези са индоевропском сеобом до великих покрета племена у првој половини I миленијума, који су условили онакав њихов распоред у Подунављу и на Балкану какав је забележен у писаним изворима — код Херодота, Тукидида, Страбона и других писаца античке Грчке и Рима.

Геотографски и економски разлози чинили су окосницу јединства културног и исто-

ријског развоја карпатско-подунавско-балканског простора. То јединство се огледа у истом или сличном процесу настајања културе, истој или сличној аутохтоној подлози, истим или сличним облицима у материјалној култури, сличном ступњу социјално-економског развоја, нарочито у металном инвентару, истих облика оружја, оруђа и накита. Разлике које се запажају у начину украшавања на посудама и други елементи фолклора губе се кад су у питању драгоцени и дуготрајни облици предмета од метала. Тако, на пример, облици бакарних крстастих секира исти су у енеолиту Словачке, Мађарске, Румуније и централног Балкана; кипарске игле раног бронзаног доба — временски ограничена, али изузетно карактеристична појава — срећу се на простору од Страубинг-културе на западу, уњетичке културе на северу, до Траисилваније на истоку и наших налазишта у Банату на југу. Културно јединство Карпатског басена, југословенског Подунавља и централног Балкана још је изразитије у млађим периодима бронзаног и гвозденог доба. У време инкрустоване керамике бронзаног доба налази се на исте облике предмета у севернопанонској култури Словачке и на налазиштима у Срему и Банату. Некада је реч о импорту, а некада о стилу који се формирао под утицајима или директним миграцијама култура из једних области у друге. Таквих примера је доста и они сведоче о веома блиским везама, економским интересима који су постојали и међу удаљеним културама.

Културно јединство тако великог простора има дугу традицију у сличном развоју неолитских и енеолитских група, па је разумљиво да се тај процес задржао и у време вишег ступња економије праисторијског дру-

штва, кад развој рударства и металургије, формирање заната, интензивнији развој сточарства итд. стављају то јединство у први план. Оно се задржава и онда кад је наступила дезинтеграција хомогеног неолитског и енеолитског друштва и његовог стила. У раном неолиту јединство простора се манифестује комплексом сликане керамике Старчево—Кереш—Криш (Старчево—Kögös—Cris) типа, да би, после једне фазе хетерогених култура (винчанска, потиска, ленђелска), поново дошло до интеграције култура преко Чернавода — Болераз (Cernavoda III — Volegaz), ране и класичне фазе баденске културе. Поновно оживљавање стилског јединства култура Карпатског басена, југословенског Подунавља и централног Балкана резултат је већих етничких померања која су ове области захватила почетком III миленијума пре н.е., а која се везују за први индоевропски талас.

Хронолошки оквири наших интересовања могу се одредити, с једне стране, продором Чернавода III културе, појавом културе окер-гробова и формирањем баденског стила у Карпатском басену и југословенском Подунављу. Горњом хронолошком границом треба сматрати средину енеолитског периода, време око 2800/2600. године пре н.е., ослањајући се при том на умерено високу хронологију у праисторијској археологији.¹ С друге стране, за доњу хронолошку границу узели бисмо време миграционих покрета у првој половини I миленијума, који су на простору источне, југоисточне и централне Европе праћени појавом „трако-кимерских“, а касније и скитских налаза. У југословенском Подунављу и већем делу Балканског полуострва у то време долази до приближно онаквог распореда палеобалканских племена какав је био и у време доласка Римљана у ове области. Период он почетка III миленијума до средине првог века пре н.е. јесте период дуг скоро две хиљаде година. У том раздобљу одиграле су се значајне промене, како у материјалној култури тако и у развоју праисторијског друштва: од култура које су се тек одвојиле од матријархата неолитског и ранонеолитског периода, преко иницијалне фазе занатства и рударства, до праисторијских војничких демократија пвздоеног доба. Тај пут праћен је сталним етничким или културним кретањима, директним миграцијама или само јачим утицајем из развијених у мање развијене области.

У уводном делу књиге потребно је указати на неке специфичности у методолошком приступу који је примењен при обради пе-

риода од индоевропске сеобе до скитског продора, значајне за разумевање укупне проблематике која ће се овде обрађивати. Посматрано са становишта археолошке науке — праисторије, подручје Карпатског басена и централног Балкана релативно је добро познато, како захваљујући неким монографијама (*Праисторија на тлу СР Србије, Праисторија Војводине* и трећи том *Праисторије Југословенских земаља*),² једној монографији која је у припреми (четврти том *Праисторије југословенских земаља*, који обухвата бронзано доба) тако и неким већим студијама које су у новије време објављене у суседним земљама (I. Bona, N. Kalicz, S. Morintz, B. Hänsel и др.).³ Стога ће наш приступ у обради проблематике између краја енеолитског периода и почетка пвздоеног доба бити више покушај да се прикаже историјски преглед развоја култура, културних група, стилова, њихових међусобних утицаја, локалних и ширих покрета који су захватили овај простор током III и II миленијума пре н.е. Ти покрети били су несумњиво веома значајни за динамичан развој праисторијског друштва, за честе промене носилаца културе једног подручја и обележја њихове материјалне културе.

Насупрот неолиту и раном енеолиту, где се има утисак, а то потврђују вишеслојна монокултурна налазишта, да је развој био постепен, без већих потреса или популацијских смена, у позном енеолиту и бронзаном добу промене су чешће, смењују се или упоредо егзистирају различите културе, мењају се њихови носиоци. Неолитске, превасходно земљорадничке културе уступају место номадским, много флексибилнијим културама, које брзо освајају просторе, од северних ограда Карпата до балканских сточарских рејона, продирући све до Пинда у Грчкој, преносећи при том културне тековине једних области у друге. Ова, каткад само локална кретања, а каткад шири покрети, па чак и шире миграције, утицала су на развој култура и стварање нових односа, па, чак, кад је реч о већим миграцијама, могу да послуже и за периодизацију једног дужег раздобља, јер они, у извесном смислу, чине цезуру између појединих културних, социјалних и економских појава у карпатско-подунавско-балканском простору. То је, углавном, и основни разлог што смо одустали од строге примене класичних подела периода од индоевропске сеобе до скитског продора (средњи и позни енеолит, рано, средње и позно бронзано доба или периодизације овог периода према Р. Reineckeу), већ цело то раздобље посматра-

мо као јединствен исечак развоја праисторијског друштва, омеђен, с једне стране, дезинтеграцијом неолитске аграрне заједнице и појавом нових популација, Индоевропљана, а с друге стране, продором кимеро-скитских племена у првој половини I миленијума пре н.е. у Панонску низију и на Балкан.

У миграционим покретима у III и II миленијуму пре н.е. значајна су два момента: а) геотопографске карактеристике тла, од чега зависе основни правци миграција и б) карактер тих покрета, односно да ли су у питању етничке миграције ширег обима или културни утицаји. Ширење и пенетрација култура из једних у друге области одвијају се дифузијом културе и културних утицаја или померањем њених носилаца (сеобе). Полазећи од геотопографских одлика карпатско-балканског простора и културно-историјских анализа, значајна су два основна правца кретања: дунавски (панонско-карпатски) и моравско-вардарски (егејско-балкански) пут. Први, дунавски пут, био је изузетно значајан за развој праисторијских култура и о њему је доста писано. На њему је посебно инсистирао G. Childe као на једној од основних саобраћајница у ширењу култура праисторијске Европе од истока према западу, од севера према југу и у обратним смеровима.⁴ Од првих индоевропских покрета, од померања Чернавода III — Волераз културе, од ширења стила инкрустоване керамике бронзаног доба, померања носилаца Хигелгребер (Hügelgräber) културе до дорске сеобе и кимеро-скитских продора, дунавски пут је усмеравао та кретања, повезивао их, а ређе био и граница између различитих културних подручја. Други правац, моравско-вардарска трансверзала, спаја подунавске и карпатске области са развијеним цивилизацијама егејског света. Тешко је у овом тренутку одредити почетак њеног функционисања, као и то да ли је она имала такав значај у неолиту како се то наглашава у радовима поборника миграционог покрета неолитских култура средње и југоисточне Европе. Свакако је значајно да овај централнобалкански пут има важну улогу у ширењу култура Бубањ-Салкуца (Salcuța) комплекса од севера према југу, а био је несумњиво значајан и при преношењу „степских елемената“ у јужне области Балканског полуострва.⁵ Овде се, пре свега, мисли на појаву врпчасте, шнур (Schnur) керамике на налазиштима у Пелагонији, у северној Грчкој на налазиштима Аргиса-магула, Певкаки-магнула, Крицана, Рахмани и др., затим на поједине специфичне облике

материјалне културе, као што су камени скиптри и привесци у облику ленгера (Шупљевац, Малич III, Аргиса-магула). Моравско-вардарска долина имала је у каснијем периоду значајну улогу у преношењу култура од севера према југу, и обратно. Нарочито се често помиње у анализи „микенског импорта“ у балканско залеђе и доње Подунавље и код „велике егејске или дорске сеобе“ (В. Милојчић, А. Mozsolics, М. Гарашанин, А. Бенац и др.).⁶

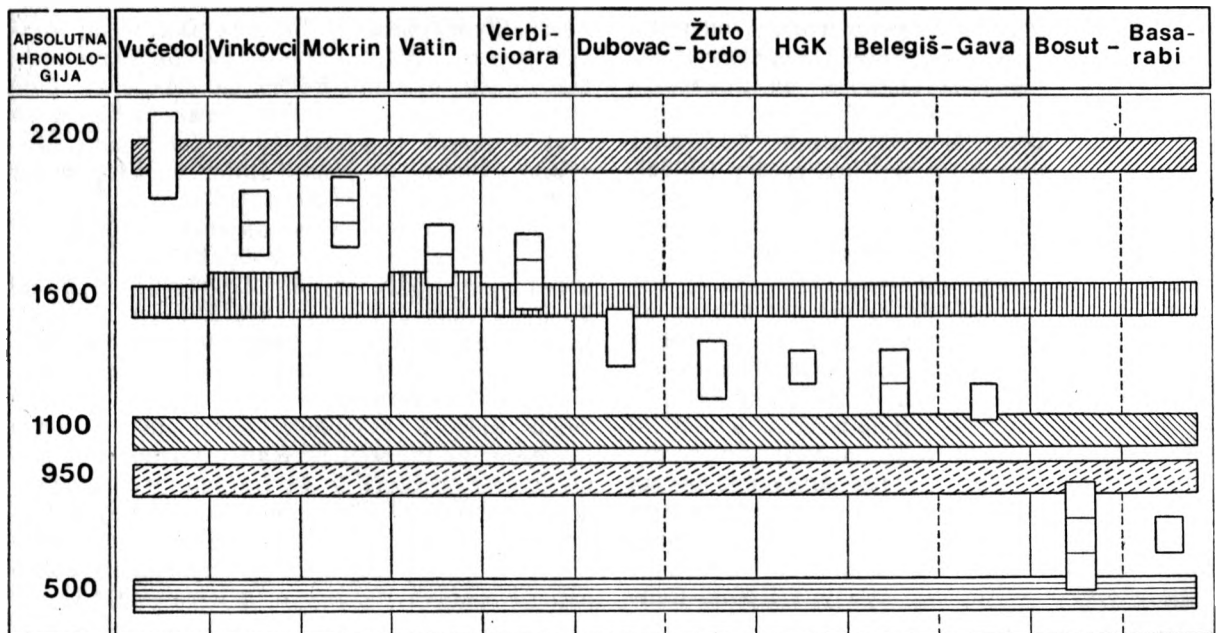
Моравско-вардарска долина је један од праваца којим су се кретале културе, али није и једина могућност. Постоје и друге могућности за комуницирање у којима је, на овај или онај начин, заступљена долина једне од двеју река.⁷ Од севера према југу кретало се долином Мораве, затим долином Нишаве према Софијском пољу, одакле се, долином Струме, лако излазило на обале Егејског мора и, даље, на Блиски исток. Од ушћа Нишаве у Мораву одваја се и други, косовски правац, који од Ниша, преко Преполца, избија на Косово заобилазећи узан теснац Грделичке клисуре. Везе с југом остварене су даље преко Скопског поља, Црне реке, Пелагоније до Тесалије. Који је правац коришћен у миграционим и културним кретањима зависи од многих узрока, међу којима су најзначајнији економски, односно да ли се покрети врше ради пљачкања, померања становништва са стоком према југу или су то само јаки културни утицаји из развијенијег медитеранског света према балканском залеђу.

Дунавски пут и моравско-вардарска долина били су основне саобраћајнице у свим периодима праисторије. Међутим, погрешно би било схватити да су све културе или већина култура резултат миграционих кретања која су захватала југословенско Подунавље и централни Балкан током енеолита и бронзаног доба. У тумачењу настанка баденске културе, на пример N. Kalicz упућује на њено јужно порекло и на миграцију становништва из Мале Азије према Подунављу и Панонској низији.⁸ Слично тумачење налазимо и код I. Bone у објашњењу порекла Шомођивар (Somogyvár) културе, а иста идеја је заступљена и кад је реч о тумачењу већег броја аутора о настанку неолитских култура, пре свега старчевачке и винчанске.⁹ Крајности по којима су готово све културе „страног“ миграционог порекла унеколико су каналисане све јачом теоријом о аутохтоном развоју култура, тако да се у последње време осећа тенденција ка готово потпуном одбацавању миграције као елемента у тумачењу генезе кул-

туре. Свакако да ова екстремна тумачења не воде правом решењу проблема порекла култура. Истина се вероватно налази, као што се често догађа, негде на средини. Етничка померања, у ма којој форми, значајна су за настајање појединих нових култура и нових стилова, било да је у питању директно преношење стила, било да је реч о његовој асимилацији са аутохтоном основом с којом се формира нова култура.

Између III и I миленијума пре н.е. Карпатски басен, југословенско Подунавље и централни Балкан захватило је неколико миграционих покрета, од којих можемо да сматрамо поузданим индоевропску сеобу која се одвијала у више таласа током III миленијума; продор носилаца Хигелгребер-културе средином II миленијума, који се завршио великим померањима познатим у литератури као велика егејска, или дорска сеоба, и „трако-кимерски“ удар, који се завршава скитским продором. Миграције или етничка померања мањег обима нису појава кратког трајања. То је дужи процес који, од прве појаве носила-

ца нових култура (у једном, два или више таласа) до стабилизације, подразумева дужи временски период. Тако, на пример; од првог продора Индоевропљана у Подунавље, Панонску низију и северни Балкан па до њихове дефинитивне стабилизације прошло је готово пола миленијума. Тај процес, онако како га ми видимо, обухвата први талас Индоевропљана, померање носилаца Чернавода III културе према западу, ланчано потискивање Салкуца IV културе према западу и југу, формирање Хуњади-Вајска (Huniady-Vajska) групе, Болераз, баденске, косточачке, Коцофени (Coțofeni) и других култура које се јављају на овом простору од средине до краја енеолитског периода. Значи, не подразумева се само директна миграција, демографска категорија, него и све последице која је она имала на културно-историјски развој током дужег временског периода. Полазећи од такве методолошке поставке, у књизи ће бити обрађени следећи периоди (културни хоризонти) праисторије југословенског Подунавља и суседних области (табела 1):

Legenda

- [Diagonal hatching] III INDOEVROPSKI TALAS
- [Vertical hatching] PRODOR TRASDANUBIJSKE INKRUSTOVANE KERAMIKE

- [Diagonal hatching] HORIZONT OSTAVA H_A A₂
- [Diagonal hatching] TRAKO-KIMERSKI HORIZONT
- [Horizontal hatching] PRODOR SKITA

Табела 1 — Хронолошки однос култура од III индоевропског таласа до скитског продора.

- I хоризонт — од првог индоевропског таласа до распада вучедолског језгра;
- II хоризонт — од формирања нових култура раног бронзаног доба до продора севернопанонске и јужнопанонске инкрустоване керамике у српско, румунско и бугарско Подунавље);
- III хоризонт — од продора Хигелгребер-културе, формирања белегишке културе до велике егејске сеобе и до хоризонта остава комплекса На А;
- IV хоризонт — од трако-кимерског продора до појаве скитских налаза у југословенском Подунављу и на Балкану.

Први хоризонт је најзначајнији за наша истраживања. Он означава време првог таласа новог становништва које сукцесивно насељава не само југословенско Подунавље већ велики део централне и југоисточне Европе. Промене које изазива ова миграција дубоко се одражавају у материјалној и духовној култури позног енеолита; оне значе прекид са неолитском традицијом, задиру у друштвене и социјалне односе, мењају навике и привредну структуру, доносе нова сазнања у области примарног рударства и металургије итд. Осим промена у стилу и облицима посуђа, појави нових облика оружја и оруђа, први пут настају промене у начину сахрањивања, култовима и ритуалима који их прате, у веровањима и магији, значи у, по правилу, најконзервативнијим областима односа човека према животу и смрти. Такве суштинске промене могуће су само онда када настају шире етничке промене, кад се јављају нови носиоци култура на ширем географском простору или у време јаким друштвених, социо-економских потреса.

У хронолошком погледу, први хоризонт би се могао ограничити, с једне стране, најранијом појавом степских налаза, појединачних гробова или већег броја тумула у другој половини енеолита (време око 2800. године пре н.е.), а, с друге стране, распадом хомогеног вучедолског културног комплекса на локалне културе, које постепено прерастају у културе раног бронзаног доба на прелазу из III у II миленијуму пре н.е.

Други хоризонт карактерише се нешто мирнијим развојем, без већих миграционих покрета. Међутим, значајно је што се у то време јављају нове културе које, и поред стилских разлика чине целину, нарочито оне које гравитирају југозападним оградима Карпата и српском Подунављу. Ову групу култура чине наша ватинска културна гру-

па, са своје две фазе — панчевачко-омољичком и класичном ватинском, затим Вербичоара (Verbicioara) и Отомани-култура у Румунији. Крајем овог периода долази до експанзије стила севернопанонске, Серемле (Szeremle), и јужнопанонске инкрустоване керамике из централних области Панонске низије. Њихово кретање према југу условило је формирање дубовачке и жутобрдске културе у Србији, Војводини, Румунији и северозападној Бугарској.

Поред веома динамичне смене култура на почетку овог периода, за еволуцију праисторијског друштва значајан је велики замах који добијају рано рударство и металургија. Појава изузетно великог броја бронзаних предмета — оружја, оруђа, накита — у насељима и некрополама допуњава се и честом појавом предмета од злата, нарочито у ватинској и Отомани-култури, културама које су се развијале у непосредној близини златоносних река и рударских ревира. Обиље златних налаза у овим културама доводи се у везу са „микенским утицајима“, који се огледају у неким другим облицима материјалне културе (коштане алатке и украси), мада у вези с тим, због тешкоћа у хронолошком повезивању, постоји оправдана скепса.¹⁰

Хронолошки, овај период у развоју бронзаног доба није дуг. Укључујући и развој инкрустоване керамике дубовачког типа, он би обухватао време између 1900. и 1500. године пре н.е.

Трећи хоризонт у развоју култура југословенског Подунавља и централног Балкана, са становишта миграционих покрета и померања култура најмање је истражен, и поред тога што постоје страни елементи у аутохтоним културама. Оно што је битно и што, у извесном смислу, означава међаш између старих и нових култура јесте појава некропола Хигелгребер-културе у једном делу Војводине и појава нове културе која је настала под утицајем нових струјања, код нас познатих као Белегиш-култура, а у Румунији као Белегиш-Кручени (Cruceni). Померање носилаца Хигелгребер-стила према југу, поред формирања Белегиш-културе, утицало је и на појаву многих некропола „равних поља са урnama“ у долини Мораве и источној Србији, које су познате као Параћин-култура. Постоји мишљење да су ове сложене промене, које делимично обухватају и централнобалканску трансверзалу, могле бити значајне и за велику егејску сеобу.

Крај овог периода у југословенском Подунављу и суседним областима означен је из-

разито нестабилном ситуацијом, о чему сведочи велики број остава позног брззаног ноба (халштат А и Б). На основу налаза појединих предмета из остава који потичу из насеља или некропола може се установити да се оставе могу повезивати са млађом фазом Белегиш-културе (тип Економија Сава) у Посавини и Подунављу и са сродном Гава-културом у војвођанском и румунском делу Баната и на неким налазиштима у Србији јужно од Дунава, у подручју Ђердапа и у Поморављу.

Хронолошки оквири овог веома бурног периода могу се одредити старијом фазом Белегиш-групе, с једне стране (око 1400. године пре н.е.), док би доњу хронолошку границу чинио хоризонт остава, које у исто време означавају крај броизаног доба, на почетку I миленијума н.е. (око 900. године пре н.е.).

Четврти хоризонт, и поред тога што је хронолошки најближи првим писаним изворима, најмање је археолошки истражен, нарочито кад се посматра у контексту несумњивих етничких промена које су Карпатски басен, југословенско Подунавље и централни Балкан захватиле почетком I миленијума. У археолошкој литератури, а индиректно и у писаним изворима (из нешто млађег периода, често се говори о тзв. кимерском или „трако-кимерском“ удару, о појави „коњаничког народа“, али, осим многих предмета и делова коњске опреме (коштаних, бронзаних, ређе и гвоздених), мало је докумената који би потпуније осветљавали овај период, изузетно значајан за историјски развој племена у Карпатском басену и на Балкану.¹¹ У то време, под овим утицајима долази до распореда племена уз Дунав и на Балкану, онако како то

неколико векова касније описује Херодот или нешто млађи извори.

Још бљећи и археолошки мање документован је скитски продор у југословенско Подунавље. Налази који би сведочили о присуству овог народа доста су ретки; више их је северно од Дунава, а знатно су ређи јужно од ове реке, у Србији, где се једино налазе, можда само импортоване, скитске стреле, кратак бодеж (Акинакес), или по који украс са одликама стила скитског занатства.

Гвоздено доба, кад се оквирно ставља „тракокимерски“ удар, почиње најраније крајем X века пре н.е., док би скитски налази у Карпатском басену и југословенском Подунављу припадали времену око V века пре н.е. У тако кратком периоду развија се у Посавини и мањем делу Подунавља босутска култура, западно од ње валско-даљска, а источно, око јужних Карпата и Олтеније у Румунији, у источној Србији и мањем делу северозападне Бугарске — Басараби-култура.

У овом, уводном делу књиге покушали смо да повучемо територијалне и хронолошке границе наших интересовања и да одредимо методски приступ обради археолошких докумената. Географски, то је подручје које се често назива Карпатско-подунавско-балканска зона, која је током праисторије показивала велику сродност у културноисторијском развоју. Хронолошки, обухваћен је дужи временски период, од индоевропске сеобе у првој половини III миленијума, до скитског продора у ове области у V веку пре н.е. Метод је културноисторијски, с главним акцентом на праћењу појаве и развоја култура, њихових међусобних додира и покрета који ремете једносмеран развој и уносе новине и у материјалну и у духовну културу.

НАПОМЕНЕ

¹ У књизи смо се определили за умерену С-14 хронологију која се ослања на резултате С-14 методе (али без калибрације). О проблемима хронологије у праисторији уп.: Е. Neustupny, 1968, passim; М. Гарашанин, 1976, passim — и цит. лит.

² Овде се пре свега наводе монографије: Праисторија на тлу Србије (М. Гарашанин, 1973), Праисторија Војводине (Б. Брукнер, Б. Јовановић—Н. Тасић, 1974); Праисторија југословенских земаља, том III, Енеолит (Н. Тасић—С. Димитријевић—Б. Јовановић, 1979).

³ N. Kalicz, 1968; I. Bóna, 1975; A. Mozsolics, 1967; V. Hänsel, 1976; S. Morintz, 1978.

⁴ G. Childe, 1929, passim; Исти, 1950, passim.

⁵ М. Гарашанин, 1973, 281 и д.; Н. Тасић, 1975а, 51 и д.

⁶ В. Милојчић, 1949, 12 и д.; А. Mozsolics, 1957, 119 и д.; М. Гарашанин, 1961а, 117 и д.; А. Бенац, 1967, 319 и д.; W. Kimmig, 1964, 227 и нарочито нап. 4 где даје сву старију литературу.

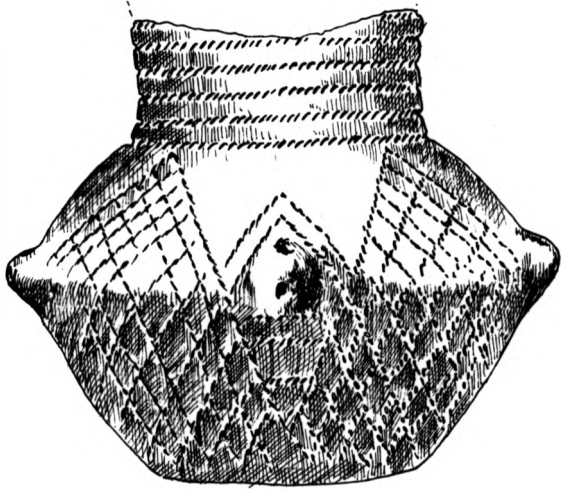
⁷ Н. Тасић, 1975, 51 и д.

⁸ N. Kalicz, 1963, passim.

⁹ I. Bóna, 1965.

¹⁰ Н. Тасић, 1973а, 19 и д.

¹¹ S. Gallus — T. Horváth, 1939, passim. Од новије литературе Уп.: З. Вински, 1955, 30 и д.; Н. Тасић, 1971, 44 и д. и нарочито најновији рад G. Kossack-а у коме он даје критички осврт на раније ставове о овом проблему (G. Kossack, 1980, 109 и д.).

од индоевропске
сеобе до
распада вучедолског
културног комплекса

1. The first part of the text discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that this is crucial for ensuring transparency and accountability, particularly in financial reporting and auditing. The text also mentions that proper record-keeping helps in identifying trends and anomalies, which can be useful for decision-making and risk management.

Промене у материјалној и духовној култури енеолитских културних група навеле су многе истраживаче овог периода да разлог за њих потраже не само у простој еволуцији праисторијске заједнице већ у ширим етничким променама које су захватиле Европу почетком III миленијума пре н.е. Те промене везују се за велику индоевропску сеобу, о чијем је значају за ширу констелацију етничких заједница, посебно у југоисточној Европи, доста писано последњих година.¹ Промене на којима се иноистира односе се на основне разлике између аутохтоних неолитских култура и новоформираних култура раног металног доба. У првима, процес развоја основне људске заједнице чија је основа матријархат и водећа улога жене у биолошкој и привредној (пољопривредној) репродукцији водио је ка дезинтеграцији већих заједница, дељењу рода после две-три генерације, напуштању веће заједнице у тражењу нових обрадивих површина.² Насупрот томе, у енеолитским културама, нарочито оним које су настале под директним или индиректним утицајем номадских култура степско-понтских области, долази до удруживања у веће заједнице (сточарско-ратарске), до диференције и специјализације економике и друштва, до појаве примарног рударства и металургије, а, могућно, и до формирања ратничког сталежа. У таквој друштвено-економској организацији, жена, као носилац основне улоге активности у друштву, губи значај и своје место уступа мушкарцу — сточару, рудару, ратнику, чиме почиње период патријархата.

Промене које су затим захватиле културе југословенског Подунавља и централног Балкана односе се на промену у материјалној култури (нови облици керамике, нов стил

украшавања посуда, нове специјализоване алатке итд.), а такође и у култовима и магији и, што је изузетно значајно, у новим облицима сахрањивања.³ Традиционалан начин сахрањивања (полагање покојника у згрченом положају) задржава се још извесно време, али се упоредо с њим јавља скелетно сахрањивање под тумулима као један од главних начина сахрањивања у степско-понтским областима.⁴ Касније се јавља и спаљивање покојника и сахрањивање у урнама, што ће током бронзаног доба бити један од основних начина сахрањивања у југоисточној Европи.

У таквом виђењу новог периода, у основним категоријама материјалне и духовне културе, које се изразито разликује од претходног, долазак новог индоевропског становништва имао је изузетну улогу. Међутим, постоје и мишљења у литератури која „индоевропеизацију“ европског континента, посебно средње и југоисточне Европе, померају у још дубљу прошлост, у V миленијум пре н.е., у време преласка из мезолитског у неолитско друштво (В. Георгиев, В. Даниленко, Г. Георгиев и др.).⁵ Насупрот моноцентричној теорији о настанку индоевропске заједнице, постоје и полицентричне теорије, према којима је постојало више примарних центара из којих су се развиле индоевропске културе. Тако, на пример, R. Crossland и, у новије време, Н. Мерперт склопи су да један такав центар виде у средњој и северној Европи и да носиоце врпчасте керамике раног бронзаног доба идентификују са Индоевропљанима.⁶ Прва мишљења, која заступају В. Георгиев и В. Даниленко имплицирају теорију о аутохтонизму култура од неолита па даље, укључујући и аутохтоност култура све до грчке

и римске цивилизације. Не улазећи у палеолингвистичке проблеме на које се поједини аутори ослањају при таквом тумачењу развоја праисторијских култура (почев од P. Bosch-Gimpera до В. Георгиева),⁷ вратили бисмо се на већ изнете констатације о „фундаменталним разликама“ између неолитских и енеолитских култура, које су могле да настану само континуираним етничким струјањима, миграцијама из, како то археолошки налази показују, понтско-степских области. Њихови носиоци била су индоевропска племена, са чим се слаже све већи број истраживача овог проблема.

Проблем Индоевропљана, њиховог језика, прапостојбине, културе и кретања није нов. Интересовање за њих почиње још у XVIII веку, нарочито у вези с неким палеолингвистичким студијама.⁸ Временом се издвајају поједине групе индоевропских језика, географска подручја где се њима говори, врши се раслојавање језичке грађе, итд. Тај замах у проучавању индоевропских језика био је несумњиво значајан подстицај за археолошка истраживања која су, иако су знатно касније отпочела, због специфичности начина истраживања и заостајања археолошких истраживања у појединим, за овај проблем изузетно значајним репијама, дала добре резултате. Последњих двадесетак година ради се систематизовано, на ширем простору, на проучавању материјалне културе индоевропских племена и њеном повезивању са миграцијама од истока према западу, од јужноруских степа према средњој и југоисточној Европи. Значајне доприносе овом проблему дали су, са различитих становишта, М. Gimbutas, P. Bosch-Gimera, R. Crossland, В. Георгиев, Gy. Gazdarpustai, В. Даниленко и др., а код нас посебно М. Гарашанин, А. Бенац, Б. Јовановић, Д. Срејовић и аутор ових редова.⁹ Захваљујући тако богатој литератури, данас је могућно ући дубље у суштину проблема који се односе:

- а) на стање у подручју одакле је започела сеоба индоевропских племена;
- б) на правце кретања којима се ова миграција одвијала;
- в) на сукцесивне фазе кретања;
- г) на идентификацију елемената материјалне и духовне културе степског, индоевропског порекла.

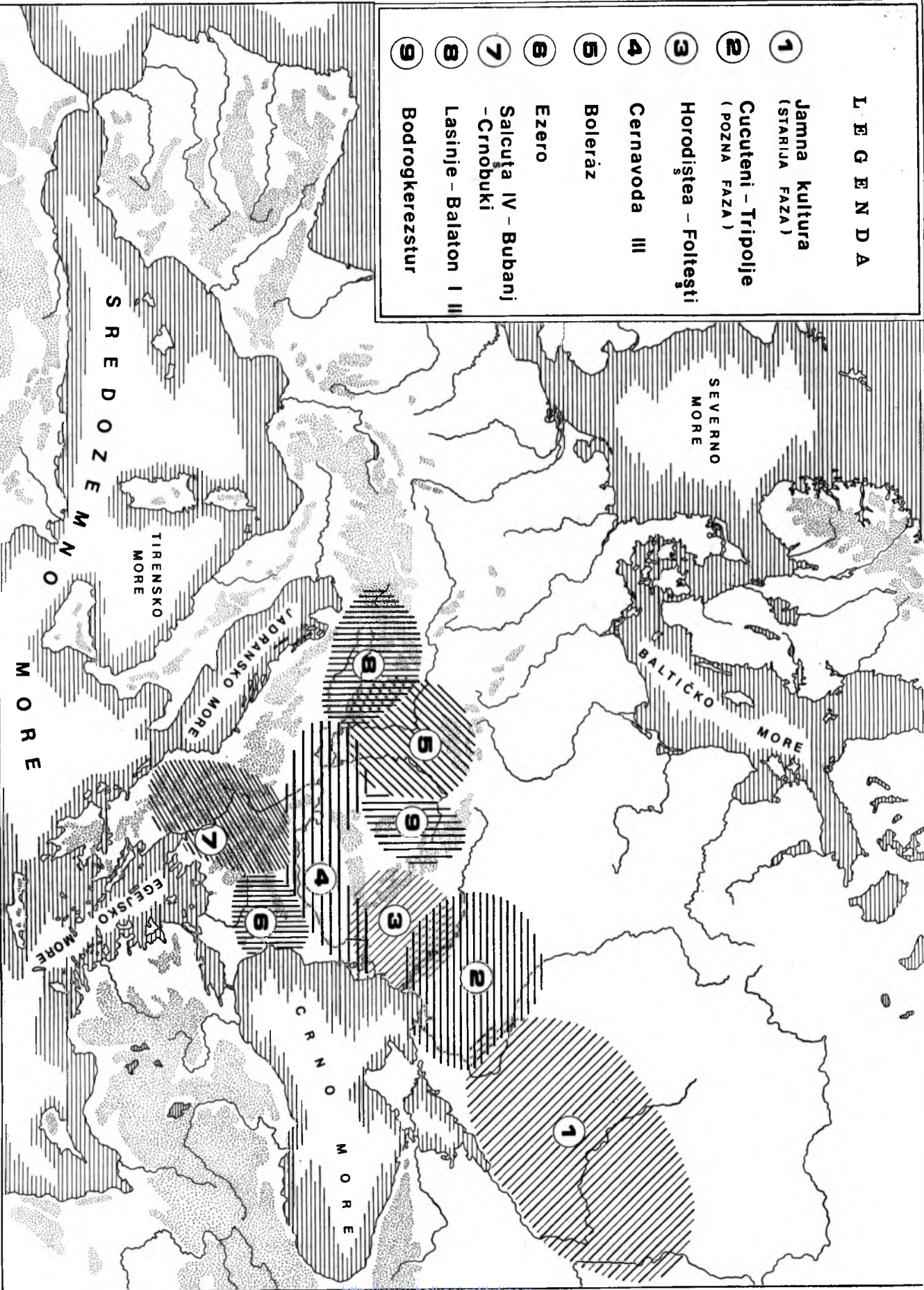
а) У опширној студији, у публикацији *Праисторија југословенских земаља* Б. Јовановић је најпотпуније код нас обрадио проблем Индоевропљана у енеолитском периоду,

укључујући и стање у „матичним областима индоевропске сеобе“.¹⁰ Укратко, та ситуација, створена на основу истраживања совјетских археолога у Украјини, Молдавији, понтско-степским областима, од Бердапа до Волге и, даље, до Оренбуршких степа, приказана је на следећи начин (подлога су радови аутора Т. Passek, В. Даниленко, Н. Шмаглиј, Н. Червјанков, Н. Мерперт, А. Häusler и др.):¹¹ у време док се у области доње Волге и у западној зони Каспијског мора формирало језгро јамне културе (јамна култура, или култура гробова са јамама), у украјинским степама и у северним понтским областима развија се трипољска култура, а југозападно од ње, у Молдавији и североисточној Румунији, Кукутени (Cucuteni) култура. Ни у совјетској ни у румунској литератури није извесно да ли је једна већа миграција јамне културе довела до формирања Усатово-културе или је извршена постепена симбиоза постнеолитских култура типа Трипоље Б — Кукутени А са новодошавшим становништвом.¹² Чини се да је ова друга претпоставка приближнија реалној ситуацији, јер се у Усатово-култури налазе гробови са јамама, али и елементи аутохтоних неолитских култура заједно са специфичним и новим начином сахрањивања. На тај начин формиран је веома јак секундарни центар носилаца индоевропске сеобе (примаран је онај на подручју степа доње и средње Волге и прикаспијских области). После стабилизације читавог овог супстрата, отпочела је миграција индоевропског становништва даље према западу, која се одвијала у неколико таласа, обухватајући читаво подручје северне, средње и југоисточне Европе (карта 1).

б) Други проблем који се поставља пред истраживаче јесте питање путева кретања, најпре само утицаја, а касније и миграција које су довеле до оних снажних промена које смо већ навели. За карпатско-подунавско-балканску зону несумњиво је најзначајнији „дунавски пут“, односно кретања која су се одвијала од ушћа Дунава и Добруце на истоку, према Панонској низији, централном Балкану и суседним областима на западу. Међутим, за средњу па и северну Европу значајан је други пут, на који је, посебно кад је реч о овом времену, указао Ј. Machnik. То је „севернокарпатски пут“, који је водио најпре долином Дњестра према северу, преко Волино-подолске низије, према изворишним областима ове реке, које су даље отворене према западној Галицији и Малопољској. Један крак се од Дњестра одваја у средишту Кар-

L E G E N D A

- ① Jamna kultura (STARIA FAZA)
- ② Cucuteni - Tripolje (POZNA FAZA)
- ③ Horodiștea - Foltești
- ④ Cernavoda III
- ⑤ Boleraž
- ⑥ Ezero
- ⑦ Salcuța IV - Bubanj - Crnobuki
- ⑧ Lasinje - Balaton I III
- ⑨ Bodrogkeresztur

Карта 1 — Енеолитске културе Подунавља у време прелазног индоевропског становништва.

патског масива, одакле се горњим током Тисе лако стиже у источне делове Панонске низије. Пuteви које смо навели значајни су за кретање индоевропског становништва, па су разумљиве често сличне или истоветне појаве у развоју култура и стилова у различитим областима средње и југоисточне Европе (појава шнур-керамике, Болераз и Чернавода-културе, итд.). У нашим разматрањима посебно је значајан „дунавски пут“, преко кога су се вршила сукцесивна померања култура и народа од истока према западу. У таквом културноисторијском развоју југословенско Подунавље добија посебну улогу, нарочито после откривања многих позних енеолитских налазишта у Ђердапу, јужно и северно од њега. Подунавље се на тај начин појављује као спона између средњоевропских, панонских култура, с једне стране, инвазионих источних, с друге стране и аутохтоних балканских култура, с треће стране. У миграционом процесу који се одвијао током енеолитског периода, уочава се једна законитост, карактеристична готово за сва миграциона померања: етнички и културно чистије су области ближе језгру миграционог таласа, док, што се иде даље од њега, аутохтони супстрати добијају значајнију улогу, упркос присуству нових популација на истом подручју.¹³ Југословенско Подунавље и централни Балкан доста су удаљени од иницијалног подручја индоевропске сеобе, па је разумљиво да су аутохтоне културе могле, у извесној мери, бар у прво време, да задрже своје основне стилске карактеристике.

в) У обимној литератури, нарочито новијој, прихваћено је мишљење да индоевропска сеоба није била један нагао покрет народа. миграциони талас који је за кратко време преплавио велике делове Европе. Она означава дужи процес, који се одвијао, као што је већ истакнуто, током више од пет векова, до почетка бронзаног доба, да би се ти контакти са степским областима обновили касније у гвоздено доба, у оквиру „трако-кимерског“ и скитског продора. У литератури се помињу три, четири или више таласа продора нових популација и нових култура. Обрађујући шнур-керамику у доњем Подунављу и југоисточној Европи, као једно од водећих степских обележја у керамичком стилу, Р. Роман констатује да постоје три фазе, односно три таласа који су из понтско-степских области продирали према западу и југозападу.¹⁴ Б. Јовановић је склон мишљењу о постојању четири етапе продора степских култура у југословенско Подунавље и на Бал-

кан,¹⁵ док М. Гарашанин и А. Бенац заступају мишљење о више сукцесивних таласа „степских пастира“ према југоисточној Европи који су, у оквиру индоевропске сеобе, формирали палеобалкански супстрат — Предилири (Voriliren).¹⁶

На основу археолошких налаза и механизма кретања култура покушали бисмо да извршимо диференцијацију тих појава на различите категорије:

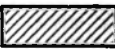

а) фазу утицаја, посредног и непосредног преношења материјалне културе из степских области према Карпатском басену и југословенском Подунављу (размена добара и сл.);

б) фазу директног преношења културе, у чему учествују шире популационе масе, односно миграциони покрети. Прве налазе, нарочито оне у оквиру Тисаполгар (Tiszapolgar) и Салкуца IV културе, не треба, како то чине неки други аутори (I. Ecsedy, Б. Јовановић),¹⁷ сматрати резултатом директне степске миграције, већ пре резултатом првих економских контаката између степских култура на истоку и аутохтоних панонских и балканских култура на западу. Кад је реч о миграцијама, сматрамо, према садашњим резултатима истраживања индоевропског проблема, да постоје две основне веће миграције, чија су последица шира померања Чернавода III културе према средишним областима Панонске низије и северним областима Балкана и други, чију појаву обележава на више хиљада окер-гробова у источним деловима Карпатског басена и на Балкану. Између ова два таласа, од којих један припада почетку средњег енеолита, а други више његовом крају, постојала су континуирана струјања и одржавање тесних веза са матичним, понтско-степским областима (Табела 2).

Први и најранији трагови веза са степским културама налазе се у Карпатском басену и Подунављу у оквиру Тисаполгар и Салкуца-културе. Некропола Decia Mureşului у северозападној Румунији, остава из Кладова и појединачни налази дугачких кремених ножева са других налазишта, први су сигурни сведоци о контактима панонских и подунавских култура са степским областима.¹⁸ Најчешће се сматра да су ти налази резултат економских контаката између ових доста удаљених области, мада се, према начину сахрањивања на некрополи у Decia Mureşului, може претпоставити присуство и носилаца степских култура већ у овој раној фази развоја енеолита карпатско-подунавских и степско-понтских области. Поред Decia

	Zapadno panonski prostor	Centralno panonski prostor	Jugoslovensko Podunavlje	Rumunsko Podunavlje
2800	BALATON - I -LASINJA II RETZ-GAJARY III	BALATON I II III	SALCUTA IV _a (OPOVO)	SALCUTA IV _a
2000	VUČEDOL (ig I) LJUBLJANSKA KULTURA	BADEN I II III KOSTOLAC VUČEDOL - ZÖK WIKO	BADEN (VINČA-DOBANOVCI) KOSTOLAC (GOMOLAVA II _a) VUČEDOL (BELEGNS - SANCINE)	COTOFENI I II III MOLDOVA VECHE
1800		SOMOGYVÁR - I II	VINKOVCI (VINKOVCI-VRDNIK)	GLINA III

legenda

	CERNAVODA III - BOLERÁZ PRODOR	— I talas	INDO-
	HORIZONT TUMULA SA OKER GROBOVIMA („JAMNA“ KULTURA)	— II talas	EVROPSKOG
	HORIZONT VUČEDOLSKIH TUMULA	— III talas	PRODORA

Табела 2 — Три индоевропска таласа и енеолитске културе средњег и доњег Подунавља.

Mureşului, у новије време су објављени и нови подаци из источне Мађарске, који говоре о степским налазима у овој раној фази, међу којима је свакако најзначајнији гроб из Csongrád-Ketöschaloma, а сигурно је да истом овом хоризонту припадају неки од 4000 тумула које I. Ecsedy помиње у мађарском делу Потисја.¹⁹ Садржај гроба из Csongráda (опсидијански дугачки нож, перле од бакра, спондилуса, камена) идентичан је са материјалом из Decia Muresului и, као што је у литератури добро познато (М. Гарашанин, Gy. Gazdarpustai, I. Ecsedy, Б. Јовановић и др.), ови налази везују се са марјупољском некрополом северног дела Црноморског приморја (посебно са гробом XXI и XXIV).²⁰ Ови подаци су несумњиво значајни за релативну хронологију налаза и за временске односе између појава у понтско-степским областима у источним областима Карпатског басена. Некропола код Марјупоља (Жданов), нарочито пробови који се цитирају као аналогije налазима из Decie Muresului и Csongráda припада раном периоду, односно времену пре почетка миграционог таласа са окер-гробовима јамне културе.²¹ Остава из Кладова, у којој је нађено 22 дугачка ножа од кремена и једна бакарна крстага секира, припадала би истом хоризонту ра-

них веза култура Карпатског басена и јужно-руских степа.

г) У идентификацији материјалне културе степског порекла у југоисточној Европи и Панонској низији за сада се једино поузданим елементима сматрају: керамика украшавана шнур и винкелшнур (Wiencleschnur) орнаментима, затим познати облици камених скиптарата, камене секире са заобљеним, скоро лоптастим делом за ударање (батови), предмети (привесци) у облику лангера („јаскорја“, Ancker), раније поменути дугачки ножеви и перле из Decia Muresului, Кладова и других налазишта. Најзад, главни и поуздан доказ присуства степских народа на овом подручју јесте појава тумула са окер-гробовима, с покојницима сахрањиваним у посебним јамама у основи тумула, често полаганим на дрвене талпе или покриваним поклопцем такође израђеним од дрвета (карта 2). Ако у овом тренутку изузмемо ту последњу категорију налаза степског порекла, најбројнија је керамика украшавана врпчастом (шнур) орнаментиком. Она је распрострањена на ширем простору средње и југоисточне Европе, од Добруце на истоку, до Панонске низије на западу и Грчке на југу; на северу се налази у Малопољској, на налазиштима у околини

Кракова. За проблем који смо овде поставили, значајни су налази на Балканском полуострву и у Подунављу, који пружају одређене хронолошке податке о сеобама индоевропског становништва према овим областима. Међутим, шнур керамика на овом великом простору није једновремена већ, као што је показао P. Roman,²² она је, као и померање њених носилаца, резултат више сукцесивних таласа, али је доста тешко, како због фрагментованости налаза тако и због чињенице да је техника украшавања углавном иста, утврдити који налази ком периоду припадају.

У матичним областима, језгру миграционог таласа (подручје између Дњепра и Дњестра, затим западно од Дњестра до Дунава и Добруце) шнур керамика се рано јавља већ на познонеолитским налазиштима. У Румунији она се јавља у оквиру Фолтешти I (Foltesti) групе, затим у Чернавода I, а у Бугарској од слојева VI—VII у Езеру. Њено праћење јужно од Дунава могућно је преко налазишта која припадају Бубањ-Салкуца-Криводол комплексу или, чешће, Коцофени-култури. У југословенском Подунављу и јужно од њега јављају се две врсте шнур-керамике, које могу да имају и одређен хронолошки значај. С једне стране, то је права врпчаста керамика, коју карактеришу мотиви изведени уплетеном врпцом, док би другу групу чинила керамика с такозваним винкелшнур-орнаментом, односно украсом који је изведен на тај начин што се врпца омотава око неког предмета (штап или кост) па се онда на свежу, још непечену посуду, утискује орнамент. Међу налазима из прве групе најзначајнија је посуда из Српског Крстура,²³ док би налази јужно од Дунава припадали углавном другој групи.

Пратећи померање носилаца Бубањ-Салкуца-Криводол-комплекса према југу, указали смо на подударност њихових покрета с налазима врпчасте керамике, иако она није стилска карактеристика ове културе.²⁴ Објашњавајући ову привидну нелогичност, доказано је да се померање Салкуца IV групе према југу (о чему ће се касније опширније говорити) врши под притиском култура са истока, које су познавале шнур-керамику, па се може очекивати да је нова тековина била прихваћена у Салкуца-групи већ у Подунављу. Не треба занемарити и чињеницу да су носиоци ове керамике сточари, а да је сточарски пут Карпати — Шара — Пинд био коришћен у ово време. Пратећи пут Салкуца IV групе према југу и поменути сточарски

пут, шнур керамику налазимо у источној Србији на налазиштима или Бубањ-Салкуца-комплекса или Коцофени-културе (Чоку лу Балаш код Бора, Злотска пећина, Грабар-Сврчар кон Неготина и др.), затим на налазиштима на Косову (Гадимље код Липљана, Хисар код Суве Реке) и у Пелагонији (Црнобуки и Шупљевац).²⁵ Најјужнијим налазима шнур-керамике сматрају се они откривени у Грчкој, на које су скренули пажњу В. Милојчић и Е. Hanschmann.²⁶ Њихова појава има одређен релативно-хронолошки значај и поред тога што је тек мањи број налаза поуздано стратификован. Карактеристично је да се и ту издвајају две хронолошке фазе, од којих старија припада првој половини ранохеладског II периода (FH II), док млађа одговара ранохеладском III периоду (FH III).²⁷ У апсолутним цифрама, за старију керамику то је време око 2400. године, а за млађу — око 2100. године пре н.е. Овим налазима у Грчкој (од Еутресиса на југу, преко Певкаки магуле, Агрисе до Фотолivosа и Дикили Таша на северу) по први пут је утврђен сигуран контакт између култура степских области јужне Русије и налазишта на југу европског континента. Уједно, то је и потврда да су носиоци индоевропске сеобе продрли и у ове области Балканског полуострва.

Оскудни и прецизни стратиграфски подаци смањују могућност тачног повезивања појаве шнур-керамике са одређеним таласом индоевропског продирања према југословенском Подунављу и југоисточној Европи. Чини се да процес померања носилаца и појаву ове керамике можемо да повежемо: а) са Бубањ-Салкуца IV културом, у којој се она јавља као последица првих додира ове културе са новодошавшим популацијама Чернавода-културе у Олтенији, румунском и југословенском Банату и б) са ширењем Коцофени-Костолац-културе у којима се шнур-керамика јавља посредством Челеи (Celei) и Фолтешти-културе.

Степског порекла су несумњиво и два специфична облика материјалне културе из области култа и магије, који се јављају од степско-понтских налазишта на северу до Пелагоније и Грчке на југу. То је необичан и нејасне употребе облик привеска који се назива „ленгер“ (јакорја у руској или Ansker у немачкој литератури) и нешто јаснији облик камених скиптару у облику стилизоване коњске главе. Привесци у облику ленгера не тумаче се увек као предмети „степског порекла“ (нпр. D. Vergiu), мада се њихова појава у потпуности поклапа са појавом шнур-кера-

мике у Подунављу и на налазиштима у југоисточној Европи.²⁸ Овом облику није посвећено довољно пажње, нарочито ако је реч о фрагментованим налазима које је тешко идентификовати као делове „ленгера“. У Румунији они потичу са налазишта Govoga-Sat, у Бугарској их има у Езеру (више фрагментата који припадају VI и VII стамбеном хоризонту), затим на налазиштима у Пелагонији и више примерака из егејске Македоније и Тесалије (Орхоменос, Крицана, Арменохори и др.).²⁹ Привезак у облику ленгера из Езера припада слоју у коме је веома честа керамика украшавања винкелшнур-орнаментом. Налазе ове врсте у Румунији D. Berciu повезује са Чернавода и Коцофени I културом, а оне из Грчке опредељује у ранохеладско доба I и прелаз у II период.³⁰

Степском културном кругу, без сумње, припада и познат облик „скиптра“, лепо обрађеног каменог предмета са стилизованом главом животиње, која на највећем броју примерака највише личи на главу коња. До сада је на простору од Калмичких степа до Пелагоније у Македонији познато осам примерака ових скиптара са различитих налазишта и нађених у различитим условима: ређе у затвореним археолошким целинама (гроб или насеље), а чешће ван археолошког контекста. Тим проблемом бавио се већи број истраживача (М. Гарашанин, D. Berciu, V. Dumitrescu, N. Mergert и др.) и углавном се сви слажу да је реч о специфичном културном предмету, пореклом из јужноруских степа.³¹ Мишљење о њиховом временском опредељењу варира од 2300. до 1900. године пре н.е., зависно од позиција аутора у одређивању старости појединих култура којима се ови налази приписују. Од три поуздано стратифицирана налаза, „скиптар“ из гроба код Casimcea припада хоризонту гробова са окером; налаз из Салкуце припадао би Gumelnita B хоризонту, док је скиптар из Fedeleseni нађен у кући која припада Кукутени A хоризонту. Налаз из Verekli Mekbeta на обали Каспијског мора (северни Кавказ) припадао би јамној култури, док би, најзад, налаз из Пелагоније код Шупљевца (Суводол), и поред несигурних услова налаза, одговарао, као што претпоставља М. Гарашанин, Бубањ-Хум Ia или Ib хоризонту.³² Без обзира на тако различито културно детерминисање налаза, сви они припадају приближно истом временском хоризонту, који би могао да се одреди у време продора најстарије јамне културе од истока према западу, крају Салкуца културе (Бубањ-Хум Ia/б), крају трипољске и почетку Фолтешти,

раној Чернавода-култури, односно времену пенетрације индоевропског становништва у југословенско Подунавље и југоисточну Европу.

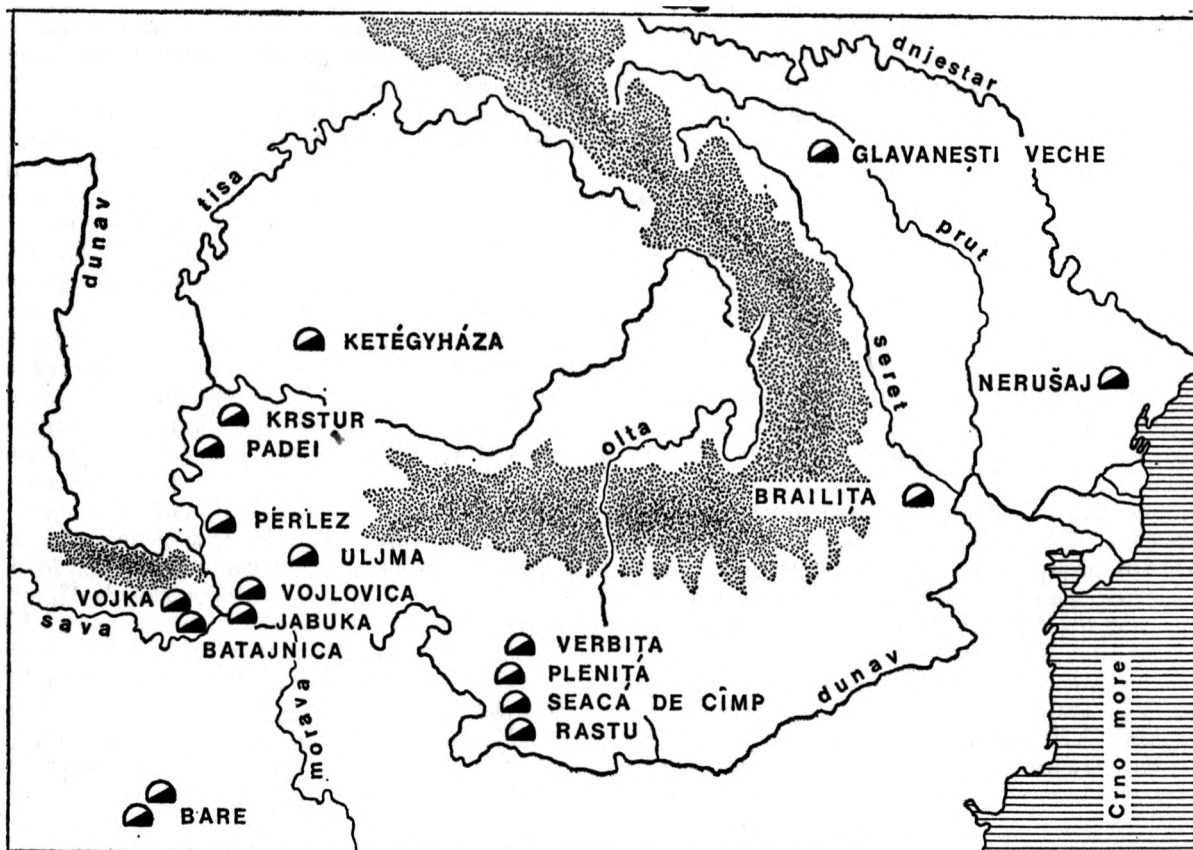
Најсигурнији доказ о померању степских народа према Карпатском басену, Подунављу и Балкану јесу гробови под тумулима, с јамом у основи и са остацима окер боје на скелету, одакле и потиче назив окер-гробови. Они, као што је више пута истицано, представљају несумњиво новину у односу на сахрањивање у аутохтоним културама, а бројем (регистровано више хиљада тумула у мађарском и југословенском делу Потисја) и специфичним култом показују да није реч само о прихватању страног обичаја него о ширим покретима народа који се повезују са индоевропском сеобом. Није стога чудо што је овом проблему последњих двадесетак година посвећена изузетна пажња, написан већи број радова, студија и монографија, што омогућава да се тачније културно-временски и етнички одреде њихово место и улога у развоју праисторијског друштва позног неолита и бронзаног доба.

Одредити тачно матичну област културе са окер-гробовима, односно јамне културе није једноставно из два основна разлога: прво, јер је реч о култури на изузетно великом подручју и, друго, јер је то веома покретљива култура чији носиоци стално мењају место и област пребивања, крећу се у потрази за бољим испашама. Извеоно време сматрало се да се јамна култура развија само у северном Црноморском приморју, у степском подручју између Дњепра и Волге. Новим истраживањима проширене су границе распрострања ове културе далеко на исток, до оренбургских степа, а на западу до Карпата и доњег Подунавља, а у финалној фази своје експанзије — до источних области Панонске низије (Потисје).³³ У совјетској литератури издваја се више географских области: Дњепро-азовска, Доњецка, Доњоволшка, Подкавказка, Оренбургшка, које М. Гимбутас сврстава у четири хронолошке фазе, слично Н. Мерперту, али с другим датовањима.³⁴ Према Мерперту, прва фаза припада почетку III миленијума, друга (Средњи Стог II) синхронизује се са класичним Трипољем (фаза B1 — према Т. Пасек) и припада времену између 2750. и 2500. године пре н.е., трећа се датује између 2500. и 2250. године, а четврта у крају III миленијума пре н.е. За разлику од ове хронологије, М. Гимбутас је склона нешто нижим датовањима (од 2500. до 2000. године пр н.е.), уз напомену да се време експанзије јамне културе према Европи ставља у по-

следњи период, значи на прелазу из III у II миленијум пре н.е.³⁶ Резултати истраживања у доњем Подунављу и Потисју показују да експанзија јамне културе почиње знатно раније, већ у фази II Мерпертове поделе (Средњи Стог II), односно у време 2750—2500. године пре н.е., када се у Потисју развијају Тисаполгар и Бодрогкерестур (Bodrogkeresztur) култура, а у Подунављу Салкуца и Гумелница (Gumelnița) култура.

Западна група јамне културе долази доста рано у додир са карпатским и подунавским културама. Углавном су прихваћени синхронизми, који се ослањају на сигурне стратиграфске, односно затворене целине, по којима се Средњи Стог II (рана фаза јамне културе) одређује у време Трипоља BI, Кукутени A, па и Чернавода III културе. Тумул јамне културе са окер-гробом из Glavanesti Veche насут је земљом у којој се налазе фрагменти керамике Кукутени B фазе, док се у једном гробу са окером из Cainari (Молдавија) налази посуда типична за BI период

трипољске културе.³⁶ Најзад, за утврђивање првих контаката носилаца јамне културе са аутохтоним становништвом доњег Подунавља треба поменути тумул усатовског типа (позно Трипоље) из Cainari, који је формиран изнад насеља Гумелница A II—B I фазе.³⁷ На основу ових података совјетски, румунски и други истраживачи (Н. Мерперт, Е. Comsa, V. Zirra, M. Gimbutas, I. Ecsedy и др.) сматрају да се ти додири остварују у временском распону између Трипоља BI-Cucuteni A3-Cernavoda III и Коцофени културе. Нису без значаја и закључци (нпр. Е. Comsa)³⁸ према којима се у равничарско-степским областима северно од дунавске делте јављају носиоци јамне културе и живе истовремено са земљорадничким културама ових области (трипољска, Кукутени, Гумелница), па се неке под њиховим утицајем развијају у нове културе, као што је случај са Усатово (или Фолтешти-Усатово, како се назива у румунској литератури) културом.

Карта 2 — Истраживани тумули II и III индоевропског таласа у југословенском и румунском Подунављу.

Јамна култура (окер-гробови) шири се према Панонској низији равничарским простором, између јужних огранака Карпата и Дунава, где је концентрисан и највећи број тумула ове културе (карта 2). Њихов нарочито велики број регистрован је у Олтенији (Rast-Seaca de Cîmp, Verbita, Plenita — да наведемо само оне које су истраживани), мада су очигледно већ у овом свом првом покрету, носиоци јамне културе прешли Дунав и захватили северне делове данашње Бугарске (тумули у долини Енце, Враца, Видина и др.).³⁹ Картирање тумула са окер-гробовима показује да се они налазе искључиво у равницама, у амбијенту сличном степским областима северно од Црног мора, одакле је њихова миграција и започела. У брдовитим областима јужних Карпата и њихових огранака задржавају се и даље развијају, у нешто измењеним условима, потиснуте староседелачке културе, пре свега Гумелница, Салкуца и Челеи култура.

Антрополошка грађа из тумула са окер-гробовима по правилу је лоше очувана, тако да су могућности за прикупљање података о расној припадности сахрањиваних веома ограничене. Могу се овде поменути само подаци из гробова код Vrăilă, које дају О. Некрасова и М. Christescu. Њихови закључци указују на чињеницу да је реч „о протоеуропаидном расном типу пореклом из јужних степа“.⁴⁰ Овај закључак је изузетно значајан јер се уклапа у општу концепцију етничког ширења носилаца јамне културе из области северно од Црног мора према западу: не само обилазак сахрањивања (тумул, посипање скелета окером, гробови у облику јама итд.) него и сахрањени покојници припадају другом антрополошком типу од оног који карактеришу аутохтоне културе типа Кукутени, Трипоље, Гумелница, Салкуца и друге. Антрополошки, то је нов расни тип који припада раном таласу индоевропске сеобе.

Сахрањивање под тумулима у југословенском Подунављу и централном Балкану

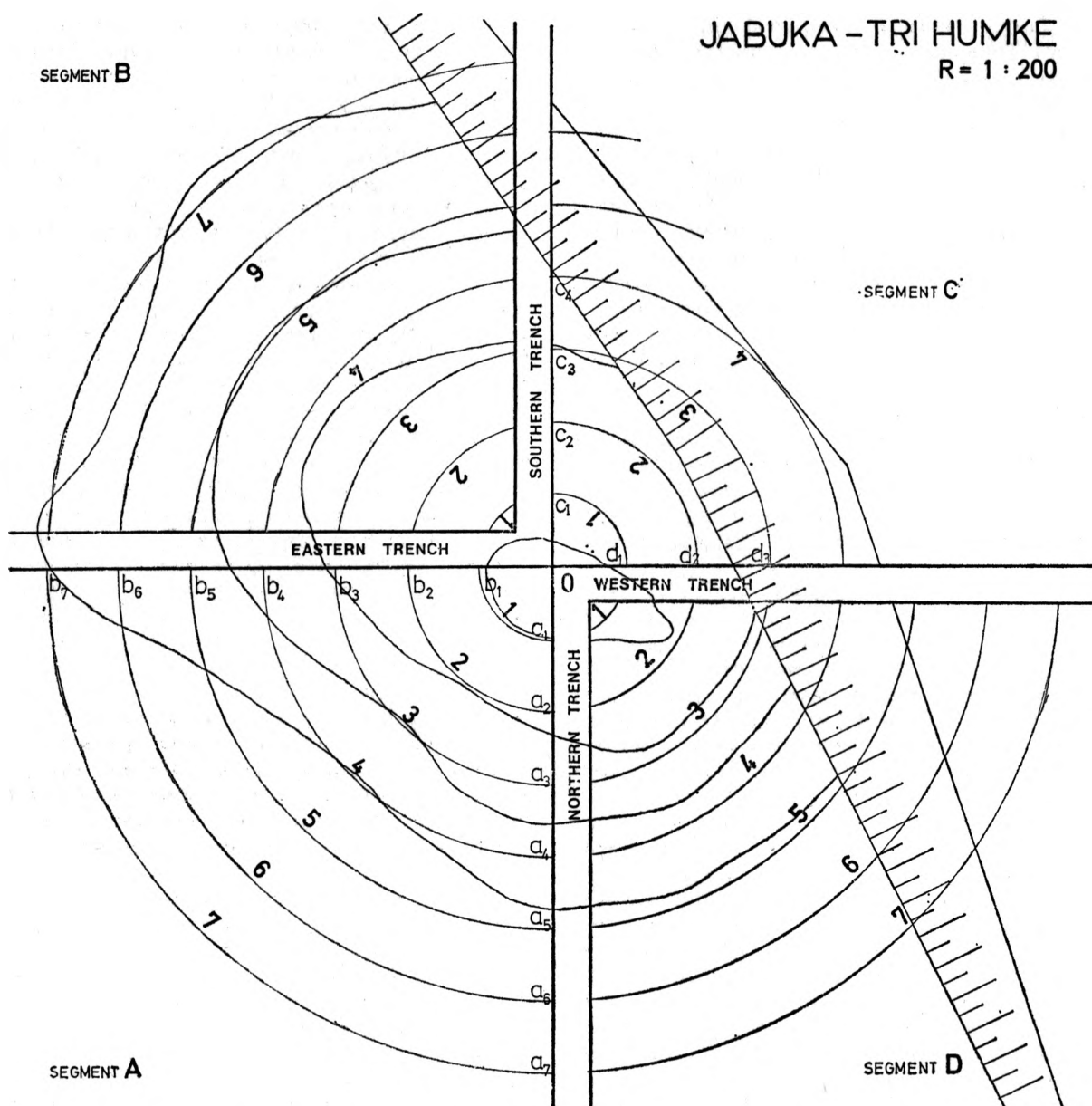
Истраживању тумула „степског порекла“ у југословенском Подунављу и северним областима Балканског полуострва није поклањана до скоро пажња адекватна њиховом значају за проучавање генезе култура позног енеолита и раног бронзаног доба. То је разумљиво, јер музејски материјал није

атрактиван, а трошкови истраживања су доста велики. Међутим, захваљујући једној акцији Балканолошког института, Одељења историјских наука САНУ, у заједници са музејима у Војводини, успело је да се евидентира и картира око 600 тумула који добрим делом припадају овом периоду. Систематска истраживања вршена су само на неколико тумула (Војловица и Јабука код Панчева, Батка код Перлеза, Падеј код Чоке, тумули код Батајнице и Војке и, најзад, тумули код Рогојевца и Бара у Шумадији), док је са једног броја, нарочито у околини Вршца и Кикинде, прикупљен материјал после других земљаних радова (тумули код Вршца, Ватина, Кнежевца и др.). Из картирања ових тумула може се закључити да они припадају већој групацији тумула, једном ланцу који се протеже од области у изворишним деловима Тисе до њеног ушћа у Дунав и даље према југу до Баната, прелазећи Дунав, ширећи се према централним областима Балканског полуострва. У северним областима у мађарском Потисју регистровано је око 4000 тумула, док их је код нас евидентирано нешто мање, мада се са сигурношћу може рачунати са цифром око 1000.⁴¹ Тако велики број тумула, од којих, бар на основу малог броја оних који су ископавани, већина припада хоризонту индоевропске сеобе, степској култури јамних гробова, односно окер-гробовима, указује на присуство новог становништва у источним областима Карпатског басена, југословенског Подунавља и централног Балкана.

Према начину сахрањивања, у југословенском Подунављу се разликују два основна типа, односно две групе тумула, од којих једну чине тумули који су директно везани за обичаје у „степским културама“ са јамом у основи тумула, са покојником положеним у згрченом положају и појавом окер боје. Другу групу тумула, можда нешто млађу од прве, чине тумули са урном у средишту и спалиштем у основи. Готово по правилу, у тумулу се налази по један гроб, било да је реч о тумулима са скелетним сахрањивањем или са спаљеним покојником. Изузетак, као што ћемо видети, чини само тумул у Рогојевцу, где се налази двојни скелетни гроб у центру тумула.⁴²

а) Тумули са скелетним гробовима

Ова група тумула, као што је истакнуто, припада јединственом хоризонту степске културе са скелетним гробовима у јамама (јамна култура), који би хронолошки били одређе-

Сл. 1 — Тумул „Јабукa-Три хумке“ код Панчева (Према Љ. Буквић, 1978).

ни у први миграциони талас индоевропске сеобе. Најраније податке о овим тумулима у југословенском Подунављу налазимо у радовима Ф. Милекера, с почетка овог века.⁴³ Он помиње тумуле код Уљме, Влајковца, Ватина који, без обзира на њихово у то време погрешно или непрецизно датовање, припадају групи енеолитских тумула са скелетним гробовима. У тумулима које помиње Милекер налазио се један централни скелетни гроб, најчешће покривен дрвеним талпама. Траго-

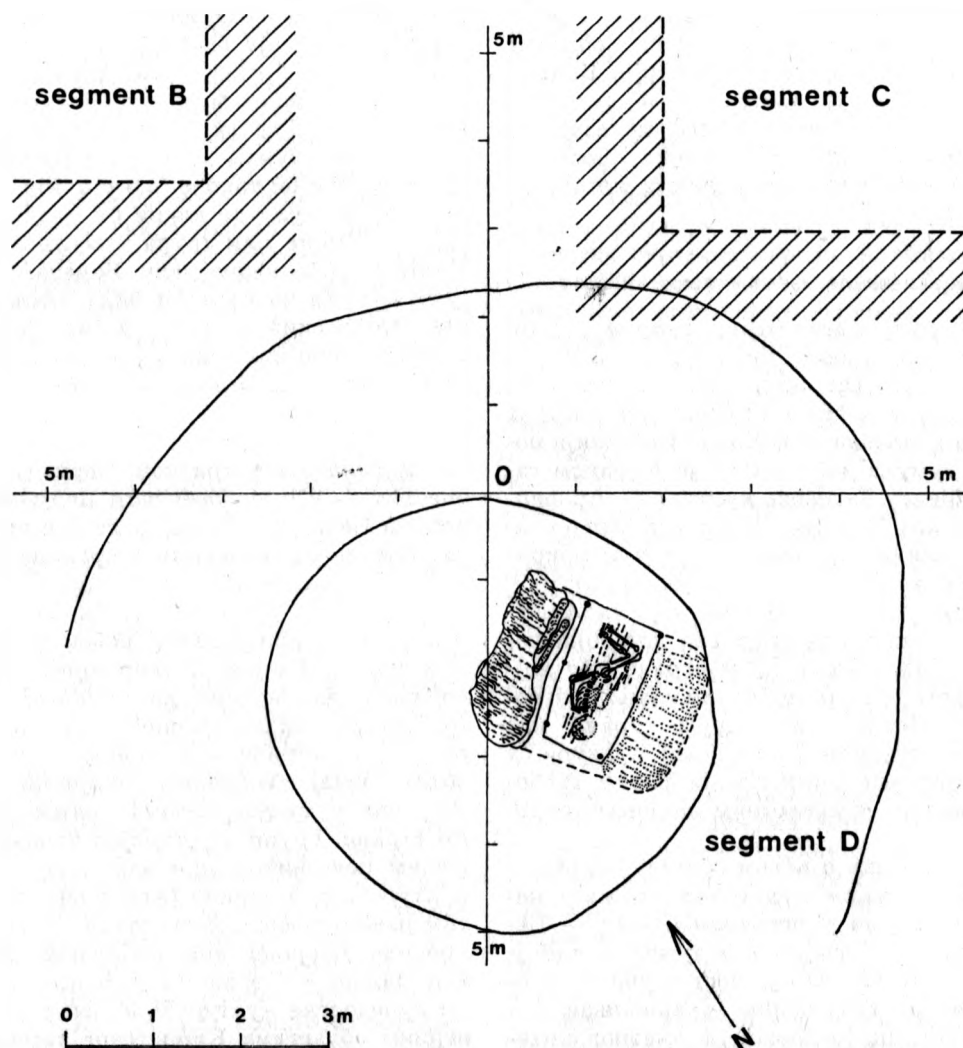
ви окера на скелетима и постојање дрвене конструкције и јаме јасно опредељују ове гробове у степску културу са окер-гробовима.

Од осталих тумула степског порекла у југословенском Подунављу и северним областима Балканског полуострва треба поменути најпре тумул код Војловице, затим тумул Јабукa на периферији Панчева (сл. 1), тумул код Перлеза и Чоке и, најзад, три тумула јужно од Дунава — у Шумадији (Баре и Рогојевац). Први, који је истраживао Б. Јовано-

вић, типичан је тумул степског порекла, који припада јамној култури.⁴⁴ У централном делу тумула, у основи, налази се рака — гроб покојника сахрањеног у згрченом положају, изнад кога је био дрвени поклопац, односно дрвена конструкција у облику шатора (сл. 2). Једини налаз у гробу, пар сребрних увојака за косу (Haarringe), уз остатке окер-боје, допуњава општи утисак о степском пореклу овог сакралног објекта. Тумул код Чоке, који је истраживао М. Гирић, сличан је по основним одликама сахрањивања војловачком тумулу, мада није имао никаквих прилога.⁴⁵ Најзад, из групе тумула северно од Дунава треба поменути и тумул код Батке, који је истраживао П. Медовић. За разлику од осталих тумула с једним централним гробом у

Батки је био један гроб у центру и више скелетних дечјих гробова ближе ободу тумула.⁴⁶ Резултати ових истраживања нису објављени у целини, али је значајан податак који даје аутор да је овај тумул био насут земљом у којој су се налазили фрагменти баденске керамике. То је несумњиво веома добар податак за релативну хронологију ових тумула и одређивање њиховог места у развоју енеолитских група југословенског Подунавља и Карпатског басена.

У Србији јужно од Саве и Дунава истраживана су три тумула који садрже елементе степских култура и који су значајни за праћење њеног продора према југозападу. Тумули код Рогојевца и Бара (тумул I)⁴⁷ припадају групи тумула у којима су покојници сахра-

Сл. 2 — Тумул из Војловице — основа гроба (Према Б. Јовановић, 1975).

њени у згрченом положају у јами, посути окером, што би у свему одговарало обичају карактеристичном за културу степских гробова са јамама, као што су и поменути тумули код Панчева, Чоке или они у Мађарској и Румунији (Kategyhaza код Сегедина, Rast, Verbița, Braiilița и др.).

Тумули са скелетним гробовима, по правилу са једним централним гробом, раком у средини основе тумула, појава дрвене конструкције, посипање окер-бојом, карактеристични прилози и сл. јасно указују на правце продирања и ширења носилаца индоевропске сеобе од истока, јужноруских степа, преко Бесарабије, Молдавије, Добруце, Базарганских степа, Влашке низије до јужних равничарских области Панонске низије на западу, али у исто време и према југу, преко Дунава, према планинским масивима Балкана, с једне стране, и централнобалканских области, с друге стране. Тумули у Шумадији, Банату, мађарском Потисју, Олтенији и суседним областима, и њихов велики број, показују да су та померања захватила велика прострaнства и имала су карактер великих миграционих покрета.

б) Тумули са спаљеним покојницима

Другу групу енеолитских тумула у југословенском Подунављу чине они у чијем је средишњом делу сахрањен спаљен покојник, односно у чијем је средишту постављена урна са костима спаљеног покојника. Најранија појава ових тумула забележена је у једном сакралном објекту баденске културе — Арађанској хумки код Мокрина, у којој је пепео спаљеног покојника стављен у посуду и покривен зделом типичном за баденску културу.⁴⁸ И поред тога што овај тумул није систематски истраживан и недостају сви потребни подаци, он је значајан, с једне стране, као најранија појава ове врсте сахрањивања у југословенском Потисју, а с друге стране, као својеврстан феномен у баденској култури, у којој су претежно заступљени равни гробови и, најчешће, са скелетним начином сахрањивања.

Више података о новом обичају сахрањивања у енеолитским културама пружају нешто млађи тумули у источном Срему — Велика хумка код Батајнице и тумул код Војке. На оба тумула, што је чест случај у Срему, вршено је секундарно сахрањивање у средњем веку, па је дошло до знатног оштећења праисторијског тумула и до оштећења гроба (хумка у Војки). Пречник батајничког

тумула, као и већине осталих тумула у југословенском Подунављу, износи око 40 m, а висине је око 2,0 m. У основи тумула налазило се спалиште, жртвено место са фрагментима керамике, нагорелим костима, гаром и пепелом; изнад спалишта, на средини, између основе и врха тумула, била је постављена урна са костима спаљеног покојника и прилозима који су, као и урне, оштећени накнадним инхумацијама у средњем веку.⁴⁹ Карактеристично је да се по површини посуде налазио јачи слој црвене посне боје (после печења посуде), што би асоцирало на обичај посипања тела покојника окером у тумулима степског порекла.

Осим поменутих тумула у којима су сахрањени спаљени покојници, у југословенском Подунављу су позната још три тумула који, по начину сахрањивања (али не и културно), припадају овој групи. Једна је хумка код Српског Крстура, са карактеристичном посудом украшеном шнур-орнаментом степског порекла, други је тумул код Скореновца и, трећи, тумул II из села Бара код Крагујевца, који би такође био старији од тумула вучедолске културе какви су тумули код Батајнице, Војке или група тумула из Moldova Veche у румунском делу Баната.⁵⁰ Поменом ових тумула за сада би била закључена листа енеолитских тумула у којима је сахрањен спаљени покојник и који, на овај или онај начин, указују на везе са степским културама.

У релативно кратком периоду — позни енеолит — у југословенском Подунављу и северном Балкану појављују се две врсте тумула: тумули са скелетним сахрањивањем и тумули са спаљеним покојницима. И док за прву групу — за тумуле са скелетним сахрањивањем, са централним гробом у јами, дрвеном конструкцијом и окер-бојом — можемо поуздано да тврдимо да припадају култури гробова са јамама (јамној култури) и да су резултат миграционих покрета са истока, дотле обичај спаљивања покојника и стављање урне у тумул морамо тражити на другој страни. Групи најстаријих гробова са спаљеним покојником припада тумул баденске културе код Мокрина (Арађанска хумка), затим равни гробови косточачке културе са некрополе Дворови код Бијељине, некрополе код Падине у Ђердапу и већ поменути тумули вучедолске културе.⁵¹ У централним и северним областима Карпатског басена спаљивање се јавља нешто раније него у југословенском Подунављу. На некрополама Тиса-

полагар културе у Тибави и Луџку, спаљивање и сахрањивање покојника у урнама јавља се паралелно са скелетним сахрањивањем (у Тибави од 41 гроба четири су били гробови са спаљеним покојницима, док је у Луџку било седам грובה са спаљеним покојницима).⁵² Знатно већи процент спаљивања уочава се у раној фази баденске културе, док се у Болераз-групи, на некрополи Pflismarot — Basahag констатује само спаљивање.⁵³ Јужно од Дунава, осим тумула код Бара, није забележено сахрањивање спаљених покојника, али је зато оно познато у Грчкој још у неолиту и раном енеолиту у оквиру Лариса и Парадими-култури.⁵⁴ Ове околности показују да би спаљивање покојника, у суштини, могло да буде карпатско-балкански обичај, који је доживео ренесансу у време продора степских народа са истока. Симбиоза новог и старог манифестује се на тумулима вучедолске културе, где се у сакралном објекту степског покрета (кургани) сахрањује спаљени покојник у урни која је била посута црвеном посном бојом (нека врста окера). М. Гарашанин⁵⁵ је указао и на неке друге степске елементе у вези са начином сахрањивања у вучедолској култури — као што су, на пример, катакомбни облици грובה у Вучедолу (групне гробнице II и III) које он повезује са катакомбним гробовима Городск-Усатово или нешто млађим из Фолтешти II периода (нпр. Smeieni).

Покрети носилаца Чернавода III културе

Проблем Чернавода III културе постао је актуелан у праисторијској археологији нарочито после откривања нових налазишта у југословенском Подунављу и мађарском Потисју, али и после успостављања сигурних типолошких и релативнохронолошких односа, с једне стране према културама средње Европе (Болераз, рани Баден) а, с друге стране, према Малој Азији и Троји (Троја I). Запостављање проучавања Чернавода III културе и несхватање њеног значаја за генезу многих култура енеолита и ранога бронзаног доба подунавских земаља резултат је њеног погрешног временског опредељења у рано бронзано доба, уместо у средњи енеолит, како се она данас хронолошки тачно одређује.

Из картирања до сада познатих Чернавода III налазишта уочава се да се ова култура развија углавном уз Дунав, од Добруце и Базарганских степа на истоку, до сремских

налазишта на западу; на северу помињу се налазишта у мађарском Потисју, а нови подаци показују да се она на југу шири и јужно од Дунава и Саве (налазишта у Шумадији и Градина у Толисавцима у западној Србији).⁵⁶ На том простору потребно је одредити примаран центар Чернавода културе, односно област у којој је њен стил могао да се формира, затим време настајања и узроке који су били значајни за промену културне слике тих области. Географски посматрано, доње Подунавље од Олте до ушћа Дунава, укључујући и Добруцу, означава простор на коме је формирана Чернавода III култура: она је настала на основи Чернавода I културе и под утицајем других култура са истока и запада. У време настајања Чернавода III културе, источно од ње, на простору између Прута и Дњестра, одвијао се анализирани процес „индоевропеизације“ неолитских и раних енеолитских култура типа Трипоље и Кукутени. Тај процес, у нешто измењеном облику, утицао је и на развој култура доњег Подунавља у два правца: а) на измену материјалне културе и њених стилских обележја и б) на померање култура према западу због сталног притиска степских народа. S. Morintz и P. Roman објашњавају те промене „сукцесивним покретима сточарских племена из севернопонтских степа према Румунији.“⁵⁷ У Чернавода III култури, поред промена у материјалној култури и економици (ова култура је пре свега сточарска), јављају се и нови обичаји у вези са сахрањивањем. Код равних грובה (аутохтона традиција) појављују се гробови у којима је покојник посипан окером (утицај са Истока). У формирању стила Чернавода III културе, поред тих источних елемената, заступљене су компоненте са запада, из подручја Салкуца и Гумелница културе, што је посебно значајно за одређивање времена настанка Чернавода III културе и почетка њеног померања према западу. Оно пада у време непосредно пред крај Салкуца IV културе и пре појаве Челеи и Коцофени културе у румунском Подунављу и у брдовитим областима јужних Карпата. У стручној литератури постоје различита мишљења о померању ове културе према западу. Према мишљењу неких аутора, реч је о етничкој миграцији (D. Bergiu и аутор ове књиге),⁵⁸ док према другима — то је само ширење стила, па чак не увек од истока према западу (S. Morintz, P. Roman).⁵⁹ Посматрајући проблем ширења Чернавода III културе кроз призму ширих културноисторијских промена које су захватиле простор од јужноруских степа до

југословенског Подунавља, а на северу до Словачке, њено померање према западу има карактер популационих кретања у којима су била заступљена и индоевропска племена као један од основних узрочника ових промена. У свом ширењу дунавским путем према западу, носиоци Чернавода III културе дошли су у додир с племенима која су живела у Олтенији и Банату, са Салкуца IV културом, и извршила снажан притисак на ово становништво, које је морало да напусти своја насеља и да се сели према северу, западу и југу.⁶⁰ На тај начин дошло је до ланчаних померања култура које су се развијале током раног енеолита на карпатско-подунавско-балканском простору. Чернавода III култура, на правцу свога главног удара, пресекала је у развоју аутохтону Салкуца културу, у њеној последњој фази (Салкуца IV), стабилизовала се извесно време у Олтенији (налазишта *Siliștioaga, Coșabia, Gîrcov, Celei* и др.), а затим продужила своје померање према југословенском Подунављу и, даље на север, уз Тису до Сегедина или према централним областима Карпатског басена. Ту фазу ширења Чернавода-културе илуструју налазишта у Банату, од којих је боље истражено насеље код Брзе Врбе (Ковин) или, нешто мање, Бељарица код Земуна.⁶¹ Поред ова два, у литератури се помиње још неколико налазишта са керамиком Чернавода-стила. Она су углавном концентрисана око Вршца (четири) и око Перлеза (два). По својим топографским карактеристикама она задржавају одлике насеља у матичним областима: то су отворена равничарска, скоро редовно једнослојна насеља у којима се није живело дуже од једне до две генерације.

Један крак ширења Чернавода III културе може се пратити јужно од Дунава (налазишта у околини Крагујевца), али су то за сада усамљене појаве о којима је рано доносити дефинитивне закључке. С друге стране, ширење ове културе према северозападу и према северу евидентирано је преко налазишта у околини Сегедина. Међутим, она се такође помињу и у контексту решења проблема односа Чернавода III и Болераз-културе, који се све више намеће као један од основних проблема генезе култура средњег и позног енеолита у Карпатском басену. Типолошка сличност између керамике ових двеју група тако је велика да се чини да оне чине јединствен културни комплекс (Г. I, 1—6: сл. 3). На блискост тих култура, које се додирују негде на подручју југословенског Подунавља (Мостонга код Оцака за сада је најјужније

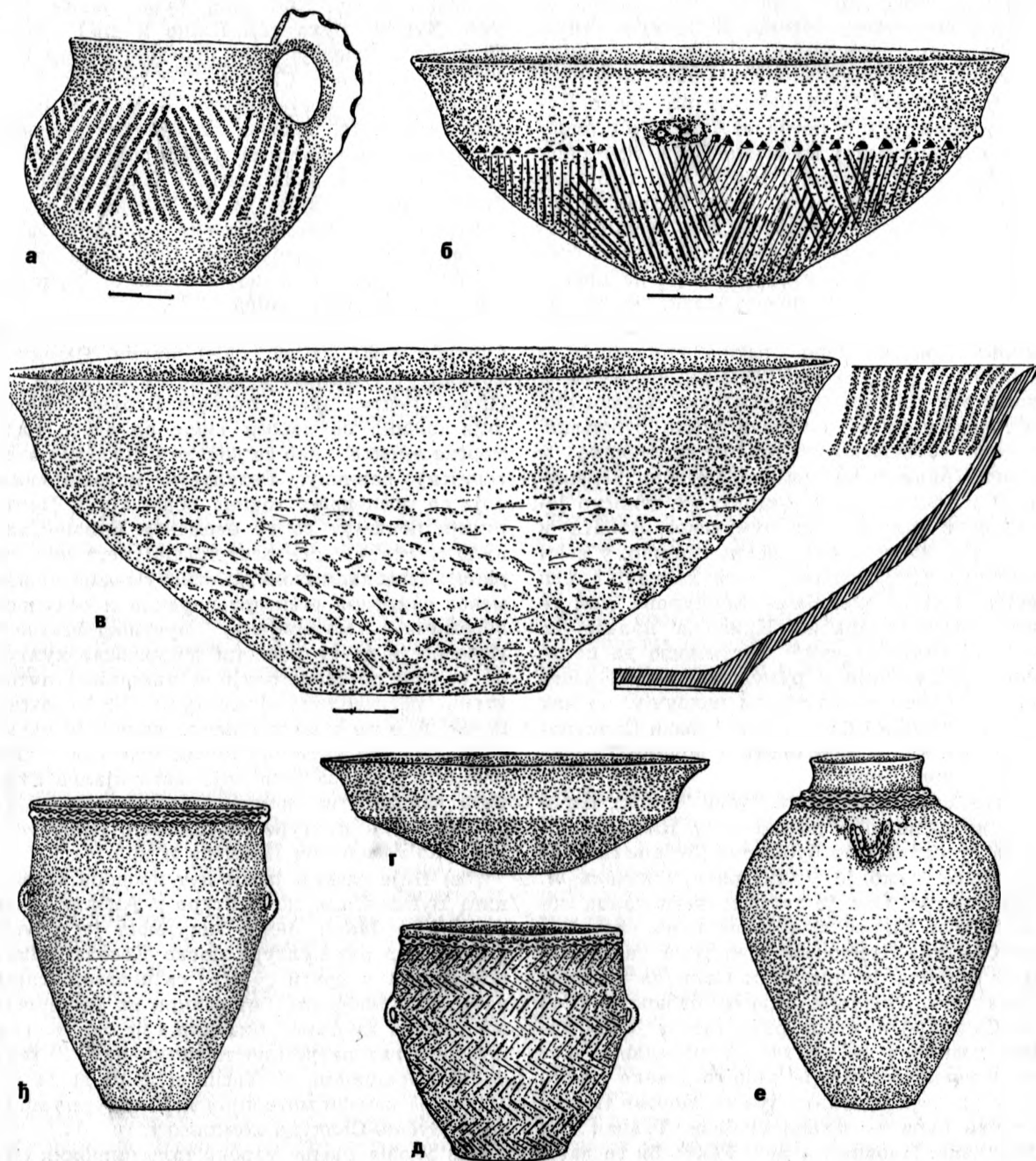
налазиште Болераз-културе) често су указивали многи аутори.⁶² Као доказ узима се керамичка која је, како у облицима тако и у начину украшавања, готово идентична. То се, пре свега, односи на украшавање пластичним тракама, дубоко урезаним линијама у облику рибље кости, затим на појаву плитких канелура — нарочито на унутрашњем ободу плитких здела или на шољама с тракастим дршкама — украшавањем зарезима, а од облика заједнички су дубоки лонци, затим зделе, амфоре са две дршке на трбуху и познати облик лончића који ће се касније развити у луковичаст пехар баденске културе.⁶³ Не само због сличности у материјалној култури него више због начина настанка, њихових социјално-економских карактеристика и општих културних појава, склони смо да Чернавода III и Болераз-културу сматрамо јединственим културним комплексом, који је настао сукцесивним померањем индоевропског становништва од руских степа према Карпатском басену. Та померања могла су да се одвијају разним путевима: севернокарпатским, средњекарпатским и јужнокарпатским путем, односно преко изворишног дела Тисе, веза кроз Карпатске вратнице код Ужгорода према средњем току Тисе и, најзад, дунавским путем. За померање Чернавода III и формирање Болераз-културе значајна су два правца — средњокарпатски и подунавски пут. Болераз-Чернавода III културни комплекс настао је као резултат процеса померања Чернавода III културе према западу и као резултат присуства нових популација у Карпатском басену, са номадском економијом. Из мешања инвазионог и аутохтоног становништва и њихових култура формиран је нов стил, који ће послужити као основа каснијим енеолитским културама типа Баден, Костолац, Вучедол и Коцофени.

Продор Чернавода III културе и померање носилаца Салкуца IV културе

Први суседи са којима су носиоци Чернавода III стила дошли у додир били су становници насеља Саклуца IV културе у Олтенији и румунском Банату. Извесно време ове културе се развијају паралелно: у Добруци и доњем Подунављу Чернавода I и III, а на западу — Гумелница и Салкуца. Међутим, носиоци Чернавода III културе, измешани са пристиглим номадским становништвом, постепено се померају према подручју Салкуца IV културе, која је принуђена на кретање

према западу и југу. Као последица тих померања према западу и северозападу појављују се насеља Салкуца IV културе у југословенском Подунављу (Баранда, Пригревица), али се такође јављају утицаји ове културе на подручје на коме се развија Тисаполгар-Бодрогкерстур култура. Као резултат

процеса мешања ослабелог галаса Салкуца IV културе са савременим културама настаје једна специфична и, рекло би се, краткотрајна културна појава која је у литератури означена као Хуњади-Вајска.⁶⁴ Једна од њених основних стилских карактеристика су дршке са плочастим завршетком (Scheiben-

Сл. 3 — Керамички облици Волерас (а—в) културе са Градине на Босуту и Чернавода III (г—е) из Брзе врбе код Ковина.

henckel), какве се налазе на посудама Салкуца IV културе. У генези Хуњади-Вајска групе често се истиче бодрокерестурска компонента, што само показује да је настала симбиоза две стилски различите подлоге, из чега се формира нова култура.⁶⁵ У југословенском Подунављу ову фазу карактерише некропола код Вајске (јужно од Оцака), са типичним посудама, чији је стил настао из синтезе бодрокерестурског и Салкуца-стила.

За развој енеолитских култура средњобалканског простора много је значајнији продор позне фазе Салкуца-културе, преко Дунава, према југу. У источној Србији и северозападној Бугарској постојало је и пре ових покрета једно хомогено језгро, али оно сада добија нов подстицај за даљи развој. У долини Тимока и на границима Хомољских планина откривен је последњих година већи број налазишта Салкуца културе, која, по правилу, припадају њеној позној фази. То су налазишта јужно од Неготина (Смедовац, Ковилово, Прахово и др.) затим налазишта у околини Бора (Злотска пећина, Кривељ), а овом кругу би припадали и неки налази око Зајечара, који се означавају као бубањски, односно бубањско-хумски.⁶⁶ Типолошке и стилске одлике материјала, посебно керамике из источне Србије, указују на стилско јединство с налазима из румунског Баната и Олтеније. Злотска пећина, на пример, у свом најнижем слоју садржи исти материјал као пећина *Hotilor* код Бање Херкулане, док се исте форме пехара из Кривеља налазе на *Ostrovul Corbului* итд.⁶⁷ Несумњиво да налазишта у Олтенији и румунском делу Баната припадају истом културном подручју, па чак и истој развојној фази (позној фази Салкуца-културе), као и налазишта у долини Тимока или околини Бора.

Јужно од Црне реке (Црни Тимок), нарочито интензивно у доњем току Нишаве, позната су налазишта бубањске (бубањско-хумске групе, како је у литератури назива М. Гарашанин).⁶⁸ Она је заправо регионална појава једног ширег културног комплекса Бубањ-Салкуца-Криводол, како смо га назвали, и настала је ширењем Салкуца културе према југу. Локалне одлике бубањске (Бубањ-Салкуца) културе резултат су јачих додира носилаца те културе с најмлађом фазом винчанске културе, која се некако у исто време развија у долини јужне Мораве (Црнокалачка бара — млађи слојеви, Градац код Злокућана, Плочник и др.). Рекло би се да је ширење Салкуца IV културе према југу пресекао развој винчанске културе у правцу

њеног продирања према Косову и Македонији. Покушали смо, на основу најновијих резултата истраживања на Косову, у околини Скопља, у Пелагонији и Албанији, да реконструисамо кретање ове културе, коју је потисла Чернавода III култура и дошли смо до следећих резултата.⁶⁹

а) Из источне Србије и долине Нишаве (налазишта код Неготина. Бора, затим Бубањ, Хумска чука код Ниша и др.) преко Преополца, превоја који повезује јужну Србију са Косовом, Салкуца IV пенетрира се на Косово. У овој области истраживана су два налазишта, насеља са више стамбених хоризоната и типичним материјалном културом (Гадимље код Липљана и Хисар код Суве Реке), која показује да се Бубањ-Салкуца култура овде извесно време стабилизovala, нарочито на подручју које нису насељавали носиоци најмлађе фазе винчанске културе типа Валач, Предоница.

б) Са Косова, ширење Бубањ-Салкуца културе може да се прати према Скопској котлини (налазиште Скопско кале), а одатле Црном Реком, преко превоја Бабуне (превој чија висина не износи више од 800 m надморске висине) лако се долази у плодну пелагонијску равницу. Резултати истраживања која се последњих година обављају у Пелагонији показују да су елементи Бубањ-Салкуца културе више заступљени него што се раније (углавном само на основу познатог каменог скиптира степског порекла и оскудног керамичког материјала) претпостављало.⁷⁰ Извесно је да су носиоци подунавске културе стигли до Пелагоније и тамошњој аутохтоној постнеолитској култури дали снажан печат. Ако се тако посматра, лакше је схватити проблем настанка нових култура у Пелагонији и налазишта чија материјална култура садржи типолошке карактеристике Бубањ-Салкуца културе (Шупљеvec, Црнобуки, Бакарно гумно код Прилепа и др.).

в) Није сасвим јасан пут продора елемената Бубањ-Салкуца културе у Албанију, на налазишту *Maliqu*. Једна могућност је директан продор ове културе преко Косова, долином Дрима, а други су везе са пелагонијским насељима. Међутим, без обзира на утврђивање правца кретања, чињеница је да се, као што је у литератури доста истицано (F. Prendi, M. Garashanin, H. Tasiћ и др.)⁷¹ да се на *Maliqu* II налази материјал који сигурно припада Бубањ-Салкуца комплексу.

г) У објашњењу узрока тако широких мерања носилаца Бубањ-Салкуца културе истичемо два основна елемента.

Прво, то су поменути миграциони покрети индоевропског таласа, који су захватили доње Подунавље и карпатско-балканске области. Они су везани за померања Чернавода III културе према западу (делимично и према југу у Бугарској — нпр. Езеро) и били узрок потискивања Салкуца IV културе према северозападу, у Панонску низију, и ка југу, на Балканско полуострво. Степски елементи на налазиштима у источној Србији (шнур керамика) или Пелагонији (виншкел-шнур орнамент, скиптар из Шупљевца) показују да се са масама аутохтоних, потиснутих култура креће и ново становништво индоевропског порекла.

Друго, ова померања су имала и карактер сточарско-номадских кретања. Пuteви ових кретања познати су правци сточарских миграција на Балкану који од Карпата, преко Хомољских планина, копаоничко-јастребачких огранака, преко Шаре и Бабуне воде све до Пинда. Археолошки налази Бубањ-Салкуца културе и појединачни примерци степско-понтског порекла на налазиштима у Егејској Македонији и Тесалији⁷² јасно указују на правце кретања карпатско-балканских сточара од севера према југу.

Консолидација индоевропских племена и развој позних енеолитских култура у југословенском Подунављу

Формирање јаког Чернавода III-Болераз језгра у Карпатском басену чини основу читавог даљег развоја енеолита кроз генезу баденске, косточачке и вучедолске културе у југословенском Подунављу и централним областима Панонске низије и кроз развој Коцфени-културе у југозападним деловима Румуније и североисточној Србији. Овај процес, који није имун на даље повремене утицаје из источних области (јамне а касније и курган-културе), означава дефинитивну „индоевропеизацију“ аутохтоног становништва и његових култура. Основни карактер овог процеса одражава се у промени културно-економских услова, начину живота и стилских одлика материјалне културе. Земљорадничке културе типа Тисаполгар, Бодрогкерестур, Хуњади-Вајска и др. постепено нестају и на целом простору Панонске низије појављују се културе номадског карактера. Њихов развој, који обухвата другу половину енеолитског периода, довешће до формирања најпре баденског, затим косточачког и, најзад, вучедолског стила и до стварања шире основе

за настанак многих култура раног бронзаног доба.

Типолошком анализом материјалне културе доказано је да се рана баденска култура формира на Болераз основи. Постоје и мишљења према којима је ова група рана фаза баденске културе (нпр. С. Димитријевић).⁷³ Због њених сличности са налазима Чернавода III културе, специфичног начина сахрањивања и других одлика, треба прихватити мишљења према којима су Болераз и Чернавода III култура део једног културног комплекса страног порекла на територији Панонске низије, који је послужио као супстрат у развоју баденске културе.⁷⁴

Настанак културних група и њихових стилских одлика зависи првенствено од два основна елемента: од утицаја аутохтоне основе на формирање новог стила и од снаге миграционог таласа и степена развоја његове материјалне културе. Основа на којој се формирала баденска култура била је веома јака (Болераз-Чернавода III) али је она, у односу на претходни развој култура Панонског басена (Lengyel, млађа Винча, Балатон, Ласиња, Тисаполгар, Бодрогкерестур и др.) страног порекла. Даљи развој нове културе који се огледа у појави косточачке и вучедолске културе има одлике мирне еволуције стила, економике и других обележја, уз повремено јаче или слабије присуство источних или југоисточних утицаја. У прилог таквом тумачењу развоја доказ су: а) територијална подударност подручја култура, б) стратиграфија вишеслојних налазишта у југословенском Подунављу и Посавини и в) стилско-типолошке карактеристике материјалне културе.

а) Подручје распрострања култура

Захваљујући све интензивнијим истраживањима баденске, косточачке и вучедолске културе у Чехословачкој, Аустрији, Мађарској, Румунији, Југославији и појави неколико студија о њима, данас смо у могућности да прецизније одредимо како област распрострања тако и матичне области њиховог настајања.⁷⁵ На основу тих истраживања, подручјем баденске културе сматра се Панонска низија, уз могућност праћења њеног ширења на западу до Боденског језера, на северу до јужне Пољске (Проминиста група) док, с друге стране, она се вероватно ширила на југ преко Саве и Дунава. Ужим подручјем настанка баденске културе могу се сматрати равничарске области централног и јужног дела Панонске низије.

Територија распрострањања костолачке културе није сасвим јасно утврђена, мада нови резултати истраживања показују да је ова култура у свом ширењу из славонско-сремских области захватила скоро исто подручје као и баденока, изузев западних (Аустрија) и северних (јужна Пољска), али се зато она налази и јужно од Саве и Дунава, у северним и централним областима Балканског полуострва (налазишта у долини Мораве, источној Србији, Босни и на Косову).⁷⁶ На тако великом простору издваја се више регија, у којима је ова култура мање или више интензивно заступљена. Једну групу чине налазишта у Словачкој (Ижа, Патинце, налазишта у долини Ваха), другу налазишта у мађарском Подунављу и Потисју (Szentri-tanya и Szólóhalon код Hodmezővasarhely), трећу, најбројнију, најпотпуније истражену и са неколико развојних фаза чине налазишта у југословенском Подунављу и у Посавини (Гомолава, Вучедол, Белегиш, Сремски Карловци итд.), четврту — налазишта јужно од Саве и Дунава са три уже регионалне појаве: централнобосанску (Пивнице, Вис код Модрана), шумадијско-поморавску (Јеленац код Алексинца, Корићане код Крагујевца, Бубањ код Ниша); источносрпску (Злотска пећина, Клокочевац) и косовску (Хисар код Суве Реке и Грачаница код Приштине). Најзад, може се поменути и група налазишта у источној Румунији, где се костолачка керамика најчешће јавља (слично као и на налазиштима у источној Србији) заједно са Коцофени културом.⁷⁷ На овај начин утврђена је област распрострањања костолачке културе, која се у највећој мери поклапа са територијом баденске културе. Подручјем настајања костолачког стила, с пуно права се сматра сремско-славонска зона, у којој је ова култура најдуготрајнија (на Гомолави са три насеобинске фазе) и најинтензивније насељена.

Најмлађа у генези позноенеолитских култура југословенског Подунавља и Карпатског басена је вучедолска култура, чија територија обухвата нешто шире подручје од претходних двеју, уз напомену да није увек у питању типолошки јединствен стил него и варијанте ове културе које су се формирале из ширења ове културе на суседна подручја. У недостатку потпуније монографије о тој култури у којој би била означена сва налазишта без обзира на варијанте и фазе, могу се дати оквирни подаци о теорији распрострањања вучедолске културе или, тачније, вучедолског културног комплекса.⁷⁸ На северу, вучедолска керамика регистрована је на налазишти-

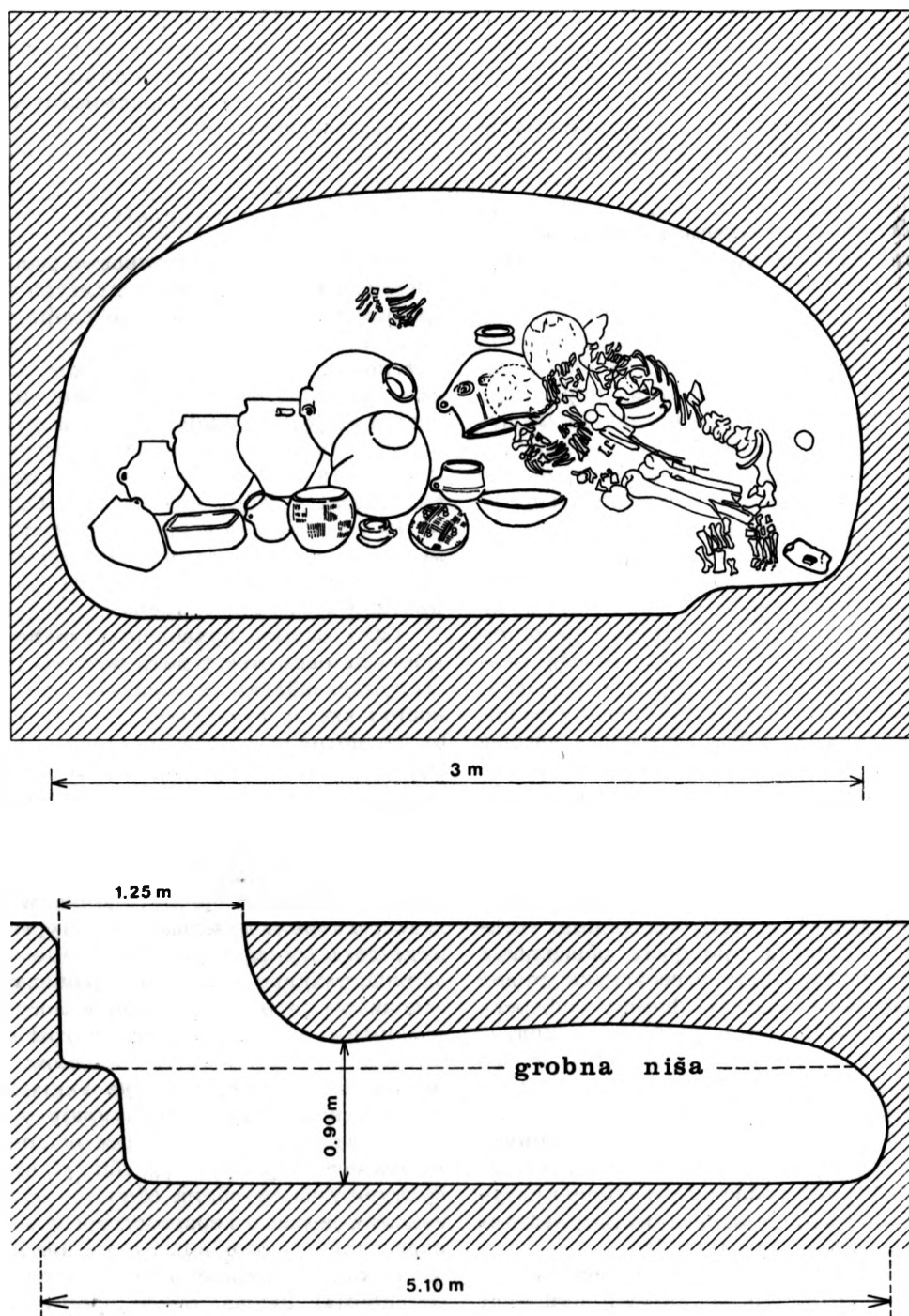
ма у Словачкој, као варијанта Kosihy-Čaka, а на североистоку Карпатског басена као Нирсеђ (Nyirseg) група. Централну, или, боље речено, матичну област ове културе чине налазишта на простору јужно од Блатног језера до Саве, односно у сремско-славонској зони, као што је било и у претходној, костолачкој култури. На западу, вучедолска култура заступљена је у источноалпској зони, на налазиштима у Аустрији и Словенији (као култура Љубљанског барја); на југу се издвајају три географске зоне: прва, јадранска, најмлађа фаза једне варијанте вучедолске културе; друга, српско-босанска, са налазиштима Хрустовача, Зецови у Босни или Ђурђево и Јасик у Србији и, најзад, трећа зона у румунском делу Баната која је позната једино преко некрополе код Moldova Veche.⁷⁹

Упоређујући територије на којима се развијају баденска, костолачка и вучедолска култура, намеће се закључак да би југословенско Подунавље, тачније сремско-славонска регија, било матична област у еволуцији ових култура. Потврду за то налазимо и у анализи керамичког материјала, посебно у еволуцији техника украшавања, где је могућно, у вертикалној стратиграфији у Вучедолу, Белегишу или на Гомолави, пратити постепен прелаз из линеарног начина украшавања (баденски стил) ка фурхенштиху (Furchenstih) (костолачки стил) и дуборезу (вучедолски стил).

б) Стратиграфски подаци

Захваљујући првенствено вишеслојним налазиштима у југословенском Подунављу, може се установити редослед баденске, костолачке и вучедолске културе, њихов међусобни однос и значај за проучавање генезе стилова позног енеолита ових области. Тој групи налазишта припадају, пре свега, Вучедол, Сарваш, Гомолава, Шанчине у Белегишу, а у мањој мери Врдник у Фрушкој гори или вишеслојна налазишта јужно од Дунава: Злотска пећина, Бубањ, Хисар и др. На тим налазиштима утврђен је тачан стратиграфски положај једне културе или више енеолитских култура које нас овде интересују. На сремско-славонским налазиштима то је однос између баденске, костолачке и вучедолске културе, а на налазиштима јужно од Дунава — однос према Бубањ-Салкуца IV или Коцофени култури.

Стратиграфија Сарваша и Вучедола коју је дао R. Schmidt применљива је тек уз извесне корекције које су у њу унели С. Димитријевић и аутор ове књиге.⁸⁰ Укратко, она

Сл. 4 — Гроб „Das Eherar“ из Вучедола (Према R. Schmidt, 1945).

показује да се на оба налазишта изнад нивоа са баденском керамиком (на Вучедолу то је „разорени баденски слој око 3,40 m“ а на Сарвацу — старији хоризонт баденске групе из-

међу 5,50 и 4 m) јавља слој са костолачком културом, која у време истраживања R. Schmidta није била издиференцирана као самостална културна појава. Стога се овај слој

назива млађим (Сарваш) или „баденски грађевни слој II“ (Вучедол). У даљем вертикалном редоследу појављује се још једна грађевинска фаза са костолачком керамиком, а затим слој који би припадао носиоцима вучедолског стила ране и развијене фазе.

Знатно поузданије податке за проучавање генезе баденске, костолачке и вучедолске културе пружа стратиграфија Гомолаве код Хртковаца.⁸¹ Ово не толико због богатства слојева у насеобинским објектима и материјалној култури, колико због чињенице да су у време истраживања овог налазишта наша знања о неолиту ових области и проблематици у вези с њим била знатно шира. Због свега тога стратиграфија Гомолаве је послужила као сигурно полазиште у кориговању стратиграфских запажања на другим, раније истраживаним налазиштима, као што су Вучедол и Сарваш.

Део културног слоја на Гомолави у коме се налазе остаци баденске, костолачке и вучедолске културе износи око 1,10—1,50 m. Формира се изнад тамнијег слоја — неолитског хумуса — који чини цезуру између неолитске, млађе винчанске културе и баденско-костолачко-вучедолских насеобинских хоризоната (Гомолава III а, b, c). Баденско насеље припада типу краткотрајних насеља номадског карактера, с јамама и земуницама које су биле укопаване у неолитски хумус. Изнад тога формира се моћно костолачко насеље са надземним грађевинама великих димензија, какве су биле и оне у Вучедолу и Сарвашу. Најновијим истраживањима установљено је да постоје три фазе обнављања костолачког насеља, три насеобинска нивоа који ће даље послужити за финију диференцијацију и перидизацију костолачке културе. Најзад, изнад најмлађег костолачког насеља формира се један стамбени хоризонт, не тако јасно окарактерисан као претходни, са материјалом вучедолске културе. Континуитет развоја између појединих фаза једне културе, појединих стамбених нивоа или култура у целини доказан је непрекинутим, често и непоремећеним културним слојем.

Исти релативнохронолошки однос и редослед култура потврђује се на овај или онај начин, и другим налазиштима у југословенском Подунављу. Можда би најпре требало издвојити налазиште Шанчине у Белегишу, и то не толико због његове стратиграфије колико због чињенице да се у вучедолском слоју налази материјал чије су типолошке ознаке на граници између костолачке и вучедолске културе.⁸² То насеље би означавало ону

етапу у развоју стила која, с једне стране, садржи одлике костолачког стила (украшавање у фуршеншких техници и сл.) а, с друге стране, облике који ће се афирмисати у следећој, вучедолској култури.

в) *Стилско-типолошке карактеристике — елементи континуитета*

Осим територије распрострања баденске, костолачке и вучедолске културе и стратиграфских података са вишеслојних налазишта, посебан значај за генезу позних неолитских култура југословенског Подунавља има керамика, чија типолошка анализа показује да је еволуција облика и орнаментике била поступна и да се она преносила из једне у другу културу. На основу материјала са налазишта у међуречју Дунава, Саве и Драве могу се пратити и оне мање, суптилне промене у стилу које је тешко утврдити на ширем географском простору и на једнослојним краткотрајним налазиштима.

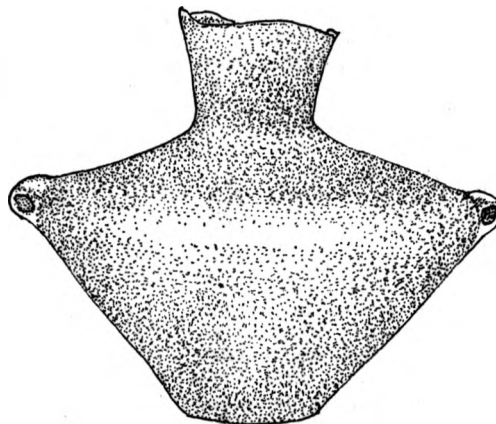
Због обимне археолошке грађе није могуће на овом месту дати детаљнију анализу еволуције облика и орнаментике баденске, костолачке и вучедолске керамике, из које би се потпуније схватио процес прерастања једног стила у други. Уместо тога, набројаћемо само неке најважније одлике стила из којих ће се добити општи увид у развоју култура. Од посуда се наводе, према облику, зделе са благо профилисаним ободом према спољној страни, које су одлика и баденске, и костолачке и вучедолске културе. Наравно, и ту се могу пратити различите варијанте облика, технике и мотива украшавања али, у основи, то је најчешћи облик посуђа на налазиштима и једне, и друге и треће културе. Такође је карактеристичан облик шоља са једном дршком које, од луковинастих шоља у баденској култури, еволуирају у шоље са цилиндричним или коничним реципијентом у костолачкој култури, да би у вучедолској култури добили облик обичних врчева. Најзад, кад је реч о керамици, треба поменути и карактеристичан облик суда елиптичног пресека, који је познат под називом фишбута (Fischbutta). Јавља се најпре у развијеној фази баденске културе, а поред необичног облика карактерише га плитка канелура на горњем делу. У костолачкој култури губи се орнаментика и фишбута трпи неке мање промене (облик дршки), да би се украшавање поново појавило на вучедолским бутама али у другој техници. Овај развој облика нарочито се јасно прати у културном слоју на Гомо-

лави, где се фишбуте налазе у баденским јамама и у кућама костолачког насеља.⁸³

Континуитет развоја од баденске у костолачку и од костолачке у вучедолску културу прати се и преко начина украшавања посуда. Мотиви су веома често исти, али се мењају технике украшавања. У баденској култури доминира урезивање и украшавања посуда плитким канелурама; у костолачкој култури водећа техника украшавања је урезивање са убодима (фурхенштих), да би ова техника у вучедолској култури прерасла у дуборез. Све три технике су, на овај или онај начин, подређене инкрустацији: груби урези, фурхенштих и дуборез имају грубу подлогу да би се материјал којим се вршила инкрустација боље везао за подлогу. Урезана линија у баденској култури није била погодна за инкрустацију, па се она, у нешто мањем обиму, јавља при украшавању тачкастим убодима. Међутим, технике украшавања у костолачкој и вучедолској култури биле су изузетно погодне за наношење беле масе. У периодизацији вучедолске културе издвојена је једна рана или, тачније, прелазна фаза из костолачког у вучедолски стил, коју карактерише украшавања у фурхенштих техници (Шанчине у Белегишу, Градина у Митровцу).⁸⁴ Ова фаза најбоље илуструје постепену еволуцију једног стила у други стил, једне културе у другу културу; на сремско-славонским налазима, рекло би се, она се одвијала без неких виднијих утицаја са стране.

Упоредјујући три основна елемента у развоју позноенеолитских култура југословенског Подунавља — територијалну распрострањеност, стратиграфске податке и стилске карактеристике материјалне културе — закључује се да су баденска, костолачка и вучедолска култура део једног историјског развоја праисторијског друштва у оквиру једног палеоетничког језгра, у коме доминирају две компоненте: једна, која се ослања на аутохтони супстрат и друга, у којој главну улогу имају носиоци нових култура индоевропског порекла. Промене које се запајају у материјалној култури само су пројекција сложених збивања у економици друштва овог периода. Баденска култура и њене претходнице у југословенском Подунављу и Панонској низији (Чернавада III-Болераз) биле су пре свега номадске (степско-номадске) културе, које се карактеришу краткотрајним стаништима земуничког типа и специфичном економиком. У позној фази настаје стабилизација баденске културе, подизање надземних грађевинских објеката и дужи боравак људи у једном

насељу. У костолачкој култури тај процес „везивања“ за једно насеље, за једну област и даље се наставља. Подижу се већи грађевински објекти, куће се обнављају, насеља добијају своју физиономију а можда се, први пут на овом простору, и утврђују (Гомолава, вучедолски Градац, Шанчине у Белегишу итд.). Сточарска компонента у економици се не напушта, али се поред ње, као равноправни партнер сточарству, појављује и земљо-

Сл. 5 — Урна из вучедолског тумула код Батајнице.

радња. Најзад, започет процес стабилизације завршава се и током трајања вучедолске културе. Економика је иста као у костолачкој култури, уз напомену да се насеља још боље утврђују, да настаје диференцијација унутар друштва и извесне појаве које су стране претходном развоју, а манифестују се у појави апсидних и мегарон-зграда у Вучедолу у појави нових елемената у сахрањивању (катакомбни гробови).⁸⁵ Несумњиво да је током овог развоја повремено било продора номадских племена са истока, чиме се освежавало раније пристигло а сада већ аутохтоно индоевропско становништво. Један од последњих индоевропских продора у енеолиту пада у време пуног развоја вучедолске културе. Он се исказује појавом тумула са спаљеним покојником, као што је Батајница, Војка или Moldova Veche у румунском делу Баната. Истовремено, ти продори су били разлог и за разбијање хомогеног вучедолског језгра на више локалних култура, које једним делом већ припадају раном бронзаном добу (Љубљанска култура у Словенији, Мако-Нуйрсег у Мађарској или јадрански фаџијес вучедолске културе на далматинској обали).

НАПОМЕНЕ

- ¹ P. Bosch-Gimpera, 1960, 3 и д.; М. Гарашанин, 1961, 5 и д.; Исти, 1976, 197 и д.; G. Devoto, 1962, pass.; А. Бенац, 1964, 164 и д.; М. Gimbutas, 1970; R. Crossland, 1971a, 232 и д.; N. Hammond, 1972, pass.; E. Comsa, 1980, 29 и д. Овај проблем обрађен је и на неколико конгреса, симпозијума и сл. (Конгреси AIESE — а у Софији 1966, Атини 1972; Симпозијум »L'Ethnogenese des Peuple balkaniques«, Пловдив 1969, објављено у *Studia Balcanica* 5, Софија 1971).
- ² А. Бенац, 1964а, 51 и нап. 16.
- ³ М. Гарашанин, 1961, 16 и д.; Б. Јовановић, 1975, 9 и д.; Н. Тасић, 1977, 25 и д.
- ⁴ А. Häusler, 1976, pass.
- ⁵ В. Георгиев, 1972, 168 и д.; В. Даниленко, 1969, 233; J. Harmata, 1966, 246. (J. Harmata сматра да је кроманјонац припадао индоевропској раси).
- ⁶ R. Crossland, 1971, 861; исти, 1971a, 225 и д.; Н. Мерперт, 1976, 103.
- ⁷ P. Bosch-Gimpera, 1960, loc. cit.; В. Георгиев, 1971, 167 и д.; исти, 1972, 33.
- ⁸ Уп. текст Б. Јовановића у Праисторији југословенских земаља, том III, Сарајево 1979, 397 и д.
- ⁹ Поред радова цитираних у напомени 1 уп. још: В. Георгиев, 1971, 167 и д. Gy. Gazdapustai, 1971; В. Даниленко, 1969, 233.
- ¹⁰ Б. Јовановић, 1974, 5 и д.; исти у: Праисторија југословенских земаља, том III, 401 и д.
- ¹¹ T. Passek, 1961, 143; М. Gimbutas, 1961, 193; О. Шапошникова, 1971, 263 и д. В. Даниленко, 1974, pass.; Н. Мерперт, 1976, pass.; А. Häusler, 1976, pass.
- ¹² М. Gimbutas, 1961, 199, сл. 9 (карта приказује миграциона кретања носилаца јамне (Hit — grave) културе).
- ¹³ Методолошки овај проблем је опширније обрађен у: Н. Тасић—Б. Јовановић, 1979, 77 и д.
- ¹⁴ R. Roman, 1974, 157 и д.
- ¹⁵ Б. Јовановић у: Праисторија југословенских земаља, том III, 404 и д.; Исти, 1973, 281.
- ¹⁶ Ово мишљење проистекло је из познатог става R. Furon-a (Manuel préhistorique générale, Paris 1951, 409) о великој сеоби, као о ланчаном кретању племена на евроазијском простору од истока према западу. Ови покрети изазвани су климатолошким променама, пре свега великим сушама. Уп. А. Бенац, 1964а, 164; М. Гарашанин, 1973, 281 и д.
- ¹⁷ I. Ecsedy, 1975, 160; Б. Јовановић у Праисторији југословенских земаља, том III, 405.
- ¹⁸ St. Kovács, 1932, 89—101; Исти, 1944, 3—21; P. Patai, 1938, 9 и д.; М. Гарашанин, 1954, 225 и д.; исти, 1961, 11 и д.
- ¹⁹ I. Ecsedy—D. Virágh, 1973, 31—35: Т. 21.
- ²⁰ М. Макаренко, 1933, 60 и д.; М. Гарашанин, 1961, 6 и д.; Gy. Gazdapustai, 1967, 91. Од новије литературе уп.: I. Ecsedy, 1979; Б. Јовановић у Праисторији југословенских земаља, том III, 382 и д.
- ²¹ Vl. Zbenovich, 1973, 513 и д.; I. Ecsedy, 1979, 11—13.
- ²² P. Roman, 1974, 157 и д.
- ²³ М. Гарашанин, 1961, 20 и д.; Gy. Gazdapustai, 1965, 47.
- ²⁴ Н. Тасић, 1975а, 51 и д.
- ²⁵ Ј. Тодоровић, 1963, 20 и д. (резултати са нових истраживања која су дала више налаза нису објављена. Материјал се налази у Музеју Косова у Приштини); В. Трбуховић—Ј. Вуковић, 1967, 102; Т. VI. Праисторија југословенских земаља, том III, Т. XLIX; М. Гарашанин—Д. Симоска, 1976.
- ²⁶ V. Miložić—E. Hanschmann, 1976, 231—235; V. Miložić, 1955, 151.
- ²⁷ E. Hanschmann—V. Miložić, 1976, 233.
- ²⁸ D. Berciu, 1962, 394.
- ²⁹ Ibid., 387 сл. 1—2; Езеро — ранобронзово-то селишче, 1979, 409; Т. 228, обр. 203.
- ³⁰ D. Berciu, 1962, 390.
- ³¹ М. Гарашанин, 1961, 15; D. Berciu, 1962а, 397; сл. 1—4; V. Dumitrescu, 1962, 95 и д.; E. Comsa, 1976, 35—36.
- ³² М. Гарашанин, 1961, 15—16; М. Гарашанин—Д. Симоска, 1976, 9 и д.
- ³³ М. Gimbutas, 1961, 193; Н. Мерперт, 1961, 161; А. Häusler, 1976, 168; Т. 1; I. Ecsedy, 1979, 11 и д.
- ³⁴ Н. Мерперт, 1961, 165—166; А. Häusler, 14 и д. (Häusler даје нешто другачију поделу на културне области).
- ³⁵ М. Gimbutas, 1961, 200.
- ³⁶ V. Zimra, 1960, 98 и д.; E. Comsa, 1972, 59 и д.; Исти, 1976, 35 и д.
- ³⁷ Б. Јовановић, 1975, 11—13.
- ³⁸ E. Comsa, 1976, 43.
- ³⁹ Р. Попов, 1932, 89 и д.; Б. Николов, 1976, 41 и д.
- ⁴⁰ О. Necrasova—M. Cristescu, 1957, 75. и д. Мешање расних типова запажа се и у трипољској култури. Т. Passek даје податке да се на некрополама ране фазе трипољске културе среће медитерански антрополошки тип са динароидним елементима док у позној фази преовлађује арменоидни тип (некропола Незвиска). У финалној, Усатовој фази појављују се окер гробови који се повезују за степе јужне Русије. (Уп. Т. Passek, 1961, 143 и д.).
- ⁴¹ I. Ecsedy—D. Virágh, 1973, 33.
- ⁴² Д. Срејовић, 1976, 117 и д.
- ⁴³ F. Milleker, 1901, 19 и д.; Исти, 1906, 131.
- ⁴⁴ Б. Јовановић, 1975, 12 и д.: сл. 2—6.
- ⁴⁵ Прелиминарне податке о тумулу саопштио је М. Гирић на Конгресу археолога у Мостару, 1980. год.
- ⁴⁶ Б. Јовановић у Праисторији југословенских земаља, том III, 387 и нап. 24.
- ⁴⁷ Д. Срејовић, 1976, 117 и д.
- ⁴⁸ Праисторија југословенских земаља, том III, 204; Т. XXII, 9—11.
- ⁴⁹ Н. Тасић, 1967, 58—60.
- ⁵⁰ М. Гарашанин, 1959, 30 и нап. 204 (Скореновац); Gy. Gazdapustai, 1965, 43 и д. (Српски Крстур); Д. Срејовић, 1976, 120 (Баре); Н. Тасић, 1967. (Батајница); V. Dumitrescu—I. Stratan, 1962, 411 и д. (Moldova Veche).
- ⁵¹ М. Косорић, 1965, 83—84: сл. 1 (Дворови); Б. Јовановић, 1971, 11 и д.; Исти, 1976, 135: сл. 2, 3 (Песача).
- ⁵² S. Šiška, 1964, 130; Исти, 1968, 125 и д.
- ⁵³ I. Torma, 1973, 484 и д.
- ⁵⁴ G. Bakalakis—A. Sakellariou, 1981, 27 и д. И усмени подаци добијени од К. Килиана.
- ⁵⁵ М. Гарашанин, 1967, 31.
- ⁵⁶ Уп.: S. Morintz—P. Roman, 1973, 268 и д. (Карта на крају књиге); Н. Тасић, 1975, 9 и д.; П. Медовић, 1976, 105 и д.; Д. Срејовић, 1976, 117.

- ⁵⁷ S. Morintz—P. Roman, 1973, 276.
- ⁵⁸ D. Berciu, 1969, 396 и д.; Н. Тасић, 1975, 13 и д.
- ⁵⁹ S. Morintz—P. Roman, 1973, 270—271.
- ⁶⁰ Н. Тасић, 1975а, 51 и д.
- ⁶¹ Н. Тасић, 1975,10; П. Медовић, 1976, 105; Исти, 1976а, 5 и д.
- ⁶² V.Nemjесова-Ravukova, 1973, 311 и д.; Иста, 1974, 237 и д.; Н. Тасић, 1975, 20.
- ⁶³ Н. Тасић, 1975, Т. I—III.
- ⁶⁴ I. Vognar-Kutzian, 1969, 32 и д.; Б. Брукнер, 1977, 81 и д.; Н. Тасић у Праисторији југословенских земаља, том III, 129 и д.
- ⁶⁵ I. Vognar-Kutzian, 1969, 32; Б. Брукнер, 1977, 83 и д.
- ⁶⁶ В. Трбуховић—Љ. Вуковић, 1967, 97 и д.; Н. Тасић у Праисторији југословенских земаља, том III, 89.
- ⁶⁷ P. Roman, 1971, 32:47:94.
- ⁶⁸ Литература о бубањској (бубањско-хумска или Бубањ—Салкуца—Криводол) култури је доста обимна. Овде указујемо на најновије публикације где је дата потпунија библиографија: М. Гарашанин, 1973, 164—204; Н. Тасић у Праисторији југословенских земаља, том III, 87 и д.
- ⁶⁹ Н. Тасић, 1975а, 51 и д.
- ⁷⁰ М. Гарашанин, 1958, 118 и д.; М. Гарашанин—В. Санев—Д. Симоска—Б. Китаноски, 1971, 51 и д.; Н. Тасић у Праисторији југословенских земаља, том III, 92.
- ⁷¹ F. Prendi, 1966, 225 и д.: Т. III:IV:X; М. Гарашанин, 1973, 205 и д.; Н. Тасић, 1975а, 58.
- ⁷² E. Hanschmann—V. Miložić, 1976, 231 и д.
- ⁷³ С. Димитријевић у Праисторији југословенских земаља, том III, 194.
- ⁷⁴ Н. Тасић, 1975, 15 и д.
- ⁷⁵ Поред монографије J. Banera (Die Peceler kultur, 1956, pass.) уп.: Н. Тасић, 1967, pass.; P. Roman—I. Némethi, 1978; С. Димитријевић у Праисторији југословенских земаља, том III, 183 и д., као и већи број реферата са симпозиума »Über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur«, Bratislava 1973.
- ⁷⁶ Н. Тасић у Праисторији југословенских земаља, том III, 237 и д.; Исти, 1970, 24 и д. — Карта 1.
- ⁷⁷ P. Roman, 1976, 100 и д.; S. Morintz—P. Roman, 1973, 208.
- ⁷⁸ С. Димитријевић, 1978, Abb. 1; Исти у Праисторији југословенских земаља, том III, 267 и д.
- ⁷⁹ V. Dumitrescu—I. Stratan, 1962, 411: Abb. 1—9; Н. Тасић, 1967, 66; P. Roman, 1980, 227: Т. 10—12.
- ⁸⁰ R. Schmidt, 1945, 6 и д., Tfbd. 3; С. Димитријевић, 1978, 8 и д.; Н. Тасић, 1970, 26.
- ⁸¹ Н. Тасић, 1965, 177 и д.
- ⁸² С. Димитријевић у Праисторији југословенских земаља, том III, 286 и д. Т. XXVII, 2—8, 10.
- ⁸³ Н. Тасић, 1970, 34; Fig. 2-с.
- ⁸⁴ С. Димитријевић у Праисторији југословенских земаља, том III, 286.
- ⁸⁵ М. Гарашанин, 1977, 27 и д.

од формирања
култура раног
бронзаног доба до
продора носилаца
стила инкрустоване
керамике

У позноме енеолиту се осећа још један, рекло би се, у првом циклусу последњи талас који је, из степских области јужне Русије, запљуснуо јужне делове Панонске низије. Он се, као што смо већ показали, манифестује појавом вучедолских тумула типа Батајница — Moldova Veche и појавом нових облика у сахрањивању на самом Вучедолу. О тумулима је било говора и они се уклапају у шире оквире степских појава које, поред начина обележавања сакралног објекта, карактерише и појава црвене боје на судовима (Батајница). М. Гарашанин се детаљније позабавио анализом сахрањивања на вучедолском Градцу и показао да је, у вези с неким гробовима или групним гробом, реч о обичајима који су веома блиски са „катакомбним гробовима“ степских области јужне Русије.¹ Овде бисмо навели, као карактеристичне, гроб са два скелета (Grabkammer des Ehepaars) и групни гроб са пет дечјих скелета (Kindergruft) које чини бочно укопана ниша у лесу.² Први гроб је био нарочито богат керамиком позне фазе вучедолске културе (сл. 4). Начин копања раке за полагање покојника — најпре вертикално укопавање, а затим хоризонтално дубљење гробне нише има своје несумњиве аналогije у катакомбним гробовима јужне Русије. Појава је карактеристична и временски би се поклапала с појавом првих култура раног бронзаног доба у Карпатском басену, односно с крајем вучедолске културе.

Промене у начину сахрањивања нису биле једини весници краја једне културе која је, у свом пуном процвату, захватила велики простор — од централног Балкана на југу до Словачке на северу и од Алпа на западу до Карпата на истоку. Снажнији развој мета-

лургије, замор у стилу украшавања посуда, који је достигао највиши домет, и други узроци довели су до цепања хомогеног вучедолског стила на више локалних варијанти. Дезинтеграција великог вучедолског културног комплекса може да се узме као хронолошка одредница за почетак раног бронзаног доба. Појава више различитих културних манифестација које су у основи имале исту или сличну подлогу последица је разбијања јединственог комплекса културе и стила. Тако су настале на западу љубљанска култура, по С. Димитријевићу, а Иг II по П. Корошец,³ затим јадранска варијанта дуборезне керамике типа Грапчева шпиља, мала Груда па, у извесној мери, и рана фаза Цетина културе; у сремско-славонском подручју, матичној области вучедолског стила, настаје најпре декаденција културе, која се испољава у керамици С фазе вучедолске културе (Опатовац, Велико Тројство, Сотин или керамика типа Дебело Брдо), а касније у старијој фази винковачке културе; северно од сремско-славонског подручја, око Балатона, Дунавског колена, а делимично и у средњем Потисју развија се Мако (Makó) култура, а у области горњег Потисја — Нирсеђ група, понекад измењана са елементима Хатван културе. На тај начин, читаво подручје од јадранске обале на југу, преко Босне, Словеније, сремско-славонске зоне до словачких планина на северу и он источноалпских планина на западу до Потисја на истоку било је захваћено поствучедолским развојем, многим локалним групама и културама које су настале на основама вучедолског стилског израза.

Занимљиво је посматрати како се тај процес одвијао на истоку од Тисе — у Бана-

ту и делом у Олтенији — на територији која је у једном тренутку била захваћена ширењем вучедолске културе (појединачни налази у околини Вршца, затим тумули код Moldova Veche) али на коме се она није никада стабилизовала. Као прва култура раног бронзаног доба, у северном Банату се појављује моришка а у јужном — панчевачко-омољичка група ватинске културе. Источно од њих, на простору између јужних Карпата и румунског Подунавља (Олтенија, Мунтенија), развија се Глина-Шнекенберг (Schneckenberg) за коју румунски археолози сматрају да је настала на основи Коцофени културе, али под видним утицајем Чернавда II културе.⁴ Њен хронолошки положај одређен је, с једне стране, крајем Коцофени културе, а, с друге стране, појавом култура типа Вербичоара и Теј, односно припадала би времену распада култура вучедолског комплекса на западу (карта 3).

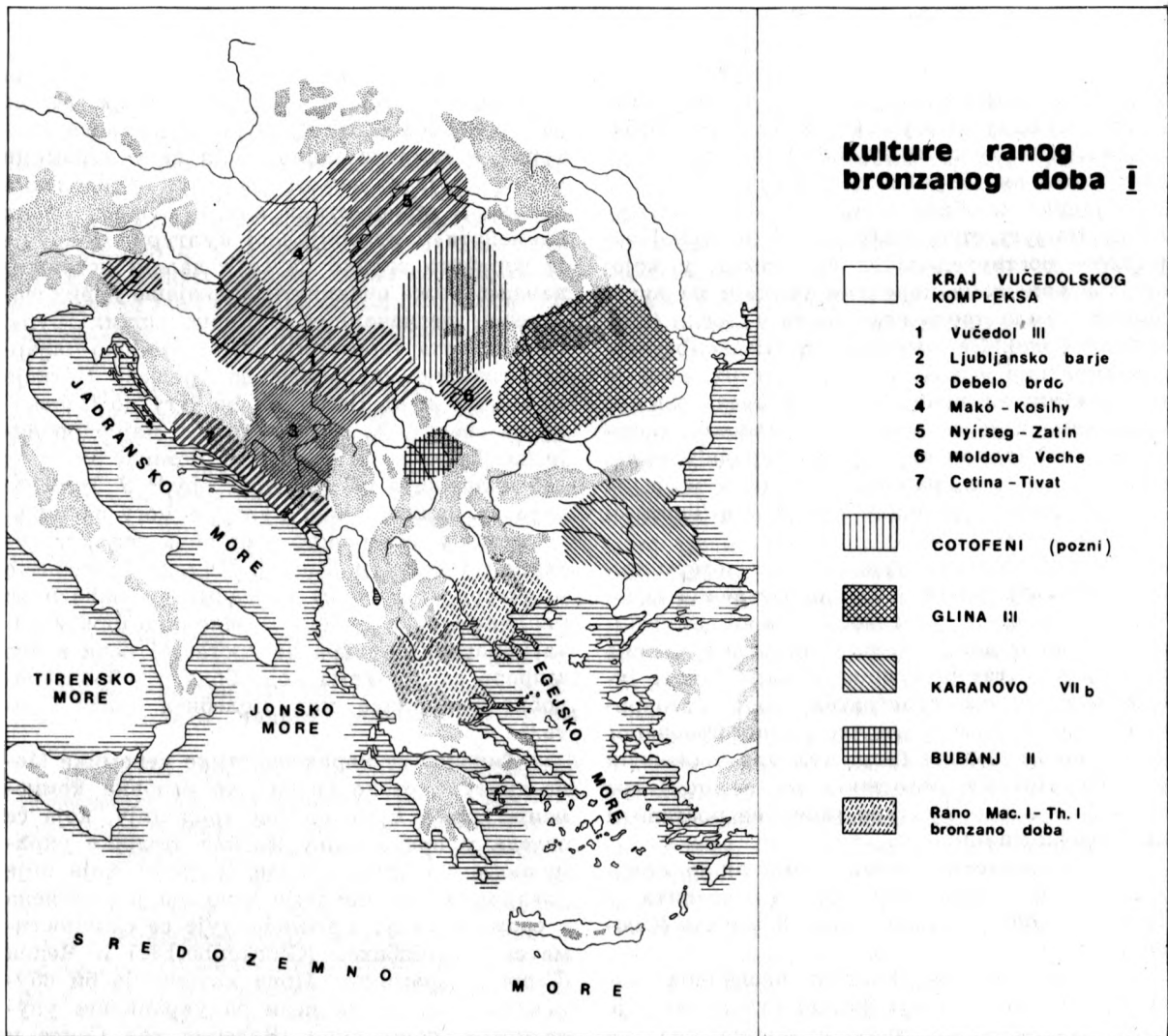
Поствучедолске културе које се формирају на ширем подручју Карпатског басена, средишњег Балкана и у јадранској зони хронолошки припадају раном бронзаном добу, мада су по карактеристикама у материјалној култури још чврсто везане за енеолитску традицију. Њихово сврставање у овај период више их опредељује као прелазне културе у којима се преламају елементи аутохтоних култура и новог стила што почетком бронзаног доба долази у ове области, услед чега се постепено мења начин живота, материјална и духовна култура. Чини се да је овом тренутку тешко повући оштру границу између енеолита и бронзаног доба: у појединим регијама (нпр. славонско-сремска) аутохтона традиција живи дуже, док су у другим областима промене радикалније у свим областима културе. Анализа култура које настају као последица дезинтеграције вучедолског културног комплекса најбоље ће показати где су границе између старог и новог, какви су утицаји и из којих области потичу у појединим регијама овог културног комплекса.

Љубљанска култура

Налази и налазишта ове културе били су познати још од времена Дежманових ископавања у Љубљанском барју, али су тек у новије време издвојени у оквиру самосталне културне групе, односно културе.⁵ Заслугу за то, свако на свој начин, имају два истраживача: П. Корошец и С. Димитријевић који, иако полазе са различитих позиција, дају

пун допринос схватању основних одлика културе, њеног хронолошког положаја у развоју постенеолитских и ранобронзанодобних култура приалпског простора и јадранске обале.⁶ Разлика између ова два аутора огледа се у тумачењу ове керамичке врсте: П. Корошец је тумачи као део једне шире културне појаве, а С. Димитријевић као самосталну културу. Први аутор је сматра даљим развојем културе Љубљанског барја, односно културе означене као Иг II, која настаје еволуцијом облика и орнаментике Иг I групе. С. Димитријевић диференцира ове две појаве на културу Љубљанског барја (што би одговарало Иг I), док млађу означава као љубљанску културу и даје јој и шири простор и дуже трајање.⁷ Разлике у мишљењу ова два аутора и нису толико велике кад се узму у обзир схватања о супстрату или о појави више регионалних група. Љубљанском барју I (односно Иг I) дају оба аутора изузетан значај за формирање љубљанске културе (Иг II). У Димитријевићеву интерпретацију о настанку љубљанске културе укључују се и неки други елементи, као што су, на пример, утицаји са подручја Retz-Gajary, затим из Глокенбежер (Glockenbecher) културе а у мањој мери и културе шнур-керамике.⁸ Анализа облика у љубљанској култури, посебно начина украшавања на судовима, показује тенденције ка новом стилу: преовлађују лоптасти облици, затворени реципјенти (утицаји из Глокенбежер културе), у орнаментацији се напушта класична дуборезна техника а појављује се, нарочито на приалпском простору, украшавања на зубљеним предметом (радла) или мотиви који су карактеристични за старији Retz-Gajary стил.

Други проблем, који изазива различита тумачења, јесте питање подручја распрострања љубљанске културе. С. Димитријевић у ову културу сврстава велики број налазишта на ширем простору — од Алпа и тршћанског залива до Боке Которске, издвајајући при том и две регионалне појаве с локалним карактеристикама: алпски тип љубљанске културе, коме припадају, поред осталих, налазишта на подручју Љубљанског барја (Иг), Виномер код Метлике и Хрустовача код Санског Моста; јадранског типу ове културе припада већи број налазишта, почев од оне из околине Трста (Caverna del Petirosso, Grotta del Ciclami), преко „громила“ код извора Цетине, Грапчеве пећине на Хвару, до налазишта на југу, у Црној Гори (Рубеж код Никшића и Мала Груда код Тивта).⁹ Питање које се овде намеће односи се на оправданост свр-

Карта 3 — Културе раног бронзаног доба I.

ставања ова два „типа“ у јединствену културну појаву, или, како то П. Корошец чини,¹⁰ тумачити их као две независне појаве које су настале у склопу ширег развоја пост-вучедолског комплекса. Извесни стилски елементи ишли би у прилог овом другом мишљењу. Наиме, постоје неке стилске разлике у начину украшавања на јадранском материјалу, на коме преовлађује нека врста дегенерисаног дуборезног орнаментa, нарочито на налазиштима у јужном делу јадранске обале и њеном залеђу, насупрот техникама које карактеришу материјал љубљанске културе у приалпским областима: украшавање на зубљеним предметом или, ређе, жигосањем.

Разлике у начину украшавања на налазиштима љубљанске културе последица су различитих утицаја на вучедолоки супстрат: у приалпским областима јаче су изражени утицаји из културе звонастих пехара (Glockenbecher), затим из Рец-Гајари (Retz-Gajary) културе, а у мањој мери и културе лоптастих амфора (Kugelamforgen). Ти утицаји продиру и у северну јадранску зону али недостају у јужним областима — од Велебита према Бокоторском заливу. У тим областима може се рачунати са јачим утицајима из континенталног залеђа, са босанских и херцеговачких налазишта која нису била везана за вучедолску културу преко Љубљанског барја, већ ди-

ректно, долинама Неретве и Босне, са матичним подручјем вучедолске културе — сремско-славонском зоном. Посматрајући развој поствучедолских култура на тај начин, чини се да би подручје љубљанске културе требало свести на ужу зону, којој би припадала налазишта око Љубљанског барја и северног дела јадранске обале. Остала налазишта, идући према југу, припадају једној локалној варијанти поствучедолског комплекса, у којој су јаче изражени директни утицаји из вучедолског стила преко налазишта у Босни (нпр. Дебело брдо). За разлику од Glockenbecher-орнаментике у љубљанској култури, овде је још заступљен вучедолски дуборез, упркос променама које се осећају у облицима посуђа. Јужној јадранској групи припадају налазишта почев од Грапчеве пећине, тумула са извора Цетине, до Мале Груде код Тивта и Рубежа код Нишкића.

Љубљанска култура, како је детерминисше С. Димитријевић, јесте „представник енеолитске традиције у раздобљу раног хоризонта бронзаног доба“.¹¹ Ова констатација, нема сумње, резултат је тумачења њене генезе јаким аутохтоним супстратом, али, истовремено и утицајима култура раног бронзаног доба средње Европе (нпр. култура звонастих пехара). Питање релативне, па и апсолутне хронологије ове културе може се поставити на следећи начин:

— љубљанска култура типичан је представник прелазног периода од енеолита у бронзано доба у приалпским областима (Словенија);

— јавља се као директни наследник традиције енеолитског дуборезног стила, чиме је доња хронолошка граница постављена на крај културе Љубљанског барја (Иг I);

Ова култура није дуго трајала. Она је веома брзо на овом простору замењена културом лиценске керамике (Litzenerkeramik), првом правом културом раног бронзаног доба у Словенији, северозападној Хрватској и Аустрији;

— апсолутну хронологију љубљанске културе одређује више чинилаца, од којих бисмо овде навели само: а) утицаје који се на овој керамици јављају са подручја Glockenbecher и Kugelamforen-култура и б) на основу налаза боджежа и секире из Мале Груде. Налази са овог налазишта повезују се са микенским утицајима и стављају се у време око 1800. године.¹² На тај начин љубљанска култура би припадала времену између 1850 и 1750. године пре н.е.

Мако култура

Северно и североисточно од матичних области вучедолске културе развија се, на основама Зок (Zók) културе, једна нова културна и стилска појава која се у керамици манифестује у даљем развоју вучедолских облика и орнаментике али и појавом нових елемената у материјалној култури. Подручје је изразито велико па се у даљим истраживањима може очекивати издвајање нових локалних, регионалних и хронолошких група. Оно захвата територију од аустријско-мађарске границе на западу до средњег Потисја на истоку и од Балатона на југу до Словачке на северу. N. Kalics, који се најподробније позабавио овом културом, помиње више од 130 налазишта на том простору.¹³ У Југославији се налази Мако културе могу очекивати само у североисточним областима, у северном Банату и Бачкој. Колико је познато у литератури, то су појединачни налази из околине Оџака и Чоке и неколико фрагмената (фрагмент пехара на крстастој нози и део амфоре са дршкама код обода) из бронзано-добне некрополе код Велебита близу Сенте.¹⁴

Типолошке карактеристике керамике Мако-културе своде се на две основне компоненте: прву, Вучедол-Зок традицију, која се огледа у преузимању мотива технике украшавања и облика посуде, и другу, која није довољно јасна или није довољно јединствена у свом пореклу, а манифестује се сличностима са Глокенбехер (Glockenbecher) и Чепел (Csepel) керамиком. Прва категорија би обухватала пехаре на нози са украшеном унутрашњом површином (Велебит код Сенте и Чока у Војводини, а у Мађарској — Mezölak, Nemesvámos и др.), поједине облике амфора са две дршке, од којих је једна на врату а друга на рамену суда (Budapest XIX) и дубоке лоптасте посуде са дршкама ближе ободу (Велебит, Bicske).¹⁵ С друге стране, у Мако-култури се уочавају друге, вучедолској култури сасвим стране појаве. Пре свега, посуде се ретко украшавају; вучедолски дуборезни орнамент скоро сасвим ишчежава; јавља се доста често огрубљивање доњег дела посуде („барботинирање“) или украшавање немарно урезаним линијама које подсећају на метличаст орнамент; јављају се зделе задебљалог обода итд., у ствари све карактеристике које ће пуни развој достићи у следећој, Винковци-Шомођивар (Somogyvár) култури. Чини се да би Мако керамика на појединим налазиштима пре могла да означава прелазну фазу

ка новој култури (Шомођивар) него што је она поствучедолска манифестација. Налази из Domony у Мађарској (јама Б2) припадају једној затвореној целини и, кад би се процентуално посматрало, видело би се да више од 70% припада Винковци-Шомођивар култури, а само мањи број фрагмената посуда може се одредити у Мако-културу.¹⁶ На овом, као и на неким другим налазиштима, може се пратити постепена еволуција поствучедолске Мако-културе у нову културну и стилску појаву.

Мешање аутохтоне традиције са новим кретањима која су захватила југословенско Подунавље и већи део Панонске низије запажа се и у начину сахрањивања. Према подацима које налазимо код N. Kalicza, у Мако култури је заступљено биритуално сахрањивање. На осам налазишта установљено је сахрањивање спаљених покојника у урнама, а на четири налазишта помиње се само скелетно сахрањивање. Налаз из Велебита код Кањиже, који чине урна и пехар на ноzi са урезаним орнаментом на унутрашњој површини, припада такође једном разореном гробу.

Шири оквири за релативно и апсолутно хронолошко датовање Мако културе дати су већ самим њеним објашњењем као поствучедолске појаве. Постоје, међутим, неспоразуми око релативно хронолошког односа између Мако културе с једне стране, и вучедолске и Глокенбехер културе, с друге стране. N. Kalicz даје временски приоритет Мако култури у односу на Глокенбехер и Нађирев културу.¹⁷ Сличног је мишљења и R. Kalicz-Schreiber, која сматра да се подручје Мако културе у познијој фази цепа на две регионалне и културне појаве, од којих би једна била везана за западне области ове културе — Шомођивар-култура — а у источним се развија Глокенбехер-Чепел културна група.¹⁸ Другог је мишљења С. Димитријевић, који сматра да се у западној Мађарској паралелно развијају Глокенбехер и Мако култура.¹⁹ Веома тесни додирни између Глокенбехер културе, с једне стране, и поствучедолских култура типа љубљанска култура у алпској зони, Мако у централном и северном делу Панонске низије или Нирсеђ-групе у североисточној Мађарској и југоисточној Словачкој, с друге стране, показују да су ове две манифестације раног бронзаног доба у Карпатском басену припадале приближно истом времену. Извесни облици Глокенбехер-стила надживљавају Мако групу и појављују се у оквиру Чепел или ранаођиварске културе.

Варијанту Мако групе северно од Дунавског колена издвојили су чехословачки археолози као Косихи (Kosihy)-Чака-групу. Њена налазишта су концентрисана претежно у југозападној Словачкој, између десних притока Дунава, Вага, Житаве, Грана и Ајпела; на северу се она шири до изворишних области ових река, до брдовитих огранака јужних Карпата (најсевернији налази забележени су на налазишту Красно код Тополчана).²⁰ Типолошки, материјал је веома близак Мако култури, па је то вероватно био један од основних разлога што је N. Kalicz налазишта типа Чака у Словачкој укључио у шири Мако комплекс. Поствучедолском стилу припадају уобичајени облици пехара на ниској цилиндричној или квадратној ноzi, украшени са унутрашње стране урезаним ромбовима или троугловима (Чака, Nove Zamky), затим бокали са тракастом дршком на врату и мањом дршком на рамену суда (Иванка код Нитре) и неки облици пехара и амфора (Чака).²¹ С друге стране, на тим налазиштима заступљена је и керамика која излази из оквира стилског обележја вучедолског комплекса, као што су шоље украшаване налепљеном траком (Mustasch орнамент) или велики лонци са огрубљеном површином.²² Несумњиво, на материјалу се осећају јачи утицаји култура које се развијају у суседству: Глокенбехер, Нирсеђ-Затин, Јевишовице, Ривнач и других култура.

Ј. Владар, који се детаљно бавио проблемом Косихи-Чака групе у Словачкој, хронолошки је одређује у позни енеолит;²³ синхронизује је са културама степског порекла (млађом фазом јамне културе и старијом фазом катакомбне културе) на истоку, затим са Глина III — Шнекенберг (Schneckenberg) и најмлађом фазом Коцофени-културе у Румунији. У односу на културе на југу она је савремена са вучедолском културом и млађом фазом костолачке културе, док би се даље могла упоређивати са млађом Глокенбехер-културом средњег Подунавља, најмлађом фазом шнуркерамике Чешке и Моравске, Хамер (Hammer) групом доње Баварске и западне Чешке и, најзад, она би била савремена са шнуркерамиком типа Краков-Sandomierz у јужној Пољској. Такви широки хронолошки оквири за Косихи-Чака групу могли би се прихватити уз извесна ограничења. Она је, према нашим знањима о развоју култура позног енеолита и раног бронзаног доба, сигурно млађа од Коцофени, костолачке и позне

фазе вучедолске културе. У северним областима, у југозападној Словачкој, она обележава распад вучедолског комплекса на територији где вучедолски стил није имао онако дугу традицију као у областима јужно од Блатног језера. Видног утицаја на промене у Словачкој имале су Глокенбехер, Шнуркерамик и друге културе раног бронзаног доба. Имајући у виду већ развијене облике посуда у Косихи-Чака групи (винковачко-шомођиварског стила), ове промене припадају пост-енеолитском времену, раном бронзаном добу ових области.

Нирсеђ култура

Ова култура, као и Косихи-Чака, територијално излази из оквира наших разматрања. Међутим, да би се разумео општи процес распадања енеолитских култура карпатско-подунавско-балканског простора, и она се појављује као део ширег интегралног развоја — прерастања енеолитске социјалне, културне и друштвене заједнице у нове форме којима се одликује рано бронзано доба ових области. Сличност тог развоја условљена је сличном аутохтоном основом, сличном економиком, сличним геотопографским условима. На ободу Карпатског басена (Велика панонска равнина), где се из низије прелази у високо планинско горје Карпата, Алпа или балканских планина, сукоб земљорадничких и сточарских култура или њихових група био је изразитији него у централним равничарским областима. Стога нису случајне сличности између онога што се дешавало у поствучедолском периоду у Босни, Словенији, западној Мађарској и Аустрији, Словачкој или горњем Потисју. Процес би могао да се уопштено сведе на дефинитиван распад вучедолског културног комплекса, на већу заступљеност елемената култура раног бронзаног доба средње Европе (Глокенбехер, Кугеламфорен, Шнуркерамик култура), али и евидентног присуства јамне и катакомбне културе.

Нирсеђ-група се територијално везује за горње Потисје, обухватајући области југоисточне Словачке и североисточне Мађарске.²⁴ Посебан интензитет насељености запажа се у регионима Nyirseg и Hajdúság, где је концентрисано скоро стотину налазишта ове културе. Значајно је, нарочито приликом тумачења генеза млађих култура, да се готово на том истом простору касније развија Хатван култура. Мешање керамике Нирсеђ и

Хатван културе на истим налазиштима, нарочито у горњем Потисју, јужно од ушћа Бодрога у Тису, веома је често.

Налазишта Нирсеђ културе у Мађарској и Словачкој мало су систематски ископавана, тако да су од приближно 120 регистрованих насеља и некропола, истраживања мањег обима вршена само на шест локалитета. У већини случајева материјал представља случајне налазе, па је разумљиво да не постоји прецизна слика о типологији керамике, орнаментици и другим карактеристикама материјалне културе и да нема ширих могућности за њену обраду. Оно што је познато о овој култури и што је објављено (известан синтетски приказ дао је N. Kalicz у публикацији о раном бронзаном добу североисточне Мађарске²⁵ показује да је керамика веома блиска Мако групи, а у извесним типолошким карактеристикама, као што је закључио С. Димитријевић, чак је ближа вучедолској керамици него њој ближа Мако култура.²⁶ На појединим фрагментима са налазишта Нирсеђ типа уочава се веома квалитетна дуборезна керамика (Tizsavasvari, Pázsab-Hordozó düllő), па чак и посуде украшене техником ровашења (Zsáka), grubim удубљењима које је испуњавала касније нанета бела инкрустација.²⁷ Од облика, заступљени су и карактеристични пехари са коничним, унутра украшеним реципијентом и крстастом ногом, што је једна од општих карактеристика вучедолског и поствучедолског стила. Други део керамичког инвентара, чак рекло би се и бројнији, припада овој керамичкој групи (посуде са огрубљеном површином, лонци са пластичним тракама), којом се карактеришу културе раног бронзаног доба, почев од шомођиварско-винковачке, па преко Нађрев (Nagyrev), Хатвана до култура које већ припадају крају раног бронзаног доба.

За општу слику о Нирсеђ култури потребно је навести и начин сахрањивања. Подаци су оскудни, али могу да пруже извесне податке. На подручју Нирсеђ културе откривена је само једна некропола (Vencsöllő-Schlosspark) и неколико појединачних гробова.²⁸ У свим случајевима у питању је спаљивање покојника и сахрањивање у урнама, а у једном случају урна је била укопана у тумул. Појава овог последњег начина сахрањивања доводи се у везу са обичајем који се јавља пред крај вучедолске културе у Срему и румунском делу Баната и са јачим утицајима са подручја Курган-културе и других култура јужне Русије.

Вучедолска налазишта у Банату

На крају прегледа о развоју поствучедолских култура у Подунављу потребно је указати на неке податке о вучедолским налазиштима у јужном Банату. У литератури су добро познати најисточнији налази вучедолске керамике са налазишта *Moldova Veche*, у румунском делу Баната. Поред њих, помињу су појединачни фрагменти вучедолских посуда из *Cuina Turcului*, *Ostrvul Corbului*, *Herculane* и са још неких налазишта. Карактеристично је да је, по правилу, у питању позна вучедолска керамика, украшавана дуборезном техником или ровашењем. Најзначајнији су налази из *Moldova Veche*, где се, поред насеобинског материјала, налазе и два тумула са три гроба (урне с пепелом). Један део налаза је већ публикован (I. Stratan — D. Bergiu, 1962), док о новијим резултатима истраживања, када су откривена поменута два тумула, има мало података.²⁹ Керамика из *Moldova Veche* припада „барокној фази“ вучедолског стила, богато је украшавана и разноврсна је по облицима. Типолошки је блиска „митровачкој фази“ вучедолске културе и налазима са високе сремске терасе Дунава (налазишта на периферији Земунa, Врдник и др.).

У југословенском делу Баната, којим би се објаснила веза између сремско-славонских и румунских налазишта, вучедолска керамика је само спорадично налажена, што не би требало, бар у овом тренутку, да наводи на неки одређени закључак. Фрагменти ове керамике познати су са налазишта у околини Вршца, Брзе Врбе, Банатских Карловаца (Виногради) и др. Међутим, судећи по типологији вучедолске керамике са румунских налазишта, та веза је морала да постоји и она се одржавала на релацији сремско-славонска зона — српско Подунавље — румунски део Баната. Ужа повезаност налаза из *Moldova Veche* са керамиком Мако или Нирсеђ групе не би могла да се успостави, без обзира на присуство ове керамике у околини Арада (налазиште *Clit*). Те појаве би могле само да буду истовремене, али независне једна од друге.

Хронолошки, вучедолска керамика из *Moldova Veche* и са других налазишта у српском и румунском делу Баната одређује се више типолошким анализама, укупном културном сликом тог подручја, а мање на основу сигурно утврђених стратиграфских података. Р. Roman сматра да ова керамика у Румунији припада позној фази Коцо-

фени културе (Коцофени III) која, као што је истицано у литератури, претходи култури раног бронзаног доба типа Глина III.³⁰ Посматрањем развоја вучедолске културе на ширем подручју Карпатског басена, појава вучедолских налаза у Румунији може се протумачити експанзијом ове културе према истоку у време њене развијене фазе, односно у време кад се ова култура шири и у друге области Панонске низије. У румунском Подунављу она је краткотрајна манифестација, стилски сведена само на једну фазу развоја — позну, с којом се у брдовитим областима јужних Карпата задржава Коцофени III и формира Глина III култура. На тај начин и налази вучедолске керамике из *Moldova Veche* и других налазишта у Румунији припадају позном, или поствучедолском развоју, времену које обележавају Мако, Косихи-Чака, Нирсеђ и друге варијанте које су у другим областима настале на основама вучедолског културног комплекса.

Еволуција вучедолске културе у Винковци-Шомођивар културу

У Срему, Славонији и у областима око Блатног језера, на територији која се сматра матичном за развој вучедолског стила (овде се укључује и Зок група), развој вучедолске културе био је нешто другачији од оног који карактерише периферне области овог културног комплекса. Засићеност у стилу украшавања на вучедолској керамици осећа се већ у њеној млађој фази. После кулминације, која се огледа у украшавању читавих површина суда, чак и оних које нису при нормалној употреби видљиве, затим после максималне примене беле инкрустације, где се ефекат украшавања своди на контрасте (орнамент није линија или дуборез, већ остала црна углачана површина), наступа период елиминасања орнамената са површине суда (сл. 6—10). Керамика је подређена функцији и престаје да буде естетска категорија, као што је била у класичној фази вучедолског стила. Због наглих промена које се дешавају у овој фази преласка са једног стила на други, с једног схватања орнаментике на друго, издвојена је у новије време, нова културна група, коју су мађарски археолози (I. Vona), назвали Шомођивар, а југословенски (С. Димитријевић, Н. Тасић) — винковачка култура. Због сличности у материјалу, често се среће назив Шомођивар-Винковци култура (I. Ecsedy, R.

Kalicz-Schreiber, G. Vandi и др.), што би, заправо, одражавало право стање ствари.³¹

Погрешно би, међутим, било схватити да винковачка (Винковци-Шомођивар) култура настаје простом еволуцијом вучедолске културе, само губљењем орнаментике на посудама. На формирање нове културе утицали су и други чиниоци: страни утицаји, популациона кретања, промена економике и сл. Већ се у периферним вучедолским културама (љубљанска, Мако, Нирсеђ) запажају јачи утицаји култура звонастих пехара, па и не-

Сл. 6 — Пехар са једном дршком из винковачког слоја Градини на Босуту.

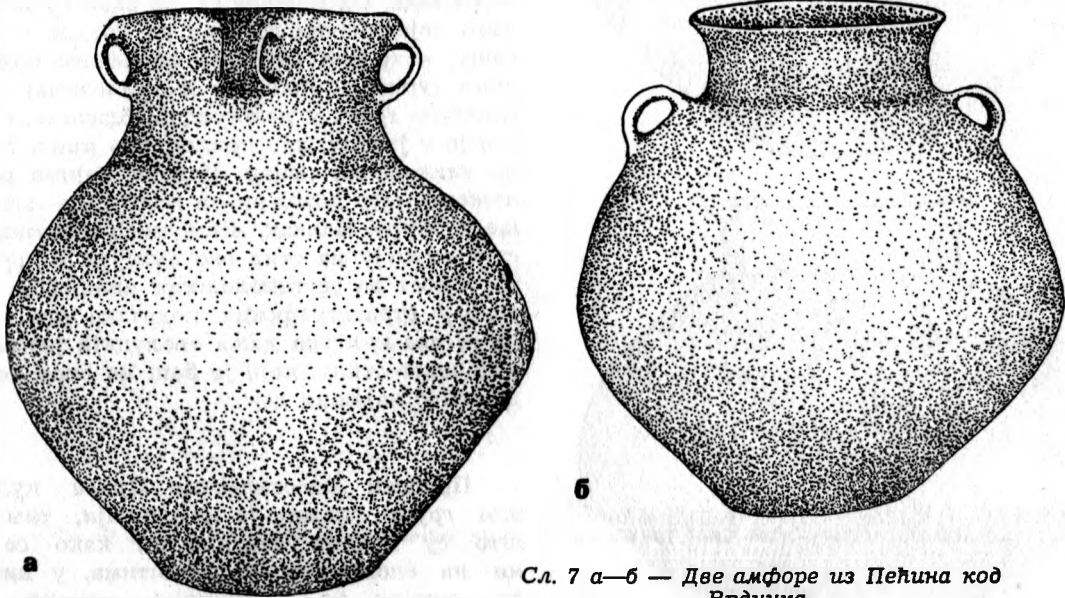
ких других изразито мобилних култура, чију економику карактерише сточарско-номадска компонента (Retz-Gayary). Ти утицаји запажају се и у Винковци-Шомођивар култури а карактерише их појава неких облика у керамици, који су у оба стила идентични. Други значајан елемент који је морао утицати на генезу винковачке културе јесте промена економике, која се огледа у променама начина живота, организацији насеља и другим видовима материјалне културе. Носиоци класичне фазе вучедолске културе живели су седелачким начином живота, градили су трајне насеобинске објекте, утврђивали своја насеља и имали развијену земљорадњу. С друге стране, насеља винковачке културе нису трајна, и поред тога што се често формирају на истом месту на коме је живело становништво вучедолске културе. Уместо надземних масивних грађевина (мегарон, апсидна кућа у Вучедолу, кућа у Белегишу, Сарвашу и другим налазиштима), у винковачко-шомођиварској култури подижу се привремени објекти и живи се у насељима која имају карактер привремених станишта. У Винковцима, на босутској Градини код Батроваца (Шид),

Пећинама код Врдника, на насељима Шомођивар културе у Мађарској (Szava, Nagyárpád) нису нађени остаци надземних објеката за становање. Уместо тога, јављају се само мање и средње јаме, које су, у ограниченим условима, могле да се користе за боравак и у лошим временским условима. Од три потпуније истраживана налазишта (Тржница у Винковцима, Szava код Шиклоша и Nagyárpád у мађарском делу Барање)³² ни на једном нису откривене куће, већ само јаме, чији пречник износи највише 3 m. На босутској Градини код Батроваца, на приближно 300 m² истражене површине, откривене су само три јаме винковачке културе, без виднијих трагова надземне грађе (коље од јама и сл.). Има се утисак да се насеља развијају у хоризонталној разуђености (нпр. Винковци) и да ретко кад остављају културни слој у вертикалној стратиграфији. Периодизација винковачке културе на три фазе, као што предлаже С. Димитријевић, заснива се више на типолошким анализама, затвореним целинама и односу материјала у јамама него на стратиграфији вишеслојног налазишта.³³

У време кад је винковачка (Винковци-Шомођивар) култура издвојена као самостална појава раног бронзаног доба, мислило се да се она развија углавном око Блатног језера и на сремско-славонском простору. Данас се њеним подручјем сматра знатно шира област, која на југу прелази обале Саве и Дунава и шири се према централном Балкану. Мишљење I. Bone, који је неке налазе у Босни и западној Србији означио као „зона Б“ Шомођивар-комплекса (Негришори, Приброј, Белотић), чини се сасвим прихватљивим, тим пре што су у новије време и у долини Мораве откривена налазишта с типичним материјалом винковачке културе (Градина Остриковац код Светозарева).³⁴ На основу нових сазнања о винковачкој култури, могућно је да неке налазе, сасвим на југу, одредимо или у винковачку културу или су они настали као последица продора овог стила према југу. Овде се, пре свега, мисли на налазе из пећине Одмут у северозападном делу Црне Горе.³⁵ С друге стране, и према истоку се могу очекивати нови налази који би припадали Винковци-Шомођивар-комплексу, као што су они код Сегедина или Арада. На тако великом простору који су захватиле групе Винковци-Шомођивар-културе и који се углавном поклапа с подручјем на коме су се пре њега развијале позне и поствучедолске културе (Мако, љубљанска, Нирсеђ, Косихи-Чака и др.) мораће, уз детаљну анализу

типологије материјала, да се издвоји више регионалних појава. Сличности у материјалу су видљиве, нарочито у карактеристичним облицима посуђа (бокали са тракастом дршком, зделе са кратким раменом, флашOIDне посуде), али се мора инсистирати и на разликама, на локалним одликама материјала, којима би могле да се одреде уже области појединих група овог комплекса. У најгрубљим цртама данас је могућно, у оквиру Винковци-Шомођивар комплекса, издвојити три регионалне појаве: Шомођивар култура на северу, винковачка у средишњим областима и, најзад, на југу — једна балканска ва-

кратке тракасте дршке (сл. 8а; 10а). На налазиштима Шомођивар типа, на зделама су честе косе или вертикалне плитке канелуре, скоро урези, који потпуно недостају на зделама са налазишта у Срему или Славонији. Затим, веома је распрострањен облик бокала с једном дршком која, кад су у питању налазишта на винковачком подручју, полази нешто ниже од обода и завршава се на трбуху суда (сл. 6). На налазиштима Шомођивар културе, дршка на бокалимa или мањим крчазима полази од обода; осим једноставне тракасте дршке појављује се дводелна дршка, односно дршка која на средини

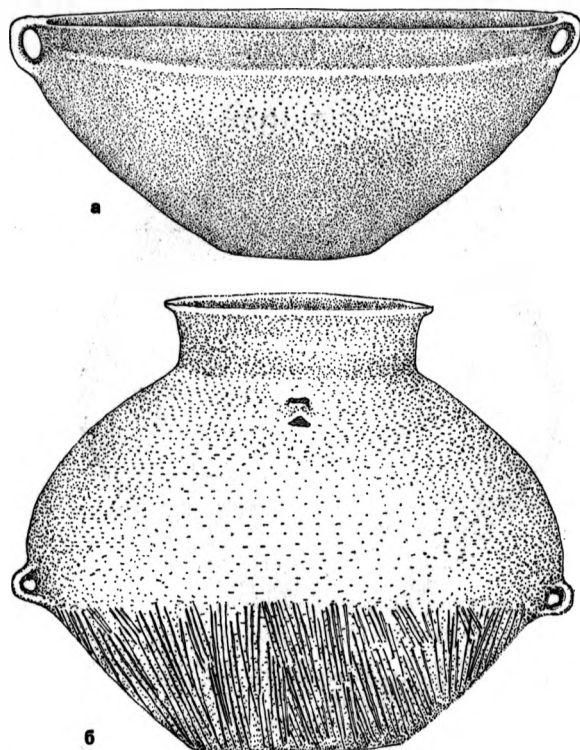

Сл. 7 а—б — Две амфоре из Пећина код Врдника.

ријанта ове културе која још нема назив а којој би припадали налази типа Прибој, Негришори, Белотић-Бела Црква, Остриковац па, можда, и налази из Одмута. Прецизнију анализу сличности и разлика могућно је, у овом тренутку истражености налазишта и културе у целини, дати једино за Шомођивар и винковачку културу, и то на основу керамичког материјала из Винковаца, Градине на Босуту код Шида, Пећина код Врдника, с једне стране, и налазишта у мађарском делу Барање (Szava код Сиклоша, више налазишта код Печуја и др.), с друге стране. Најчешћи облици керамике на целом подручју винковачко-шомођиварске културе су зделе с кратким горњим делом и ободом јаче повијеним упоље. Од обода до рамена, по правилу, налазе се понекад асиметрично распоређене

има појачање које везује дршку са вратом посуде. Као трећи карактеристичан облик у керамичком инвентару винковачке и шомођиварске културе среће се флашOIDна посуда — цилиндрична, доста грубо моделована посуда, на којој се, при самом ободу, налазе мање тракасте, скоро тунеласте дршке. Облик је доста чест и заступљен на готово свим налазиштима — од Блатног језера на северу до налазишта у долини Мораве на југу (сл. 10б). Осим ових најчешћих и, рекли бисмо, воделих керамичких форми на налазиштима винковачке и Шомођивар културе, треба поменути: веће амфоре са малим дршкама испод обода, које имају више декоративну него функционалну улогу, затим веће питосе и лонце са огрубљеном „барботинираном“ површином доњег дела посуде (сл. 8б и 9).

Ако би се инсистирало на разликама између винковачког и Шомођивар стила, онда би, поред поменутих карактеристика, требало указати и на појаву неких облика посуда на налазиштима у Мађарској, којих уопште нема у зони винковачког стилског подручја. Такав је случај с неким облицима пехара на шупљој ноzi који се могу сматрати даљом еволуцијом пехара са Зок подручја, затим бокали с високим вратом на којима се огледају утицаји Нађирев културе, пехари са две

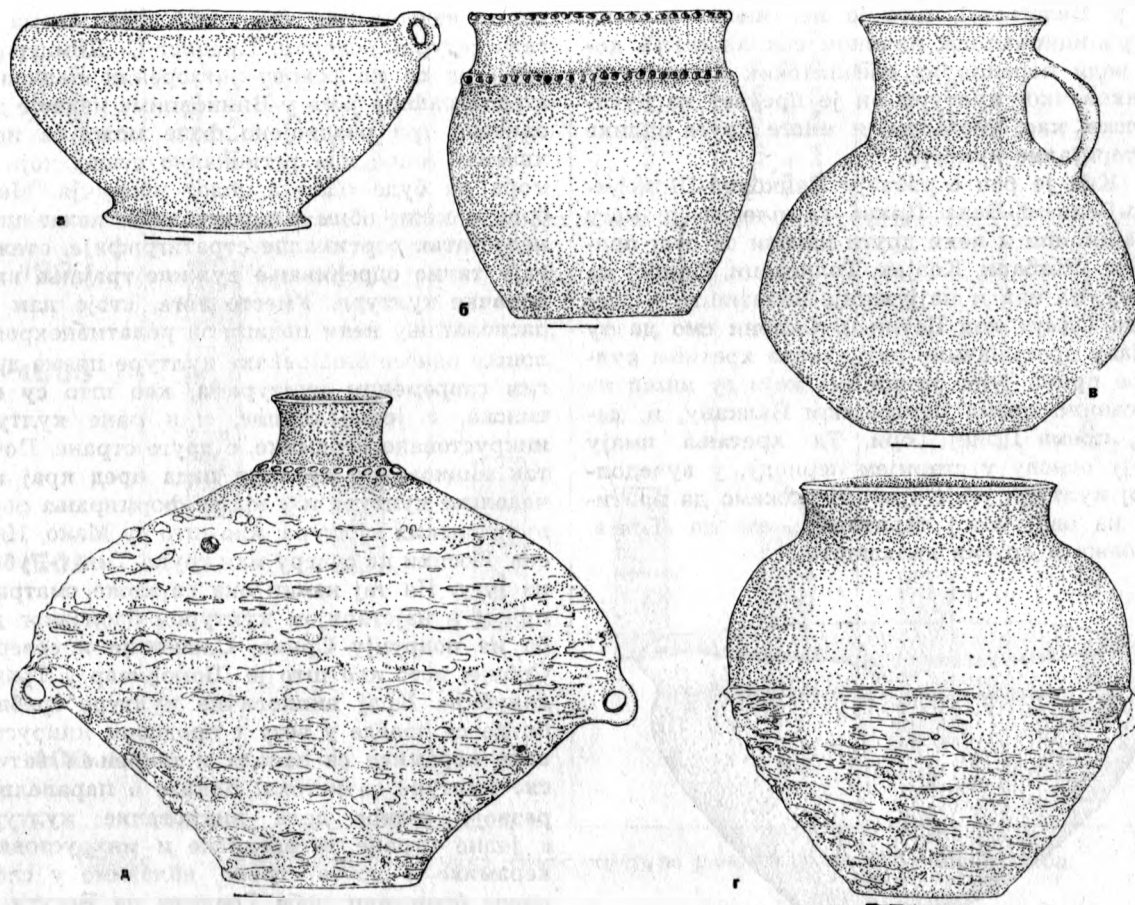
Сл. 8 а—б — Здела (а) и амфора винковачке културе са Градине на Босути.

дршке и сл. С друге стране, на винковачким налазиштима чести су пехари с високим вратом, тракастом дршком испод обода и кратким, оштро биконичним доњим делом (сл. 6). Те сличности и разлике између налазишта у Мађарској и оних у сремско-славонском подручју наводе на закључак да је реч о јединственом културном комплексу са две локалне стилске појаве: Шомођивар на северу и винковачке на југу. Разлике које су набројане последица су како разлике у аутохтоној основи на којој су настале тако и различитих утицаја који се запажају у њиховој материјалној култури (Мако, Чепел, Глокенбе-

хер, Нађирев и др.). Идући према југу, јужно од Саве, разлике су још изразитије, о чему ће бити нешто опширније говорено у делу који се односи на Белотић-Бела Црква групу.

Налазишта винковачке културе најбројнија су на подручју које је крајем енеолита и почетком раног бронзаног доба захватала костолачка, односно вучедолска култура. У Срему и западном делу Славоније регистровано је десетак насеља и једна некропола који припадају овој култури. Међу најзначајнијим насељима, делимично истраживаним, навели бисмо Тржницу код Винковаца (епонимно насеље целе културе), затим насеље Пећине код Врдника и Градину на Босути, код Шида. Од некропола, за сада су познати само појединачни гробови са Градца у Белегишу, и то два гроба са спаљеним покојницима (урне са пепелом и прилозима) и два скелетна гроба у непосредној близини, од којих је у једном, као прилог, био мањи типично винковачки пехар. Подаци којима располажемо нису довољни за потпуније познавање културе. Налази, искључиво керамика, за сада указују на стил ове културе и пружају могућност да се типолошким анализама и на основу стратиграфских података констатује да је ова култура даља еволуција језгра вучедолског стила, који је баш на овом терену доживео највиши домет.

Проблем Белотић-Бела Црква културе или групе знатно је сложенији, тим пре што су подаци оскудни и, како се чини на епонимним налазиштима, у питању су културе из различитог времена, чији се материјал, стицајем околности, налази у истим тумулима. У Белој Цркви, на налазишту Церик-Бандера, у хумкама које су истраживали М. и Д. Гарашанин, налазе се гробови који сигурно припадају раном бронзаном добу — комплексу Винковци-Шомођивар-Белотић-Бела Црква — али и гробови који, с једне стране, могу да припадају западносрпској варијанти ватинске културе, а, с друге стране, средњем бронзаном добу, хоризонту Хигелгребер-Белегиш комплекса.³⁶ За проучавање ширења носилаца Винковци-Шомођивар стила према југу, значајна су посебно два гроба из хумке I са Церик-Бандере, гроб 24 и 25. То су два скелетна гроба, за разлику од млађих грובה са спаљеним покојницима у урнама. Покојници су сачрњени у згрченом положају као и на некрополи Градац у Белегишу. Као прилози у гробовима 24 и 25 налазили су се пехари с јед-

Сл. 9 а—д — Посуде винковачке културе из једне јаме на босутској Градини.

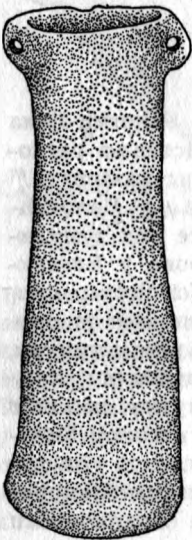
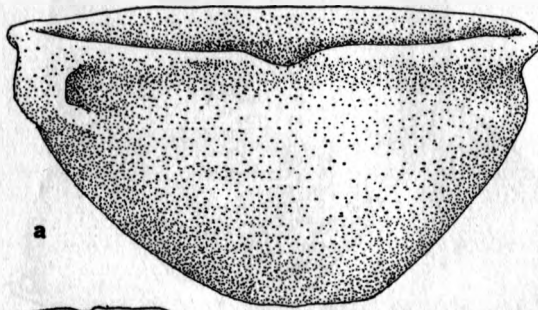
ном дршком; на два пехара дршка полази испод обода, као и на винковачким насељима у Срему и Славонији, док на једном она полази директно од обода. Сличност са налазима Винковци-Шомођивар културе је несумњива, па се та појава мора објаснити ширењем овог стила преко Саве према југу, на подручје западне Србије, које је, долином Дрине, Колубаре или на други начин, добро комуницирала са винковачким налазиштима северно од Саве (Винковци, Градина на Босуту, Белегиш, Пећине код Врдника и друга).

Поред сличности у материјалној култури између налазишта Винковци-Шомођивар и Белотић-Бела Црква групе, постоје и знатне разлике, које се не могу занемарити. То се, пре свега, односи на начин сахрањивања и чињеницу да на југу, на подручју западне Србије, нису позната налазишта ове културе, него само некрополе. Изузетак је једино налазиште Остриковац код Светозарева, али

оно излази из уског оквира Белотић-Бела Црква групе и, вероватно, представља регионалну појаву коју тек треба истраживати.³⁷ У западној Србији сахрањивање у Белотић-Бела Црква комплексу врши се под тумулима, за разлику од равних гробова у Белегишу или гробова са подручја Шомођивар-културе (Gödyü). Осим тога, заступљено је спаљивање покојника и полагање урни у тумуле, што је такође обичај стран винковачкој култури у Срему и Славонији. Међутим, као што је већ истажнуто, потребно је у оквиру Белотић-Бела Црква културе издвојити најпре оно што сигурно припада Винковци-Шомођивар комплексу, па тек затим анализирати сличности и разлике између ових културних појава. Извесно је једино да је и на једном и на другом подручју заступљено сахрањивање покојника у згрченом положају, с прилозима — пехарима — у гробовима (гробови 24 и 25 у Белој Цркви, гробови 1 и 2 на Град-

цу у Белегишу), што је несумњиво у вези с традиционалним начином сахрањивања који води порекло из неолитских култура. У винковачкој култури он је преузет из вучедолске, као, уосталом, и многе друге одлике материјалне културе.

Кад је реч о развоју Винковци-Шомођивар-Белотић-Бела Црква комплекса не могу се мимоићи и неки други налази са овог подручја (Жабари, Козјак, Толисавци, Прибој на Лиму, па чак и најјужније налазиште — пещина Одмут код Цетиња). Склони смо да ту појаву протумачимо резултатом кретања културе према југу, утицајима који су ишли из Посавине према централном Балкану, и, даље, према Црној Гори. Та кретања имају своју основу у старијем периоду, у вучедолској култури, чије трагове можемо да пратимо на овој истој територији, све до Тивта, Рубежа и других налазишта.

Сл. 10а-б — Здела (а) и флашкоидна посуда (б) са налазишта винковачке културе код Светозарева (Према М. Стојићу, 1980).

Покушај да се процес развоја и трајања винковачке културе (Винковци-Шомођивар комплекс) посматра током дужег периода и

да се издвоје две или више фаза, нема за сада сигуран ослонац. Предлог С. Димитријевића да се на основу затворених целина и стратиграфије јама у Винковцима издвоје две односно три раздвојене фазе може се прихватити више као регионално стање која не мора да буде одлика целог подручја. Мали број и мали обим истраживаних налазишта, недостатак вертикалне стратиграфије, отежавају тачно одређивање дужине трајања винковачке културе. Уместо тога, стоје нам на располагању неки подаци за релативнохронолошке односе винковачке културе према другим савременим културама, као што су ватинска, с једне стране, или ране културе инкрустоване керамике, с друге стране. Почетак винковачке културе пада пред крај вучедолске културе и у време формирања поствучедолских култура, као што су Мако, Нирсећ, Косихи на северу или група Тиват-Рубеж на југу. На тај начин она се може сматрати првом и најстаријом културом бронзаног доба на подручју Срема, Славоније и северне Србије, исто као што је Шомођивар у Трансданубији. Крај винковачке културе требало би да се доведе у везу с продором инкрустоване керамике са запада и ширењем ватинске културе са истока. Доказе о паралелном развоју једног дела винковачке културе, с једне стране, и ватинске и инкрустоване керамике, с друге стране, налазимо у слоју раног бронзаног доба Градине на Босуту. У затвореним целинама (јамама) и у насеобинском слоју сигурно је утврђен импорт ватинске и инкрустоване керамике (Vatya тип) на винковачком насељу.³⁹ Поред ватинског пехара ту је и читав низ других налаза који потврђују истовременост ових трију култура: аутоктоне винковачке и страних, ватинске и инкрустоване — Vatya културе. Додир ових култура остварени су у млађој фази винковачке културе, што је значајно и за одређивање времена њеног трајања (табела 3). У апсолутним цифрама, на основу оскудних података, може се претпоставити да је винковачка култура у Срему и Славонији трајала између 1800. и 1600. године, када се на овом подручју закратко појављују млађе фазе инкрустоване керамике јужне Трансданубије (Козарац, Бели Манастир, Дарда, спорадични налази на Гомолави), а непосредно затим и рана фаза Белегиш-културе. Продор носилаца трансданубијске инкрустоване керамике може се сматрати узроком нестајања винковачке културе у сремско-славонско-барањском подручју и узроком нестајања Шомођивар-културе у Мађарској.

Apsolutna hronologija	Moriška kultura	Vinkovci - Somogyvar	Vatinska	Verbicioara	Transdanubij - ska inkrustovana keramika	Dubovac - Žuto brdo	Reinecke
1900	I						A ₁
1800	II						A ₂
1600	III	I	I	I			B ₁
		II	II	II			B ₂
1400						I	C
						II	
						↓	
						?	

Табела 3 — Релативнохронолошки однос култура раног и средњег бронзаног доба.

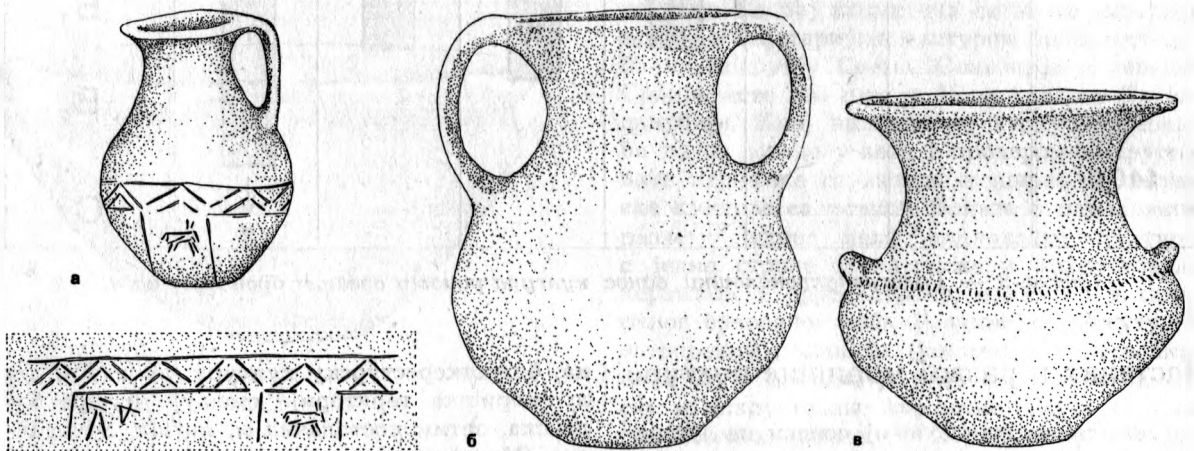
Настанак и развој моришке културе

Док се на вучедолској основи на југозападу формира винковачка култура, на подручју северног Баната, у Потисју и Поморишју настаје моришка, мокринска или мокринско-перјамовска култура, зависно он тога које термине прихватимо.⁴⁰ У тумачењу њеног порекла постоје знатне тешкоће, па је, упркос релативно добром познавању материјалне културе, неизвесно да ли је она резултат еволуције аутохтоних култура или је последица миграционих, односно ширих културних кретања. У својим раним радовима указали смо на могућност да је моришка култура резултат еволуције потиских енеолитских група (Тисаполгар-Бодроккерстур).⁴¹ Тешкоће у доказивању овог мишљења налазе се у чињеници да постоји приличан временски хијатус између краја бодроккерстурске и формирања моришке културе (према неким, више од 300 година). Посматрајући развој позних култура енеолита на ширем подручју Потисја и источних делова Карпатског баса-

на, бодроккерстурску културу на једном делу моришке територије смењује најпре баденска, затим косточачка и, најзад, вучедолска (Мако) култура, а на другом, источном, њу смењује Коцофени култура. Такав културноисторијски развој искључивао би директну еволуцију на релацији бодроккерстурска-моришка култура. С друге стране, посматрајући стилске и типолошке карактеристике осталих култура које претходе моришкој, отпада свака друга могућност њеног формирања на основама аутохтоних култура. Остаје на тај начин једина могућност да је моришка култура „инвазионог порекла“, односно да је формирана приспела у Потисје. У тражењу аналогија за такво тумачење настанка моришке културе не налазимо никакве реалне податке на ширем подручју Карпатског басена, југоисточне и источне Европе, па се стога морамо вратити размишљањима о „ренесанси“ неких култура енеолита које су могле да буду амалгам у формирању нове културе раног бронзаног доба. На подручју на коме се формира и развија моришка кул-

тура, тај амалгам могла би да буде, упркос временској разлици, једино бодрогкерестурска култура.

Мишљења о дужини трајања бодрогкерестурске културе нису јединствена. Према неким ауторима (I. Vognar-Kutzian, N. Kalicz, P. Patay, M. Гарашанин, Б. Брукнер, а једно време и аутор ове књиге),⁴² бодрогкерестурска култура траје до појаве баденске и костолачке културе, односно Коцофени културе. Према мишљењима других, који су малобројнији, бодрогкерестурска култура траје знатно дуже, паралелно с баденском, па и костолачком културом. То мишљење заступа нарочито С. Димитријевић, који покушава, упоређивањем развоја и културном коезистенцијом, да докаже да је могућно да на истом подручју живе различите културе, с различитим стилским карактеристикама.⁴³

Сл. 11 а—в — Пехар са сценом лова (а — гроб 110), двоухи пехар (б — гр. 132) и мања амфора (в — гр. 133) из некрополе моришке културе код Мокрина.

У таквом тумачењу развоја култура које непосредно претходе моришкој, има и извесних аргумената на које бисмо на овом месту желели да укажемо:

а) досадашњим истраживањима на простору између Тисе и западних огранака Карпата није доказано да су носиоци баденске културе дуже боравили на овом подручју. Насеља баденске културе у румунском делу Баната која помиње Р. Роман углавном су краткотрајније номадске станице, без израженог културног слоја и трајнијих насеобинских објеката,⁴⁴

б) костолачка култура се такође није овде дуже задржавала и, осим појединачних, доста скромних налаза, нису откривена таква

насеља као што су, на пример, она у Срему или Славонији;

в) налазишта Коцофени културе на територији коју ће покривати моришка култура концентрисана су више уз обронке Карпата и ретко се налазе у равничарским областима Тисиних притока;

г) поред наведених података, постоје и знатне разлике у економици између култура позног енеолита на подручју између Тисе и Карпата. Баденска и Коцофени-култура су углавном номадске културе, од којих је прва везана за лесно подручје Панонске низије, а друга — за брдовито подручје западних и јужних огранака Карпата. Бодрогкерестурска култура, судећи према малом броју откривених насеља у Потисју и на основу истражених некропола, јесте седелачка култура, ратарско-земљорадничка, која се развија на

мочварном подручју између Тисе, Мориша и Златице;

д) околност да се бодрогкерестурска и моришка култура развијају на приближно истој територији — тачније да се моришка култура развија на подручју језгра бодрогкерестурске културе — имплицирала би и извесну зависност у формирању стила млађе културе од старије.

Наведени аргументи, који говоре у прилог генетској повезаности моришке и бодрогкерестурске културе, могу се допунити и анализама обичаја сахрањивања — области из које постоји доста података захваљујући истражености већег броја некропола и једне и друге културе. Полазећи од чињенице да

су култови и веровања најконзервативнија област у материјалној и духовној култури једне популације, намеће се потреба за упоређивањем начина сахрањивања на некрополама бодрогкерестурске и моришке културе. Не улазећи дубље у смисао појединих пратећих обичаја при сахрањивању, указаћемо на неке заједничке елементе који карактеришу обе културе.⁴⁵ Пре свега, основни концепт сахрањивања покојника исти је за обе културе: дубоко у лесну основу укопане правоугаоне раке, у које се покојници полажу на бок, у згрченом положају. Стављање на леви или десни бок зависи од пола покојника, мада

ришке културе. Овде треба поменути честу појаву бакарног накита у старијим гробовима и бронзаних украса у млађим гробовима и, посебно, златних налаза у појединим гробовима (сл. 13—19; Т. III). Све то наводи на закључак да је традиционалан начин сахрањивања покојника у моришкој култури преузет од аутохтоног становништва — тисаполгарског и бодрогкерестурског културног комплекса.

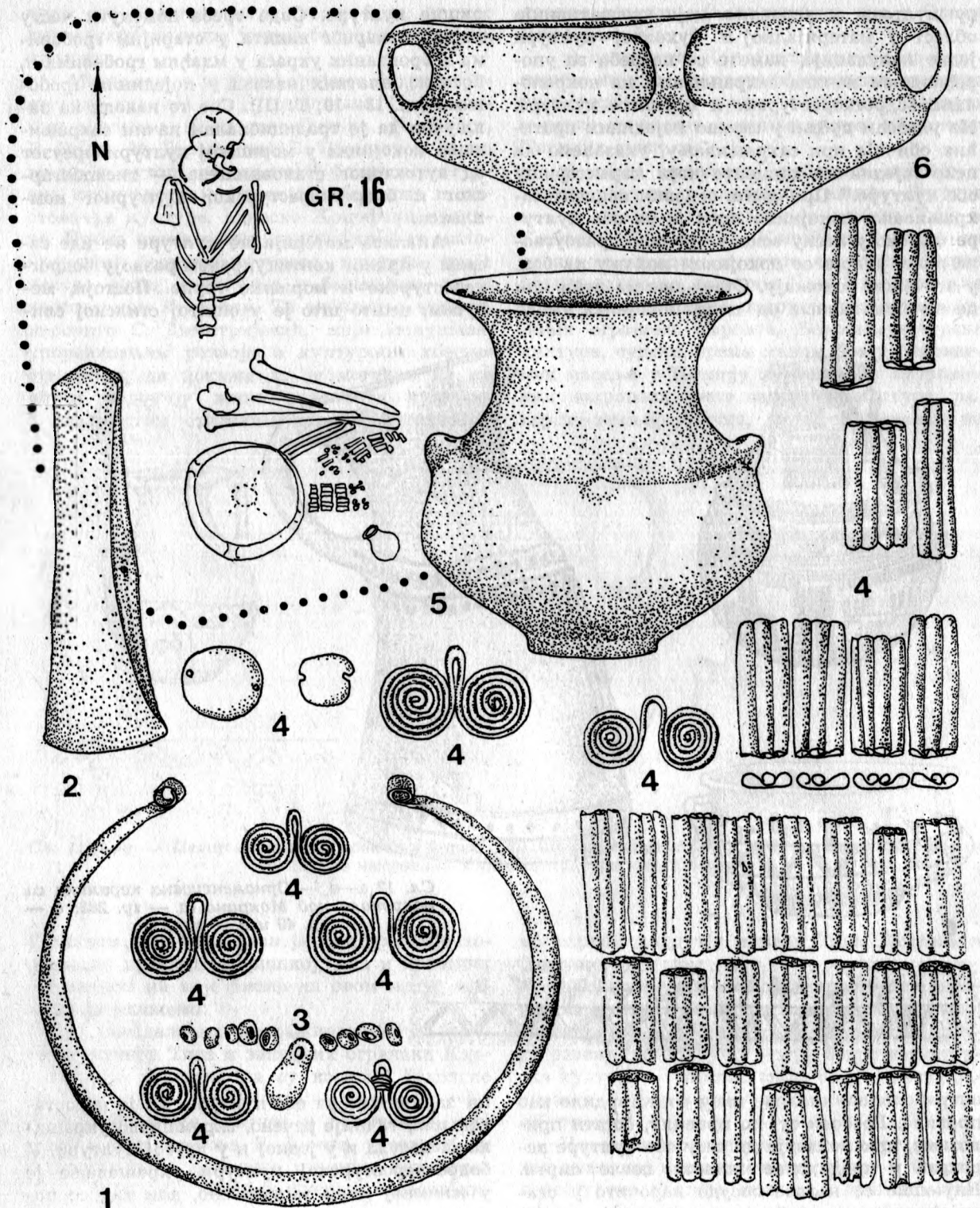
Анализа материјалне културе не иде савим у прилог континуираном развоју бодрогкерестурске и моришке групе. Постоји, међутим, нешто што је у општој стилској сли-

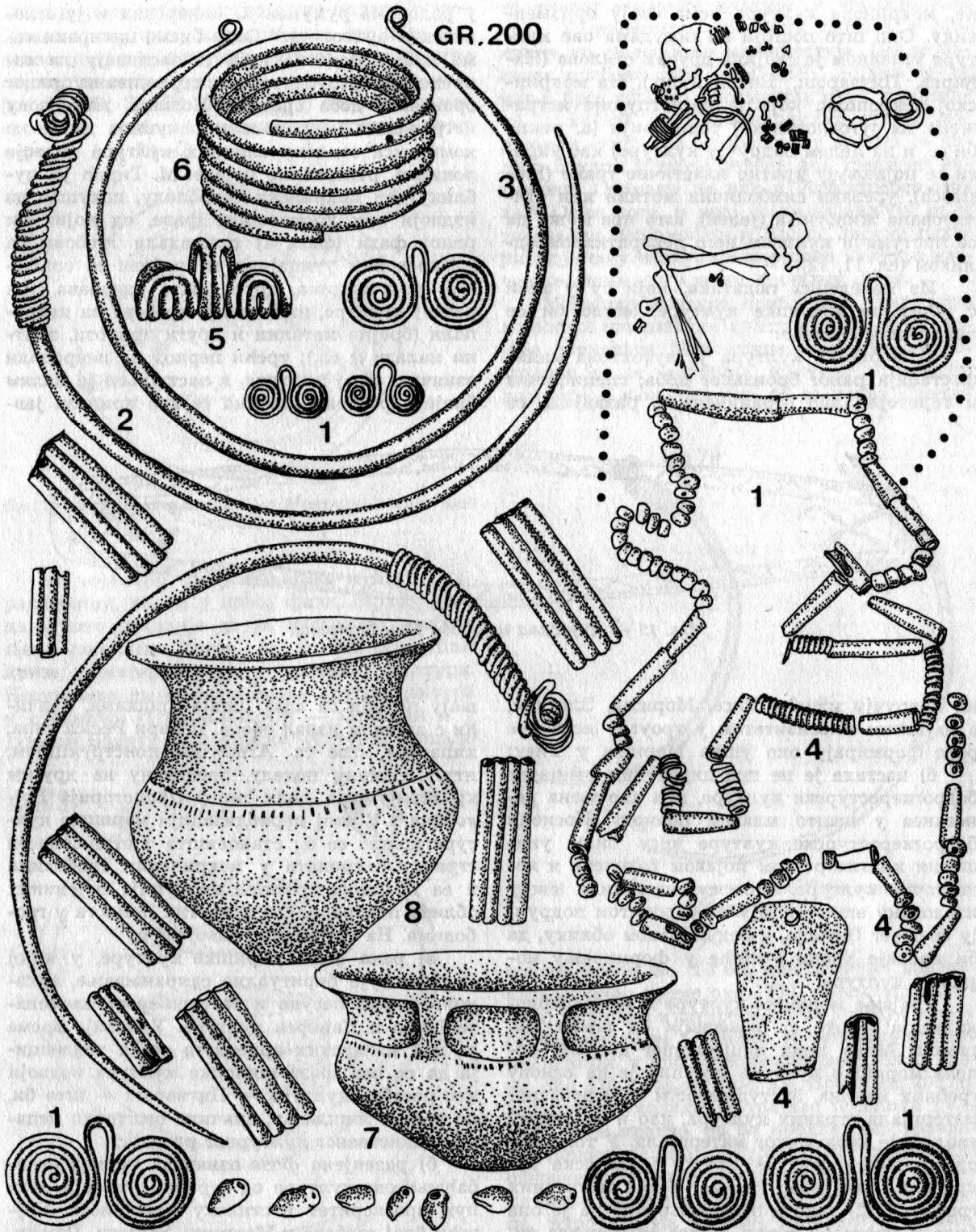
Сл. 12 а—в — Орнаментисана керамика са некрополе код Мокрина (а — гр. 282; б — гр. 40 и в — гр. 235).

антрополошке анализе нису то потврдиле као правило. Грбови су, по правилу, богати прилозима, што показује да се у обе културе веровало у продужење живота после смрти. Најчешће се налазе посуде нарочито у старијој култури, да би се у моришкој све чешће јављао и накит покојника. Огрлице од пужева, шкољки и разних врста перли честе су на некрополама и бодрогкерестурске и мо-

ци заједничко за обе културе. То је недостатак или, тачније речено, сиромаштво украшавања посуда и у једној и у другој култури. У бодрогкерестурској култури украшавање је у извесној мери заступљено, али кад се посматра однос украшаване и неукрашаване керамике, поуздано се може закључити да је број украшених посуда на једној некрополи или једном насељу веома мали. С друге стра-

Сл. 13 — Прилози из гроба 16 у Мокрину.

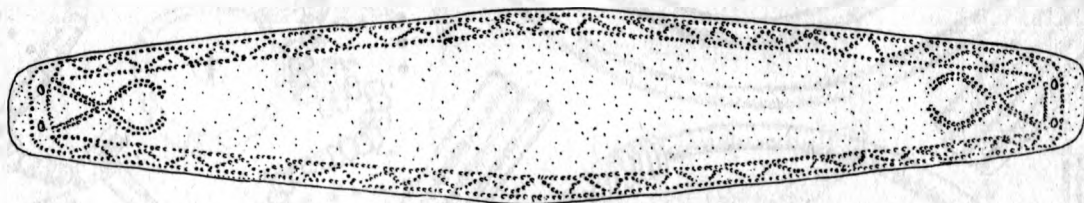
Сл. 14 — Прилози из гроба 200 у Мокрину.

не, мокринска култура нема своју орнаментуку. Оно што постоји на посудама ове културе углавном је својина других стилова (Нађирев, Питварош, Ватин и др.). На мокринској некрополи, која је најпотпуније истражена на југословенској територији (а, рекло би се, и на целом подручју културе) као украси се појављују кратке пластичне траке (Mistassch), урезани симболични мотиви или стилизована животиња (јелен), што пре може да се протумачи култном него декоративном одликом (сл. 11, 12).

Из наведених података, који су у вези с пореклом моришке културе, могло би се закључити следеће:

а) моришка култура је аутохтона манифестација раног бронзаног доба, специфична и територијално ограничена, а развијала се

у радовима румунских, мађарских и југословенских археолога.⁴⁶ Овде бисмо цитирали само новије податке који се заснивају на савременим резултатима истраживања раног бронзаног доба средњег Потисја, на основу истражених некропола и покушаја да се из комплекса стилски сличних култура издвоје локалне, регионалне појаве. М. Гирић је, публикујући мокринску некрополу, покушао да издвоји три хронолошке фазе, од којих би раној фази (фаза I) припадали гробови са нађиревским утицајима и гробови са спаљеним покојницима, друга фаза означава пун развој културе, најбогатије гробове на некрополи (бројни метални и други прилози, златни налази и сл.); трећи период на некрополи означава крај културе, а заступљен је малим бројем гробова у којима се као прилози јав-

Сл. 15 — Дијадема из гроба 73 у Мокрину.

на подручју између Тисе, Мориша, Златице, с највећим интензитетом у троуглу који ове реке формирају око ушћа Мориша у Тису;

б) настала је не под директним утицајем додрогкерестурске културе, већ као њена ренесанса у нешто млађем периоду. Носиоци додрогкерестурске културе нису били уништени краткотрајном појавом баденске и косточачке културе. Они су наставили своју изоловану егзистенцију на баровитом подручју средњег Потисја, у редуцираном облику, да би касније узели учешће у формирању моришке културе.

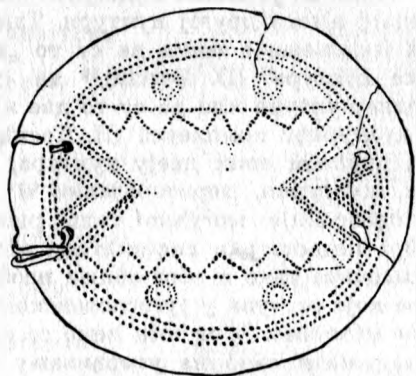
Трајање моришке културе и њена периодизација нешто су извеснији од њеног настанка. Мада нема вишеслојног насеља, подела моришке културе могућна је на основу гробних целина, заступљености импортованог материјала страних култура, као и на основу еволуције керамичког материјала. У том смислу најбоље податке пружа мокринска некропола, како због великог броја испитаних гробова (312) тако и због чињенице да је она била у употреби током дужег временског периода, који би у извесном смислу означавао и трајање целе културе. Покушај да се изврши периодизација мокринске културе налазимо

љају пехари са *ansa lunata* дршкама, лончићи с дршком изнад обода, пехари *Pecisa* типа, кипарске игле са *Armbrust* конструкцијом, итд.⁴⁷ Сличну поделу, засновану на другим критеријумима, дали смо у *Праисторији Војводине*.⁴⁸ У овој периодизацији моришке културе пошло се од становишта заступљености страних елемената у мокринским гробовима и са позиције праћења еволуције појединих облика пехара, здела и других прилога у гробовима. На тај начин издвојене су:

а) *рана фаза* моришке културе, у којој се појављује биритуално сахрањивање, архаичне форме посуда и заступљеност елемената Мако и Нађирев културе. У новије време се код мађарских археолога осећа тенденција да се ова фаза моришке културе издвоји као посебна култура — Питварош — што би, по нашем мишљењу, значило вештачко цепање јединственог културног развоја;

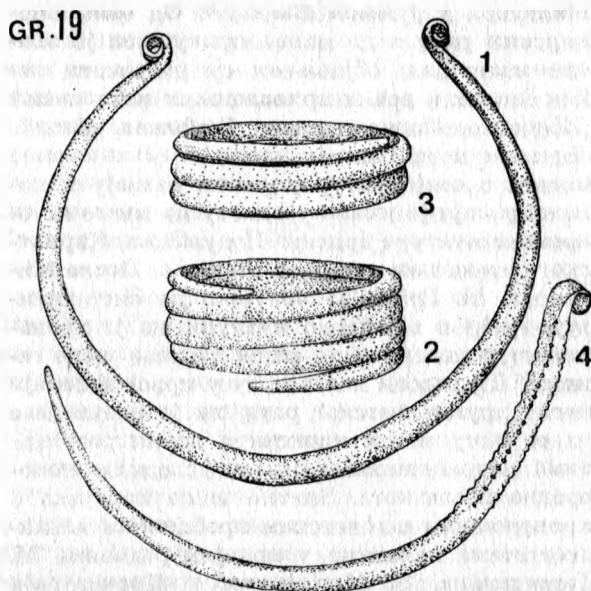
б) *развијена фаза* означава период ослобађања ове културе од страних утицаја, њен пун просперитет и стилоку хомогеност. Највећи број гробова у Мокрину, Szöregu, Dezsku, Ozsentivani и других некропола из троугла Тиса — Мориш — Златица припадају овом периоду. Осим карактеристичних пехара и

здела које се готово по правилу налазе у гробовима, ову фазу карактерише бројност металног и другог накита: торквеса, лучних игала, наруквица, украса за косу, огрлица итд. (сл. 17—19; Т. III). Један број бодежа из мокринских гробова припадао би такође овом периоду (сл. 20а-б);

Сл. 16 — Златна плочица из Мокрина (налаз ван гроба).

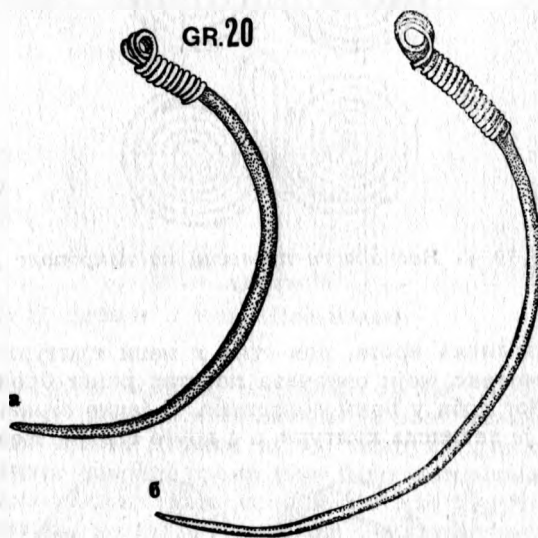
в) најмлађу фазу моришке културе карактеришу, као и у првој фази, страни утицаји, што показује да се постепено разбија њено хомогено језгро, да долази до дубље кризе у материјалној и духовној култури. Несумњиво да је формирање других центара у суседству (Трансилванији — Отомани и у јужном Банату — ватинска култура) утицало

Сл. 17 — Торквес, две наруквице и крива игла из гр. 19 у Мокрину.

на развој моришке културе и убрзало њен крај. У инвентару појединих гробова у Мокрину то се најбоље манифестује. После богатих гробова (нпр. гроб 200), појављује се мањи број гробова сиромашнијих у прилозима, у којима се јавља керамика страна моришком стилу. То су гробови у којима се налазе пехари и зделе рађене под утицајем ватинског, Отомани па чак и Хигелгребер-стила.⁴⁹ Осим тога, у овој фази појављују се и такозвани перјамошки и Szöreg двоуки пехари, који се у еволуцији моришке културе најчешће стављају у њену финалну фазу.

Моришка култура приближно траје исто колико и винковачка култура. На основу појаве елемената Мако-групе може се претпоставити да се моришка култура временски додирује с њом, односно да се развија непо-

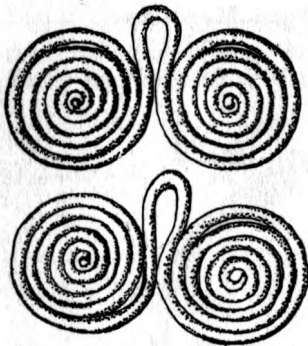
Сл. 18 — Две „кипарске игле“ са некрополе у Мокрину.

средно после ње. То би, као што смо већ показали, било време око 1900. године пре н.е.⁵⁰ Крај моришке културе мора се довести у везу са формирањем Отомани и ватинске културе, што би, у апсолутним цифрама, било време око 1700. године пре н.е. Време од 200 до 250 година, колико је трајала моришка култура, није кратко, па би предложена трочлана периодизација ове културе одражавала основне развојне етапе њеног стила. У односу на шире подручје средње и југоисточне Европе, нарочито на основу типологије накита, оружја и оруђа, моришка култура је пре средњоевропска него балканска култура.⁵¹ Она је у извесној мери интегрални део једног

већег културног комплекса, коме припадају многе културе, као што су: протоуњетичка, уњетичка, Штраубинг (Straubing), Виселбург (Wieselburg), Огау-Шарод (Ogau-Sarod), Нађирев, Питварош и друге.

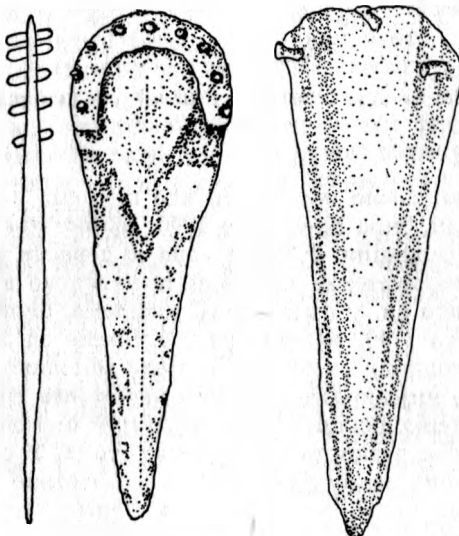
Ватин-Вербичоара културни комплекс

На ширем простору, источно од винковачке и јужно од моришке културе, обухватајући територију од Олтеније на истоку до Дрине на западу, јавља се једна специфична

Сл. 19 — Наочараста провесци са некрополе у Мокрину.

керамичка врста, нов стил и нови културни комплекс, који означава почетак раног бронзаног доба у овим областима. С једне стране, то је ватинска култура, а с друге стране, Вер-

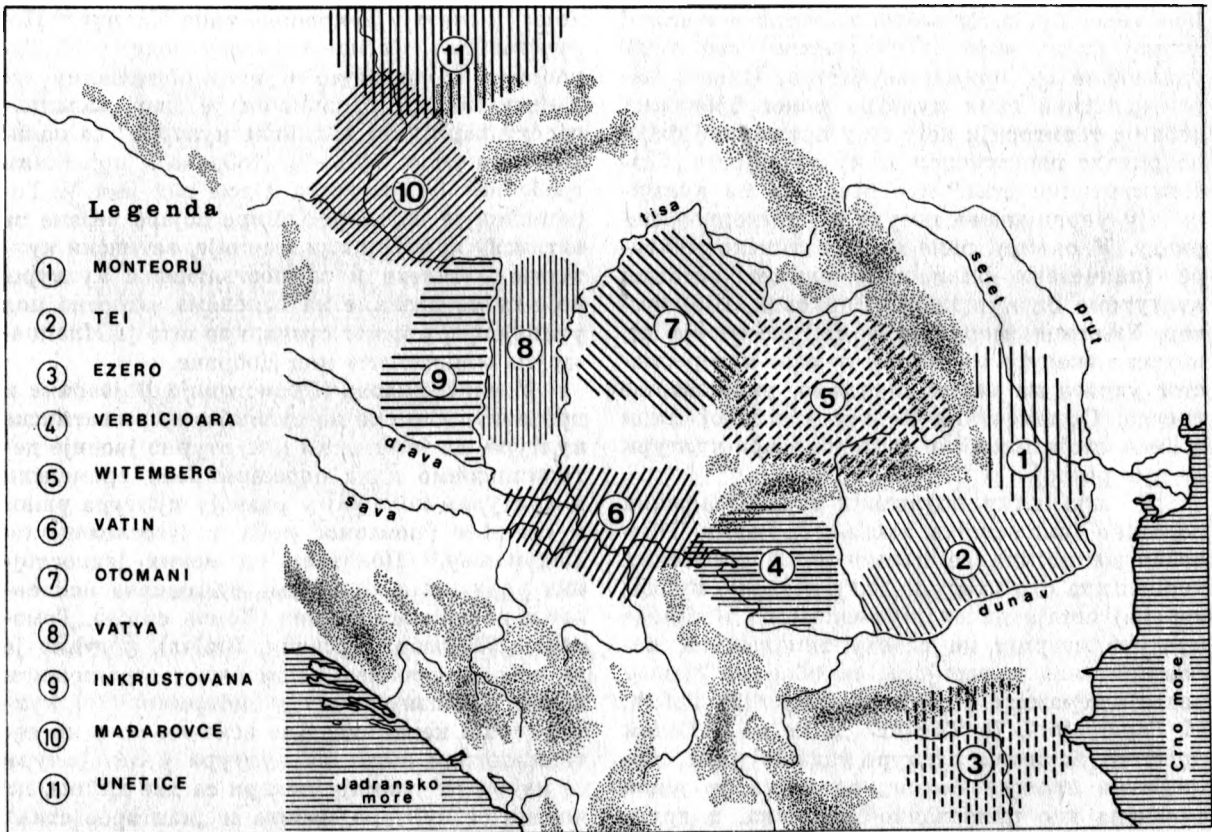

Сл. 20 а—б — Два бодеза са некрополе у Мокрину (а — гр. 91; б — гр. 40).

бичоара култура. Једна се развија у западним (Банат, Срем, Србија јужно од Саве), а друга у источним областима (Олтенија). Интеграција ових двеју култура у један културни комплекс последица је чињенице да се, нарочито на територији Баната, српског и румунског Подунавља, до те мере меша керамика ова два стила да је тешко издвојити шта припада једној а шта другој култури. Тако су и настала мишљења о њима да су то „две сестринске културе“ (D. Bergiu),⁵² да су две фазе једне културе или да су то две културе једног културног комплекса (Н. Тасић).⁵³ На жалост, проблем ових двеју култура, њихов стилски, културни, територијални и хронолошки однос није могућно сада решавати, како због недостатака систематски истражених налазишта тако и због обиља необјављене грађе која се чува у југословенским и румунским музејима. Због тога ћемо се на овом месту задржати само на утврђивању појава и развоја ових двеју култура и покушати, бар кад је у питању ватинска култура, да укажемо на оно шта припада овој култури а шта се сматра њеном еволуцијом.

а) Настанак и трајање ватинске културе

Проблеми у вези са одређивањем времена настанка ватинског стила и његовим трајањем нису нови у литератури. Они су стари колико и прво издвајање керамике ове културе у самосталну групу, извршено почетком овог столећа захваљујући истраживањима Ф. Милекера у јужном Банату.⁵⁴ Од ових пионирских радова до данас прикупљен је знатан материјал, објављени су резултати неких мањих и већих археолошких ископавања (Жидовар, Попов салаш, Гомолава, Винча, Љуљаци и др.) па је данас свакако лакше писати о овој култури, њеном развоју и положају који је имала у односу на многе истовремене културе српског Подунавља, Карпатског басена или северног Балкана. После Милекера, М. Грбић је покушао да систематизује грађу о ватинској култури, да је хронолошки определи и да реши питање њене генезе.⁵⁵ Ти радови настали су у првој деценији после другог светског рата, па је разумљиво да се нису могли користити новим резултатима истраживања која су уследила непосредно после тога. Знатно више података о хронолошким и генетским проблемима ватинског стила налазимо у новијим радовима М. Гарашанина, S. Morintza и у *Праисторији Војводине*, на чему је радио и аутор ове књиге.⁵⁶

Карта 4 — Културе раног бронзаног доба II средњег и доњег Подунавља.

У решавању питања формирања ватинске културе потребно је, пре свега, одредити територију на којој је она могла да настане и шта заправо чини њен супстрат. Питања нису једноставна и на њих у овом тренутку није лако дати поуздан одговор, што знатно отежава и проблем решавања генезе културе у целини. Према досадашњим истраживањима, територија на којој су откривена ватинска насеља захвата јужне делове Баната, Срем, јужну Бачку, Шумадију, а позната су насеља ове културе, мада у мањем броју, на подручју Ђердапа (Ostrovul Moldova, Манастир код Госпођиног вира).⁵⁷ На већем делу ове територије у претходном периоду (прелаз из енеолита у рано бронзано доба), развијала се вучедолска култура (Срем, Шумадија, па и јужни делови румунског Баната). Нејасна је ситуација у јужном војвођанском делу Баната, где између енеолитских налазишта (баденска и костолачка) и налазишта ватинске културе постоји знатна временска дистанца, за коју нам није познато која је култура требало да се развија: вучедолска или моришка, територијално први сусед ватинској култури,

која је, по времену настанка, од ње старија. Најзад, постоји и мишљење да због климатских услова (плаван терен) подручје јужног Баната извесно време није било насељавано. Друга област која се помиње као могући центар настанка ватинске културе јесте област јужно од Саве и Дунава, заправо јужни делови Шумадије, тачније — налазиште Љуљаци, где су М. Грбић и каснији истраживачи (Р. Галовић, Д. Срејовић и др.) издвојили један протоватински хоризонт, из кога је даље еволуирала ватинска култура.⁵⁸ На тој територији у претходном периоду развија се једна доста позна фаза вучедолске културе (Бурђево, Јасик код Крагујевца). Ако у склопу читавог ватинско-Вербиџара комплекса — налазиштима у Шумадији дамо временски приоритет, онда би процес настанка ватинског стила текао истим путем као и друге, бројне поствучедолске културе (Шомођивар, Винковци, Мако, Нађирев и др.). Распад великог вучедолског комплекса послужио је као подлога формирању култура раног бронзаног доба. Настанак различитих култура последица је хетерогености вучедолског комплекса и по-

јаве већег броја локалних култура у његовој позној фази, које су се стилски све више удаљавале од примарног језгра. Општа карактеристика свих култура раног бронзаног доба на територији коју су у претходној фази покривале поствучедолске културе јесте „безорнаментални стил“ као реакција на кулминацију украшавања посуда у претходном периоду. У оквиру ране фазе ватинске културе (панчевачко-омољичка), слично осталим културама овог периода (Винковци, Шомођивар, Уњетице, моришка и др.) не негује се, изузев канелура на трбуху пехара или ребрастог украса на већим посудама, украшавање посуда. Орнаментика ће тек у млађој фази добити своје место, а у Вербицоара-култури — пун развој.

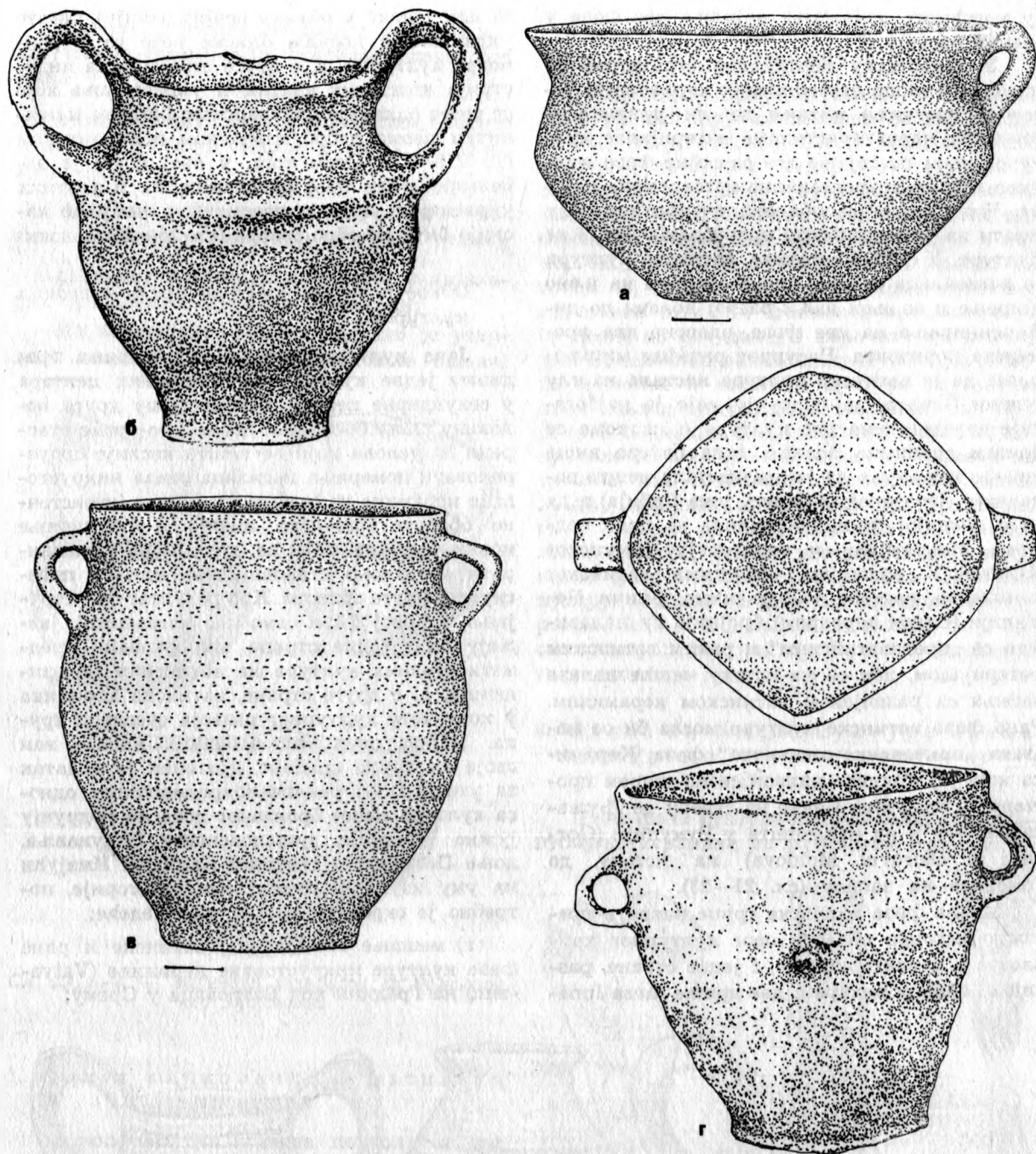
У недостатку поузданих стратиграфских података (вишеслојна насеља Љуљаци, Жидовар на којима се налази више стамбених хоризоната ове културе нису детаљно публикована) остаје да се периодизација ватинске културе изврши на основу типолошких карактеристика материјала, посебно на основу развоја керамике. Раније је уочено (М. Грбић, М. Гарашанин, Н. Тасић)⁶⁰ да се на великом простору ватинске културе издвајају две специфичне стилске појаве, од којих је једна означена као панчевачко-омољичка, а друга као ватинска. На налазиштима ужно од Саве и Дунава М. Грбић је издвојио и један предватински хоризонт, који додуше није јасно документован керамичким и другим материјалом, али је његово постојање утврђено даљим истраживањима на Милића градини код Љуљака, али не као предватински него као рановатински хоризонт. Ископавања која су на Градини вршена (Р. Галовић, Д. Срејовић са сарадницима) показала су да је ово налазиште изузетно значајно за периодизацију ватинске културе: у слоју од приближно 1,20 m постоје најмање два стамбена хоризонта, односно две развојне фазе ватинске културе, од којих старија припада „предватинској“ (рановатинској) фази, а млађа — класичној ватинској култури. Под термином „класична“ подразумева се керамика на којој се налази орнамент од урезаних или браздастих спирала, врежа, гирланди, затим пехари са развијеним „зечјим дршкама“ и др. — све оно што карактерише налазишта ватинске културе у Банату (Ватин, Жидовар и др.).

Даљу поделу ватинске културе разрадио је М. Гарашанин на тај начин што је издвојио три развојне фазе: Ватин I, који чини панчевачко-омољичка фаза; Ватин II, са вршачко-ватинском керамиком и Ватин III,

којој припадају некрополе типа Иланца.⁶⁰ Поред тога што је извршио ову поделу, М. Гарашанин је издвојио и једну регионалну ватинску појаву, означивши је као „западно-српску варијанту ватинске културе“ са налазиштима типа Љуљаци, Добрача и појединим пробовима из Белотића. Овом поделом М. Гарашанин је обухватио шире појаве везане за ватинску културу или, тачније, ватински културни комплекс и за постватинске културе, које су се развиле на основама, односно под утицајем ватинског стила, као што је Иланца-група или тумули код Добраче.

У више радова (*Праисторија Војводине* и др.) покушали смо да сузимо оквире ватинске културе, да је стилски и културно јасније детерминишемо и да одредимо њен временски и културни положај у развоју култура раног и средњег бронзаног доба у југословенском Подунављу.⁶¹ Полазећи од неких једнослојних налазишта на којима су вршена ископавања последњих година (Попов салаш, Гомолава, Жидовар, Љуљаци, Винча), могућно је да се овај проблем реши бар у ограниченом обиму. Полазну тачку у детерминацији културе чини керамика. Као основни стилски детерминатори ватинске културе у литератури се најчешће узимају пехари са две дршке, по којима се култура назива и „кантарос стил“ (I. Vona),⁶² затим лонци с дршкама које полазе испод обода, веће амфоре са хоризонталним канелурама, зделе са јаче разгнурим ободом, плитке елипсоидне посуде, поклопци специфичних облика, зооморфне посуде, итд. Од украса, у старијој фази се јавља само хоризонтална канелура на трбуху посуде, пластична трака код грубих посуда а ређе украс у облику вреже или урезане линије. Тек у млађој фази украшавање добија видније место на посудама и јављају се сви мотиви по којима је углавном ова култура била позната: вреже, гирланди, спирале, траке итд. Међутим, поред ове керамике, погрешно се сматрало да ватинској култури припада и друга керамичка врста — „вршачка“ како је назива М. Грбић — и по којој је и култура називана „вршачко-ватинска“. Међутим, новија истраживања су показала да су у питању две различите културе, од којих старија припада ватинској, а млађа Белегиш или Белегиш-Кручени култури.

Најбоље податке о стилским карактеристикама ватинске културе дају једнослојна насеља (Попов салаш) или насеља на којима је ватински слој јасно издиференциран (Винча, Љуљаци). Мање су у овом погледу информативна друга за хронологију значајна

Сл. 21 а—г — Посуде ране фазе ватинске културе из Винче.

налазишта, међу којима су свакако најзначајнија Жидовар и Гомолава. На Поповом салашу код Каћа керамика показује стилско јединство и, захваљујући ограниченом трајању живота на овом налазишту, могућно је јасније издвојити једну фазу у развоју кул-

туре (сл. 22; Т. VI). Слично је и са Белим брдом у Винчи, налазишту где се ватинска керамика налази углавном у затвореним целинама, без мешања с другим културама (сл. 21). Једнослојна ватинска насеља и стилске карактеристике материјалне културе пружа-

ју могућност издвајања најмање две фазе у њеном развоју.

У недостатку вертикалне стратиграфије насеља са више насеобинских хоризоната, често се поставља питање да ли разлика у стилским карактеристикама материјалне културе значи постојање две развојне фазе културе или су то регионалне истовремене појаве. Чини се да се оба ова елемента морају имати на уму приликом проучавања ватинске културе. У фази настајања, ватинска култура је регионална појава, али с обзиром на њено ширење и на њен даљи развој долази до диференцирања на две фазе, односно два временска хоризонта. Насупрот ранијим мишљењима да је ватинска култура настала на тлу јужног Баната, на подручју које је најбогатије налазиштима ове културе и на коме се налази епонимно насеље, сада се све више намеће закључак да је она настала нешто западније (југозападни Банат, ужа Србија) а да се у каснијој фази проширила на цело подручје, укључујући и територију румунског Баната. У западним областима ватинског комплекса, посебно у Љуљацима, Винчи, Бежанији (Стари аеродром) бројнија су налазишта са „протоватинским“ и раним ватинским материјалом, док се на истоку чешће налазе насеља са развијеном ватинском керамиком. Рана фаза ватинске културе могла би се назвати „панчевачко-омољичка“ фаза. Керамика која јој припада налази се на ширем простору — од јужне Бачке на северу до Љуљака на југу и од налазишта у Румунији (Gornești и Ostrovul Moldova) на истоку до Гомолаве на западу (сл. 21—23).

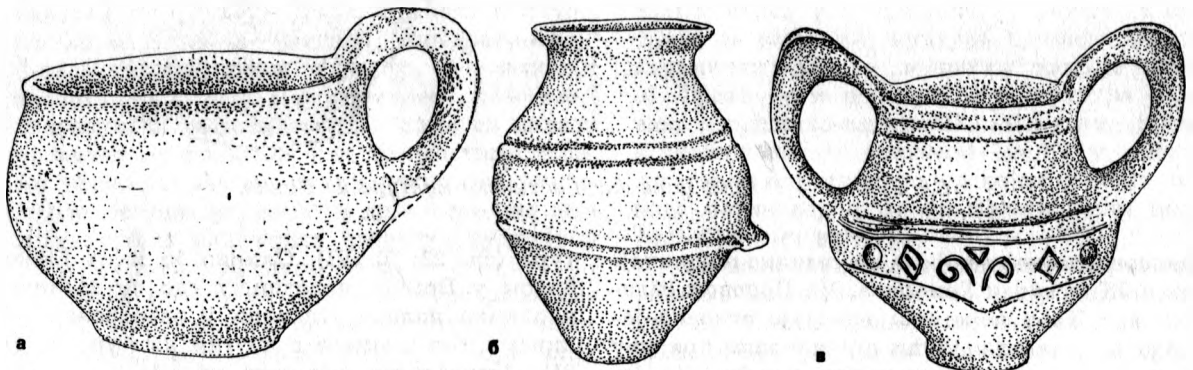
Млађа фаза ватинске групе захвата претежно источне области овог културног комплекса и карактеришу је, с једне стране, развијени облици пехара с две дршке (ansa luna-

та или дршке у облику зечјих ушију), богато украшавање посуда, блиске везе са Вербичоара културом, а, с друге стране, јака индустрија коштаних алатки и украшавање које се често одликује разноврсном, богатом и технички веома добро изведеном орнаментиком (Т. VII—X)⁶⁸ Осим тога, у овој фази је забележен већи број бронзаних, па и златних украсних и других предмета, о чему ће касније бити посебно говора (сл. 25—26).

Однос ватинске културе према суседним културама

Јача културна струјања, померања средишта једне културе из примарних центара у секундарне центре, карактеришу другу половину раног бронзаног доба. У то време створени су услови који ће нешто касније проузроковати померања носилаца стила инкрустоване керамике из северозападних у југоисточне области Панонске низије и формирање нових култура које ће делимично асимилирати аутохтоно становништво или га потиснути у друге области. Као резултат тих струјања, у првој фази само као наговештај, јављају се, с једне стране, импортовани предмети страних култура на ватинским налазиштима, а, с друге стране, ватинска керамика у контексту културног развоја суседних група. Појава ових импортованих налаза ван своје културне средине, драгоцен је податак за утврђивање релативнохронолошких односа култура раног бронзаног доба на подручју јужне Паноније, југословенског Подунавља, доње Посавине и северног Балкана. Имајући на уму изузетан значај ове категорије, потребно је скренути пажњу на следеће:

а) мешање винковачке, ватинске и ране фазе културе инкрустоване керамике (Vatya-тип) на Градини код Батроваца у Срему;

Сл. 22 а—в — Посуде ране фазе ватинске културе из Поповог салаша.

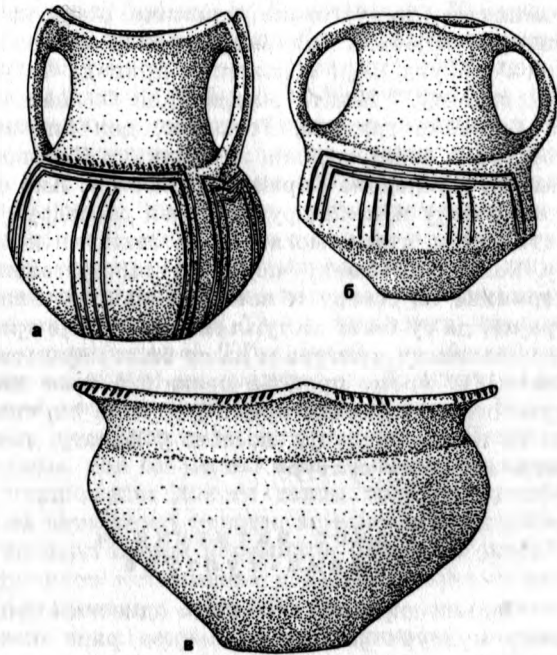
б) појаву импорта Отомани и Szeremle инкрустоване керамике на Поповом салашу код Каћа;

в) заједничку појаву ватинског, позног моришког и Vatuа пехара у гробу из Голокута;

г) појаву инкрустоване керамике у ватинском гробу у Белегицу (Стојића гумно);

д) појаву ватинских елемената у најмлађим гробовима некрополе у Мокрину.

Из наведених примера могућно је утврдити следеће релативнохронолошке односе:

Сл. 23 а—в — Ватинска керамика са Гомолаве код Хртковаца.

1. Однос винковачке и ватинске културе

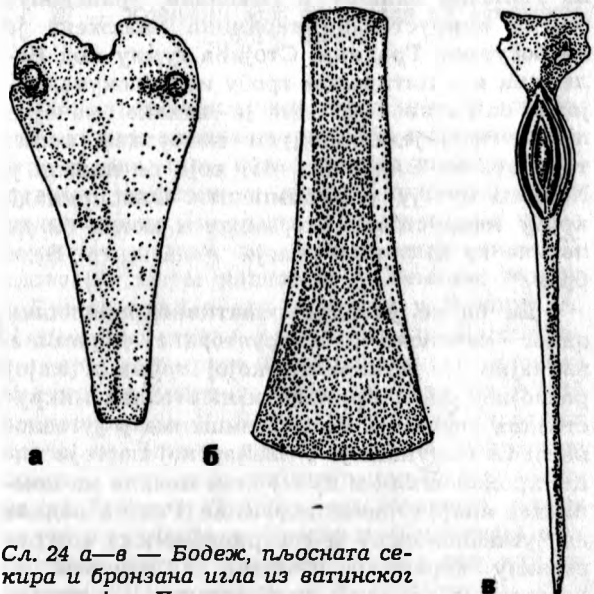
Једини сигуран податак по коме се ове две културе сматрају макар само делимично истовременим јесте импорт ватинског пехара у једној јами на Градини код Батроваца која припада винковачкој култури и мешање ове керамике у културном слоју раног бронзаног доба на овом вишеслојном налазишту. Пехар у јами је нешто развијенијег облика, украшен урезаним орнаментом, док је керамика из слоја типолошки нешто старија.⁶⁴

2. Однос моришке и ватинске културе

Најранији додир моришке и ватинске културе потврђује се пехаром са две дршке у гробу 82 у Мокрину. Пехар припада раним облицима ватинског пехара са дршкама у облику зечјих ушију украшаваних урезаним линијама (сл. 23б). Осим овог пехара, на заступљеност ватинске културе упућује и пехар из гроба 276 и пинтанера — прилог из гроба 69, који су украшени концентричним круговима (печатни орнамент), мотивима који су чести на посудама, а нарочито на коштаном предметима ватинске културе.⁶⁵ На додире моришке и ватинске културе упућују и неки налази северније од Мокрина, као што је гроб 190 некрополе из Szöregе и гроб 83 некрополе из Deszka а и поједини примери из грובה код Келебије.⁶⁶ Хронолошки однос између моришке и ватинске културе могао би, с обзиром на целокупан културни развој ових култура, да се постави само између позне фазе моришке и ране фазе ватинске културе (табела 3). Почетак моришке културе, као што је већ показано, ставља се у нешто раније време, чак пре Br A-1 Reineckeove периодизације.

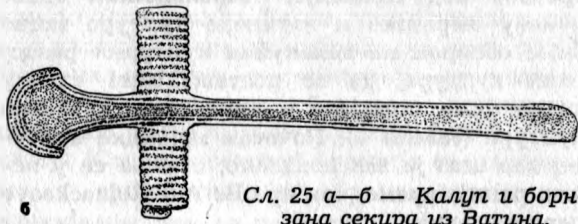
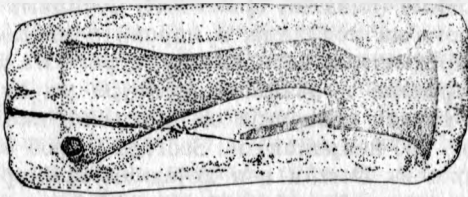
3. Однос ватинске културе према културама са инкрустованом керамиком

Рана фаза културе инкрустоване трансданубијске керамике на ватинским налазиштити-

Сл. 24 а—в — Бодеш, пљосната секира и бронзана игла из ватинског слоја у Поповом салашу.

ма већ је забележена у литератури. У Поповом салашу нађено је више фрагмената, међу којима скоро потпуно очувана здела и део амфоре у једној кући која, према осталом бројном материјалу, припада ватинској култури.⁶⁷ У културном слоју Гомолаве, који такође припада ватинском насељу, чести су појединачни фрагменти инкрустоване керамике. Значајна је њена појава у једној јами која је садржала више од 80% ватинског материјала, а 20% се односи на инкрустовану ке-

Сл. 25 а—б — Калуп и борнзана секира из Ватина.

рамику. На овом налазишту, како се чини, није у питању само импорт инкрустоване керамике него и паралелна употреба обе керамичке врсте, што, свакако, посебно отежава одређивање хронолошког односа између ових двеју културно различитих појава. Осим на Поповом салашу и Гомолави, трансданубијска инкрустована керамика налажена је на босутској Градини, Стојића гумну код Белегиша и у цитираном гробу из Голокута, заједно са ватинском. Овде је свакако значајно поменути и један, додуше непоуздан, налаз теракоте из Винче (сл. 41) која се налази у Nemzeti музеју у Будимпешти. Она припада кругу инкрустоване керамике и могла би да потиче из ватинског слоја налазишта Бело брдо.⁶⁸

Да би се утврдио релативнохронолошки однос ватинске и инкрустоване керамике, значајно је установити којој групи и којој развојној фази припада импортована инкрустована керамика на налазиштима у југословенском Подунављу. У Мађарској постоји више хронолошких и културних целина из комплекса инкрустоване керамике. Ранија позела на јужнопанонску и севернопанонску инкрустовану керамику (Сеззард и Веспрем — Szegzard и Vezsprem група) данас је допуње-

на новим сазнањима. I. Vona, T. Kovacs, G. Vandi и други аутори издвојили су више група и фаза култура са инкрустованом керамиком, тако да се сада помињу: три фазе Vatuа културе, Токод-група инкрустоване керамике, култура инкрустоване керамике — севернопанонска (Естергон — Esztergon и Веспрем група) и јужнопанонска (Сеззард и Печ — Pecs група). Најзад, у новије време издвојена је и култура инкрустоване керамике између Дунава и Тисе за коју су Т. Kovacs и G. Vandi предложили назив Серемле култура.⁶⁹

У односу на развој инкрустоване керамике у Мађарској, импортовани налази у југословенском Подунављу, нађени заједно са ватинском керамиком, припадају раној фази комплекса инкрустоване керамике. Међу најранијим појавама свакако је пехар из гроба код Голокута, који типолошки припада Vatuа I хоризонту.⁷⁰ Нешто млађи били би налази са Босутске градине, Гомолаве, док би импортована инкрустована керамика у Поповом салашу припадала Серемле хоризонту. Ако се томе додају и неки други налази са подручја ватинске културе, могло би се закључити да су контакти између подручја инкрустоване керамике на северу и ватинске на југу били трајни, да су били заступљени све док је трајала ватинска култура и да су били најинтензивнији у време продора развијене фазе инкрустоване керамике према југу која ће, скоро на целом подручју, посебно у Банату, сменивати ватинску културу.

4. Однос ватинске и Отомани-културе

Једини директан податак о односима ових двеју култура је импорт пехара ране фазе Отомани-културе на ватинском насељу код Поповог салаша у Каћу. Постоје, међутим, други елементи који говоре у прилог делимично паралелном развоју ватинске и Отомани културе. То се, пре свега, односи на типолошку сличност керамичког материјала, појаву сличних коштанних украсних и других предмета и, најзад, истих или сличних бронзаних налаза у овим културама.

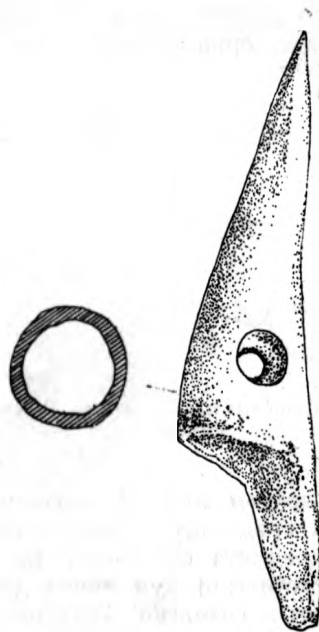
Бронзани, златни и коштани налази ватинске културе

Ове три категорије налаза материјалне културе издвојили смо не само зато што су у питању атрактивни налази изузетног естетског изгледа и квалитета израде већ више због тога што они указују на шире културне

и економске односе у овом периоду бронзаног доба. На жалост, највећи број тих налаза није откривен приликом ископавања, већ су у музеј дошли посредством музејских сарадника или откупом од налазаца. Једини сигурни подаци односе се на налазе из Поповог салаша, Гомолаве и Винче. На првом налазишту, у слоју или на поду ватинске куће, нађени су: троугаони бодез са лучним горњим делом, игла са крилцима, масивно ливена бронзана секира са истакнутим ивицама и лучним сечивом, бронзана длето ромбичног пресека, удица од бронзане жице и фрагментована игла (сл. 24). Сав метални инвентар из Поповог салаша хронолошки припада доста раној фази ватинске културе. На основу сличности овог бодеза са бодезима из Мокрина и других налазишта, он би се могао одредити на почетак раног бронзаног доба, односно најкасније у Вг А 1. Истом времену би припадали и остали бронзани предмети са овог налазишта, осим нешто млађих игала из Вг В 1. С друге стране, бронзани материјал са Гомолаве има нешто шири временски дијапазон и, с обзиром на то да се у ватинском слоју налази и нешто млађа керамика, није сасвим сигурно ком хоризонту припадају бронзани предмети. То се, пре свега, односи на равне секире (Pflachbeile), на бронзани диск са трном на средини, на бронзане игле с крилцима, сличне онима из оставе из Нијемаца код Винковаца или налазу из Поповог салаша, док би једино игла са главицом мака и тордираним доњим делом сигурно припала затвореној целини, заједно са ватинском и инкрустованом керамиком (налаз из јаме).⁷¹ Приликом ископавања у Винчи такође су нађени бронзани предмети (секира, игла, мање длето и сл.) који поуздано припадају ватинском хоризонту. Са овог налазишта потичу и фрагментовани калупи за ливење и једна мања ливачка посуда, што показује да се метал обрађивао на самом налазишту.⁷²

Од осталих бронзаних предмета који припадају ватинском културном кругу значајна је секира из Ватина, један специфичан, често репродукован налаз, који припада крају раног бронзаног доба Карпатског басена. Убраја се у секире са цевастим средњим делом, какве се налазе у Отомани, Витенберг (Witenberg), Уњетице-култури и другим културама. А. Mozsolics је ставља у Вг. А2-В1 хоризонт као специфичан „угарски тип“ бојних секира.⁷³ Други значајан налаз је остава (?) или гроб из Нијемаца код Винковаца коју чине бронзане игле типа „Vulvenkopfigennadel“ или игле са крилцима (Т. IV).⁷⁴ Типолошки при-

падају нешто познијим формама у односу на налаз из ватинског слоја на Гомолави. Посматрајући све налазе у целини, може се закључити да сви они припадају карпатским или источнокарпатским облицима и да се везују за сличне налазе у оквиру Отомани, Мађаровце, Уњетице културе или култура инкрустоване керамике. Овом констатацијом проширује се даље закључак на област уских културних и, пре свега, економских односа између ватинске културе, с једне стране, и осталих култура Панонске низије, с друге стране.

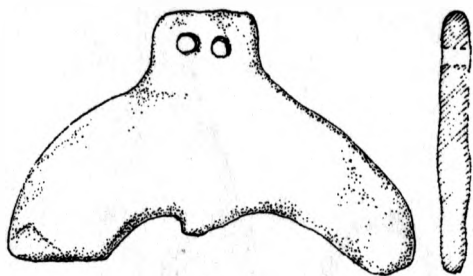

Сл. 26 — Коштани врх од стреле из ватинског слоја у Винчи.

Наведени закључци потврђују се анализом златних налаза са подручја ватинске културе и, нарочито, веома честим налазима коштаних украсних и других предмета практичне намене. Из групе златних налаза треба поменути оставу из Ватина, коју чини 25 плоча (23 плоче налазе се у Немзети музеју у Будимпешти а две у музеју у Вршцу). А. Mozsolics их ставља у хоризонт Ара-Најдусатсон, крај ране фазе Физешабоњи (Füzesabony) културе, односно у време прелаза Вг А2/В1 периодизације Р. Reineskeа.⁷⁵ Налаз златних плоча из Ватина припада истом хоризонту златних украсних предмета као што су оставе из Smiga и Tufalau код Брашова, затим налаз из Adonia и Graniceri (Румунија) или Ostrovul Mare у Олтенији.⁷⁶ Сви ови налази потичу са налазишта која гравитирају злат-

том богатим прикарпатским областима и подручју које је покривала Отомани култура, с којом је ватинска култура била у блиским културним и економским односима.

Бројне налазе од кости, нарочито украсне плоче, делове коњске опреме и предмете практичне намене у ватинској култури (сл. 26; Т. X—XII) треба посматрати: а) као предмете који иду у прилог ширем културном јединству и блиским везама култура раног бронзаног доба Карпатског басена и б) као налазе о којима је доста писано као о „микенским импортованим предметима“. Не улазећи дубље у анализу типова, функцију, технологију израде, орнаментике и сл., што је

Сл. 27 — Лунуласти привесак из Винче (керамика).

уочиено на другом месту,⁷⁷ указали бисмо, пре свега, на традицију израде украсних и практичних предмета од кости, на начине украшавања који свој пун домет доживљавају у Отомани и ватинској култури. То стога да би се схватило да корене овог украшавања треба тражити у културама раног бронзаног доба Карпатског басена, а не у микенском свету. Украшени предмети од кости најраније се јављају почетком раног бронзаног доба — моришка, уњетичка, Tei, Monteoru Ia и друге културе — које се стављају пре ватинске и Отомани културе и пре аналогија из Микене које се помињу у жељи да се потврди теза о „микенском импорту“ у подунавским културама.⁷⁸ Континуиет развоја још више је изражен у изради златних предмета, посебно златних плоча. Ватинске или друге златне плоче Ара-Најдусамсон хоризонта настале су из сличних украсних предмета који се јављају у трансилванским и потиским културама (плоча из Мокрина, Оџеба и нешто млађа али типолошки врло блиска златна плоча из Csaforda), па је логично да њихово порекло треба тражити у аутохтоним културама. О везама између подунавских и карпатских култура, с једне стране, и разви-

јене микенске цивилизације, с друге стране, може се говорити са дугих позиција. Под претпоставком да су Микенци познавали златоносне области Трансилванских и Ерделских брда, контакти између ова два удаљена света могли су се остварити у развијеној фази ватинске и Отомани-културе, што би одговарало и нашим знањима о хронологији микенских Schachtgräbera, и о хронологији ватинске културе.

Временски положај ватинске културе

Релативнохронолошки однос ватинске културе према другим културама раног бронзаног доба југословенског Подунавља и Карпатског басена одређен је, као што је речено, на основу појаве импортованих предмета страних култура на ватинским налазиштима и на основу њиховог међусобног додира. Укратко, ватинска култура је делом истовремена појава са моришком и винковачком културом. Почетак ватинске културе пада у време развоја млађих фаза ових култура. Она је такође истовремена с крајем Tei културе, раном Monteoru (Ia), Глина III, Nig-културом северозападне Румуније, са крајем Наџирев, Шомођивар, Глокенбежер културом (тип Чепел), са позном уњетичком и са још неким културама у Карпатском басену из времена друге половине раног бронзаног доба (карта 4). Током свог развоја, ватинска култура је истовремена још са Отомани, Вербичора-културом и културама инкрустоване керамике на тај начин што је она делом старија од ових култура. Између Отомани и ватинске културе хронолошки однос би могао да се постави на следећи начин: Ватин I (панчевачко-омољичка фаза) = Отомани Ia-6; Ватин II (класична фаза) = Отомани II и прелаз у фазу III ове културе. У односу на периодизацију бронзаног доба коју је дао P. Reinecke, то би био временски распон Bг A1-A2 за рани Ватин и Отомани I а A2-B1 за позни Ватин и Отомани II/III.

Апсолутна хронологија ватинске културе разматрана је у литератури у вези са „микенским импортом“ и независно од њега.⁷⁹ Према првим критеријумима, на основу веза које су успостављене између времена Schachtgräbera у Микени и појаве спиралних мотива на коштаном и златним плочама и на бронзаним бодожима Ара-Најдусамсон-хоризонта, време ватинске културе падало би између 1600. и 1400. године, пре н.е. Посматрано независно од тих недовољно поузданих података, у склопу општег развоја култура раног бронза-

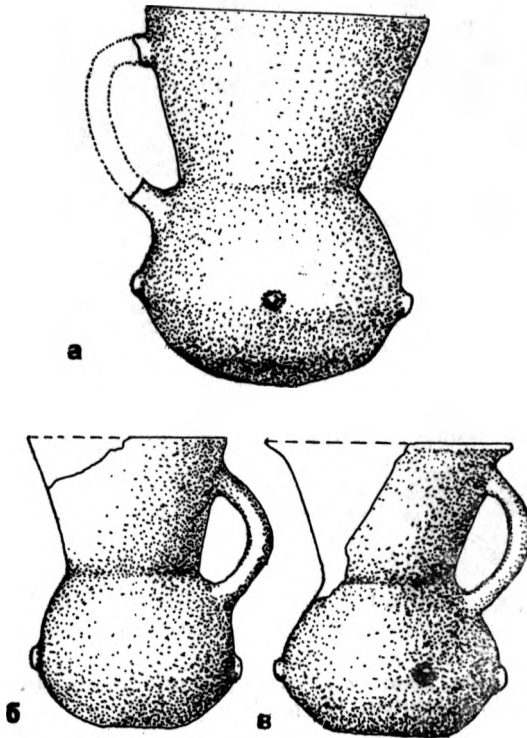
Сл. 28 а—д — Керамика млађе фазе Вербиџоара културе са налазишта из Румуније (а — Висаг; остало из Вербиџоаре. Према S. Morintzu, 1978).

ног доба Карпатског басена, ватинска култура би се развијала: прва фаза (панчевачко-омољичка) између 1800—1700. и друга фаза између 1700—1600. и 1500. године пре н.е. Чини се да је друго мишљење прихватљивије и ми смо се за њега определили, како због података који се добијају анализом радиоактивног угљеника тако и због чињенице да рана фаза ове културе — она што је М. Грбић назива преватинска, а ми рановатинска — припада времену у коме се развијају остале културе раног бронзаног доба, као што су уњетичка, винковачка, моришка, Нађирев и др. Ако спустимо ниже хронолошку границу ране ватинске културе, онда се намеће потреба за ревизијом датовања свих култура раног бронзаног доба Карпатског басена и југословенског Подунавља што је у овом тренутку тешко прихватљиво.

Проблем Вербиџоара-културе

Од времена када је D. Berciu истраживао на налазишту Verbičeoara (1949. године) и издвојио једну нову културу раног бронзаног доба румунског Подунавља (Олтеније, Баната и западне Мунтеније) под називом Вербиџоара (1961. године), откривен је већи број налазишта са новом керамичком врстом која потврђују оправданост њеног издвајања као самосталне културе.⁶⁰ На жалост, већи број новооткривених налазишта није систематски истраживан, па су и наша знања о овој култури сведена само на типолошке анализе и покушаје да се издвоји више фаза ове културе (сл. 28—33; Т. XIII—XIV). D. Berciu је, на основу резултата из Verbičeoara, утврдио постојање чак пет развојних фаза, мада, као што је истакнуто на другом месту, за такву појаву нема пуно оправдања.⁶¹ Нарочито је важно питање да ли IV и Va фаза припадају

овој култури или је то сасвим друга културна појава. Према нашем мишљењу, Вербичоара група имала је развој аналоган развоју ватинске културе; она је имала две развојне фазе, од којих би старија обухватала I и II фазу поделе D. Vergiua, док би млађу фазу Вербичоара-културе карактерисала керамика треће фазе ове културе. До такве поделе дошли смо на основу типолошких анализа ке-

Сл. 29 а—б — Пехари ране фазе Вербичоара културе из Локустени (а) и Вербичоара (Према S. Morintz, 1978).

рамичког материјала и појаве ове културе на налазиштима у југословенском делу Баната. У југословенском Подунављу Вербичоара керамика налази се углавном на налазиштима у околини Вршца (Црвенка, Лудаш, Ватин).⁸²

За развој култура раног бронзаног доба у Подунављу и за њихов међусобни положај, од посебног интереса је утврђивање територијалног, културног и хронолошког односа ватинске и Вербичоара-културе. У фази настајања, Вербичоара култура је захватала само мањи простор на граници између Олтеније и румунског дела Баната; у другој фази она се проширила према западу, захватајући и југословенски део Баната. То би била упрошћена слика односа између ових култура. Међутим, улазећи дубље у културно-историјске

односе, нарочито на подручју ватинске културе, отварају се нека нова питања на која је у овом тренутку тешко дати тачан одговор. Једно је, на пример, питање како да се објасни паралелан развој или, тачније речено, коегзистенција ватинске и Вербичоара-културе на уском подручју око Вршца и Ватина. Друго питање било би генеза Вербичоара културе и разлози њеног ширења према западу. Као одговор на прво питање могло би се цитирати мишљење D. Vergiua, по коме су то „две сестринске културе“ настале у оквиру веће популације, исте антрополошке (племенске ?) припадности.⁸³ На жалост за решавање проблема генезе Вербичоара-културе, као уосталом и за одговор на исто питање у вези с ватинском културом, нема сигурних података. Стратиграфски посматрано, Вербичоара-култура се појављује на епонимном насељу, у слоју изнад хоризонта који је садржао материјал Глина III културе. Међутим, мало је вероватно да се ова култура развила у Вербичоара културу.⁸⁴ Као њен супстрат помиње се и Коцофени култура, што се такође мора примити с резервом. Питање инвазионог порекла такође не би могло да дође у обзир због недостатка података о неком другом могућном центру њеног настанка. Остаје уопштена претпоставка да су и ватинска и Вербичоара-култура настале из једног сличног језгра, карпатско-подунавског постенеолитског, у коме се налазе елементи и Коцофени и вучедолске културе, мада нису искључени ни утицаји култура раног бронзаног доба Трансилваније, Поморишја и Потисја. На такво тумачење наводе нас следећи елементи: а) најстарију керамику Вербичоара-културе карактеришу лоптасте посуде, пехари са једном или две дршке на којима се понекад налазе апликације у виду сочива (Коцофени утицај); б) у раној фази Вербичоара-културе јављају се пехари с једном дршком која полази испод обода (Locusteni, Verbita, Verbičioara), а који су карактеристика вучедолске и винковачке културе; в) у једном скелетном гробу који припада Вербичоара-култури, као прилог се налази „кипарска“ игла, по облику слична иглама из мокринске некрополе или из гробова Szörega, Dezska и других некропола са подручја моришке културе. Гроб из Verbičioara припада раној фази ове културе.⁸⁵

Наведени елементи, везани за типолошку анализу керамичког инвентара Вербичоара-културе, могу бити само шири оквири за решавање проблема њене генезе, чиме се у овом тренутку једино можемо задовољити.

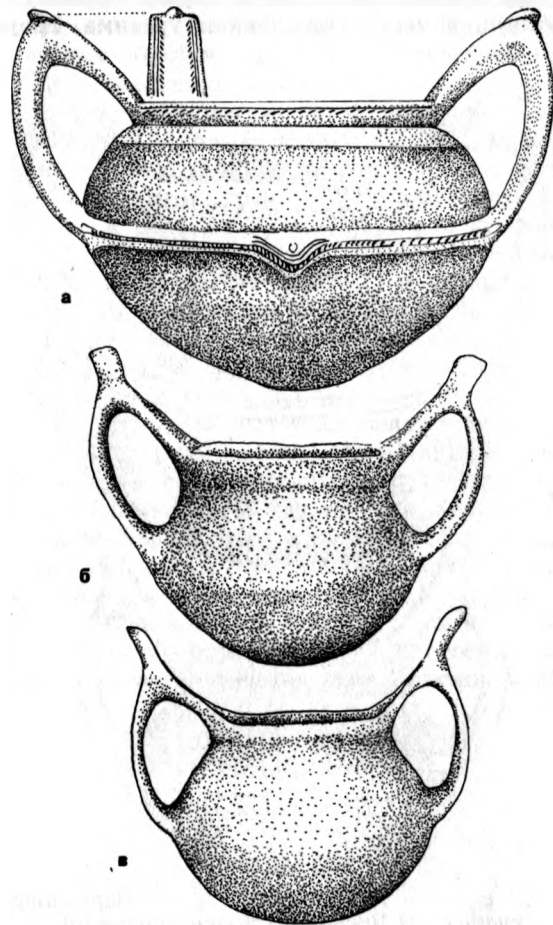
Даљим истраживањима свакако ће се стећи више могућности за решавање овог сложеног питања.

Метални налази раног бронзаног доба

Циљ овог кратког прегледа металних налаза култура раног бронзаног доба југословенског Подунавља није да пружи прецизну типолошку анализу, укаже на аналогije или да квалитативне и квантитативне податке о саставу и пореклу бронзе, односно злата. Уместо тога, покушаће се да се укаже на економски значај ове категорије налаза, на њихово културно јединство на ширем балканско-подунавско-карпатском простору и, најзад, да се учини покушај да се изврши њихова хронолошка подела. Последње питање везано је за многе проблеме, јер употреба металних налаза није временски ограничена, као, на пример, употреба керамике или оруђа од кости. Појава и трајање појединих предмета или њихових облика задржава се током дужег временског периода и кроз више различитих култура. Осим тога, с обзиром на униформност облика, условљених наменом, метални налази најчешће нису поуздан културни детерминатор, па се у вези с тим не могу доносити неки сигурнији подаци. Певезивање са неком културом вршиће се или по територијалном принципу или по томе ако метални налази потичу из културно сигурно опредељеног дела слоја.

У раном бронзаном добу југословенског Подунавља издвајају се две хронолошке групе металног инвентара из гробова, из насеља или најчешће оног случајно откривеног. Прву групу чине налази везани за моришку и винковачку културу, а другу — налази ватинске или ране фазе културе инкрустоване керамике. Бронзане предмете старије фазе најбоље илуструју налази из Мокрина и са других некропола моришке културе (сл. 13—19: Т. III). Захваљујући чињеници да се у гробовима готово по правилу налазе бронзани украси, а ређе и предмети за свакодневну употребу, могућно је утврдити јаснију слику о врстама и броју бронзаних предмета који су коришћени у свакодневном животу. Основни карактеристични предмети у моришкој култури су: оружје и оруђе — бодези, секире, длета, шила и накит — наруквике, торквеси, игле различитих облика, украси за косу, огрлице, витичасти увојци, дијадеме, цестасти бронзани украси, итд. О првој категорији, по-

себно о оружју раног бронзаног доба, доста је писано. Налазе из југословенског Подунавља који припадају раном бронзаном добу, углавном бодезе, обрадио је З. Вински, док је Б. Јовановић обрадио оруђе и оружје из истог периода у Војводини.⁸⁶ На тај начин добија се прилично јасна слика о овој врсти бронзаних налаза, о њиховом броју и територијалној распрострањености. Еволуција појединих на-

Сл. 30 а—в — Пехари са две дршке ране фазе Вербичоара културе са истоименог налазишта (Према S. Mortintz, 1978).

налаза, на пример бодеза, тече од сарвашких облика и троугаоних енеолитских бакарних бодеза, преко налаза из Мокрина, до развијених форми које карактеришу ватинску и њој савремене културе (Прапатница, Вршац, Велики гај) и бодез типa Отомани-Ватин-културе из Студенец-Ига, који је истовремено најзападнији налаз. Бодези из југословенског Подунавља припадају средњоевропском карпатском културном кругу, типовима

који се јављају у уњетичкој, Виселбург (Wieselburg) и моришкој култури а најмлађи типови бодежа, ватински, одговарају налазима хоризонта Ара-Најдусамсон остава.⁸⁷ Хронолошки, ови бодежи могли би се поделити на две основне групе: једну, коју чине бодежи настали директно из енеолитских бакарних бодежа и који су рађени или од доста лоше бронзе или су бакарни,⁸⁸ и другу, којој припадају бодежи много боље израде, функционалнији, и често украшавани урезима, троу-

Сл. 31 а—б — Пехари позне фазе Вербичоара културе из Ватина (а) и Вербичоаре (б).

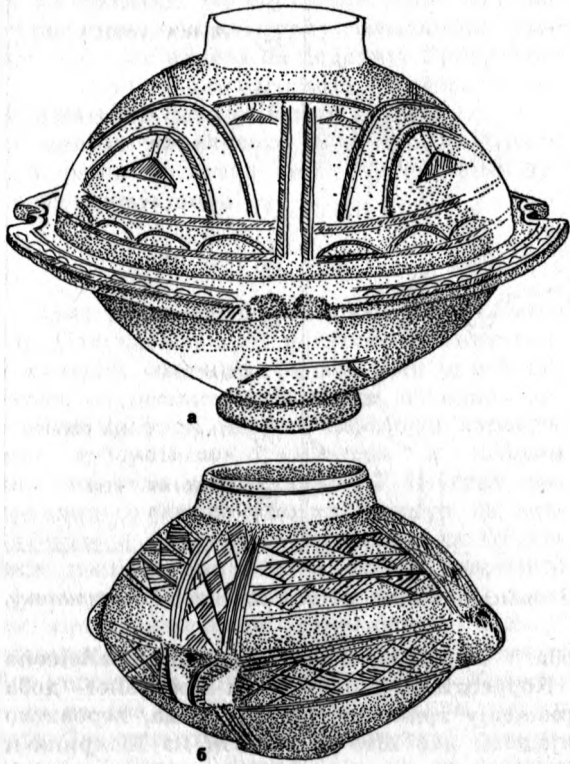
гловима или линијама (Прапатница, Вршац) или спиралама, viseћим троугловима или лучним мотивима и сл. (Студенец-Иг и Велики гај код Вршца).⁸⁹ Прва група бодежа (Мокрин) припада почетку раног бронзаног доба и везује се за моришку, уњетичку, Виселбург, Нитра-културу итд. а друга припада крају раног бронзаног доба, кругу Ватин-Отомани културе, и сматра се карпатским, трансилванским производом.

Метални накит, нарочито из ране фазе бронзаног доба, много је чешћи, и то пре свега због чињенице да се налази у скелетним

гробовима разних културних група. Његова је основна карактеристика у томе што се исти или слични облици налазе на ширем подручју Панонске низије, па и ван ње, тачније он налазишта Штраубинг-културе у јужној Немачкој, Виселбург-културе у доњој Аустрији, уњетичке у Чешкој, Нитра-групе у Словачкој, на налазиштима раног бронзаног доба у Мађарској, на моришким некрополама, итд. Типолошку анализу трајања појединих украсних предмета у Мокрину, примењујући то на целу моришку културу, извршио је Т. Soroseanu.⁹⁰ Тако се, на пример, наочарасте привесци јављају готово у свим фазама мокринске некрополе; „кипарске игле“ се јављају крајем прве и почетком друге фазе; торквеси са волутним завршецима појављују се само у другој фази мокринске некрополе, када и витичасти увојци за косу, итд. Подела коју је извршио Т. Soroseanu чини се да је механички направљена. Спљњајући се само на гробни инвентар, он занемарује промене које се дешавају у односу на обичај сахрањивања, на економске падове и успоне у оквиру једне културе, и сл. Чињеница да су најбогатији гробови они који припадају средњем периоду, односно времену пуног развоја моришке културе, говори само у прилог богатства њених носилаца.

Картирањем бронзаних налаза на подручју средње Европе, које је учинио Н. Ј. Hundt, добијено је територијално распрострањење појединих облика украсних предмета од бронзе.⁹¹ Ако се његовим картама додају налази из југословенског Подунавља, које није имао прилике да користи, јасно се види да већина украсних предмета из Мокрина припада истим облицима који се срећу на подручју јужне Немачке, Аустрије, Чехословачке и Мађарске.⁹² То се нарочито односи на „кипарске игле“ (Atmburst-конструкције) које су веома честе у горњем току Дунава, а налази из Мокрина, уз иглу из гроба из Verbite, били би најјужнији налаз овог украсног предмета. Исти се утисак добија и анализом карте распрострањености неких других украсних предмета: торквеса, наочарастих привезака или цевастих бронзаних предмета. Постоје, међутим, и неки облици који искључиво гравитирају областима средњег и горњег тока Дунава, као што су игле типа Scheibennadeln, које се јављају само на подручју Виселбург, Уњетичке и Штраубинг културе.⁹³ Без обзира на те појединачне примере, сигурно је да украсни предмети од бронзе са подручја моришке културе припадају једној широј породици култура које се у Карпатском басену

и у његовом суседству развијају у раном бронзаном добу. На том подручју постојали су јаки металуршки центри у којима је произвођен налит за шире географско подручје и за разне културе. Један од таквих центара био је у Трансилванији, области која је имала све услове за развој металургије и израду предмета од бронзе.

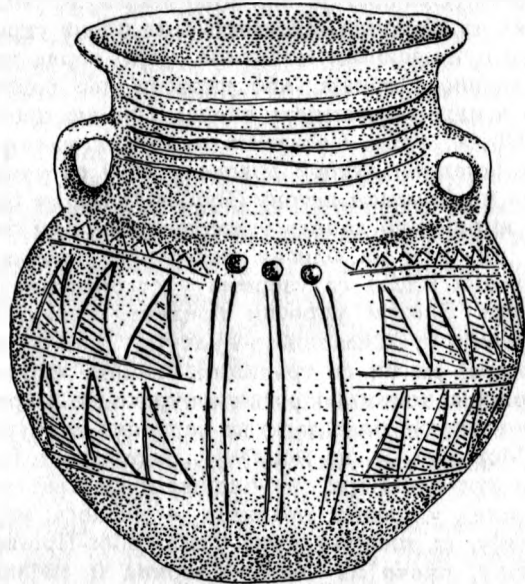

Сл. 32 а—б — Две амфоре позне фазе Вербичоара културе на којима се мешају елементи ватинске и Вербичоара културе (Црвенка код Вршца).

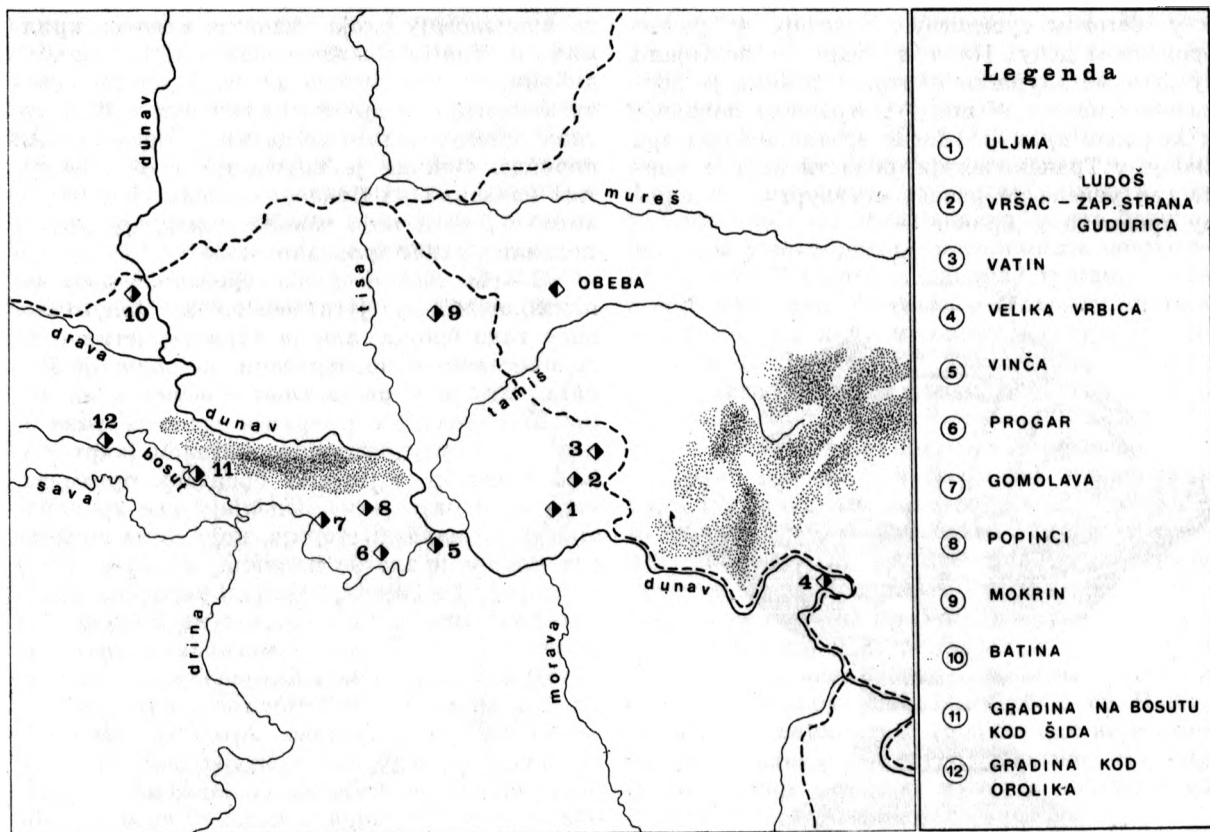
У другом периоду раног бронзаног доба много је мање бронзаних предмета. Разлог је, пре свега, у чињеници да нису истраживане некрополе (у којима се најчешће налази ова врста материјала) и што се у то време јавља спаљивање покојника, за разлику од скелетног сахрањивања у претходном периоду. Поред неколико случајних налаза, као што су игле са крилцима из Нијемаца, или налази из Ватина,⁹⁴ једино је на Гомолави и Поповом салашу нађен бронзани инвентар који припада кућним целинама, односно културном слоју (Т. IV; XII; сл. 24). На Гомолави је нађена једна украсна плоча са трном у средини, затим разни облици игала, од којих су

за хронологију слоја значајне игла са крилцима и игла са маковом главом и доњим тордираним делом, делови длета, итд.⁹⁵ На основу аналогија са других налазишта у Карпатском басену, налази се датирају у време Вг А2 периода. Слична је ситуација и са поменутих налазима из Поповог салаша (бодеж, секира и длето) који такође припадају другој половини раног бронзаног доба.⁹⁶

Златни налази раног бронзаног доба на налазиштима у југословенском Подунављу нису тако бројни, али је карактеристично да су претежно концентрисани на подручје Баната, што је и разумљиво с обзиром на богатство ердељских и трансилванских река и планина овим драгоценим металом (карта 5). Као и кад су у питању бронзани предмети, тако се и овде јасно издвајају две хронолошке фазе налаза: старија, коју чине витичасти увојци и златне плочице, и друга, којој припадају развијенији типови украсних предмета, као што су апликације из Ватина или једна одраније позната масивна златна наруквица из Биља код Осијека, која припада ширем кругу Ватин-Отомани-комплекса, односно хоризонту остава Ара-Најдусамсон.⁹⁷ Са подручја моришке културе познати су и чести налази витичастих увојака, нешто ређи облик је Norrenringa, а познати су и појединачни налази златних плочица, златних трака и сл. О златним налазима из Мокрина писали су М. Герић и S. Foltiny.⁹⁸ Они су истакли зависност броја налаза од богатства околине златом (златоносне реке Златица и Мо-

Сл. 33 — Амфора позне фазе Вербичоара културе из Црвенке код Вршца.

Карта 5 — Налази златних предмета енеолита и раног бронзаног доба у југословенском Подунављу.

риш) и од традиције израде златних предмета преузете из енеолитских култура ових области. Свакако је значајан налаз златног диска из Мокрина, орнаментисане плоче украшене пунктираним мотивима, која, поред декоративног значаја, као украсни део одеће, има и одређен магијски значај. Сличне плоче из Obebe, Ruse, Habaseštia и других налазишта поједини аутори доводе у везу са узорцима на Блиском истоку (Byblos).⁹⁹ Ми не бисмо ишли тако далеко у аналогијама, али бисмо указали на блиску повезаност златних украсних плоча са узорима у старијим културама. Златни украсни предмети срећу се најраније у Тисаполгар-култури (налаз из Прогара) да би се традиција њихове израде задржала током бодрокерестурске до моришке културе, па и даље до ватинске културе. А. Mozsolics је на подручју Карпатског басена издвојила три хронолошке фазе златних кружних украсних предмета — дискоса: најстарију, са плочама типа Tiszaszöllös-Прогар, средњу, плоче из Obebe-Мокрина и, најзад, украсне плоче типа Somogyom, које припадају крају раног и почетку средњег бронзаног

доба.¹⁰⁰ Поред витчастих увојака, Salteleona и Norrenginga, првој фази бронзаног доба припадају траке од златног лима, вероватно дијадеме, као што су налази из Мокрина и Попинаца.¹⁰¹

За општу слику материјалне културе и економских односа група раног бронзаног доба значајније су две мање новооткривене оставе златних предмета са подручја винковачке културе. Једно је налаз из Оролика, а друго — остава из винковачког слоја Градине на Босуту. Прву чини гроб (како сматра Нивес Мајнарић-Панџић) или остава са једном већом пекторалном плочом од златног лима (Т. IV, 1), два већа и два мања витчастих увојака, 20 златних калотастих дугмета и 137 плитких цилиндричних колутућа од танког златног лима.¹⁰² Овом налазу припада и шоља с дршком која би типолошки припадала винковачкој култури. Други златни налаз — остава са Градине на Босуту код Батроваца — скромнији је по садржају али у извесној мери објашњава и културно опредељује налаз из Оролика.¹⁰³ На босутској Градини, у једној мањој посуди, такође винко-

вачке културе, слична посуди из Оролика, нађено је 54 златних дугмета и кружна апликација. Како је посуда нађена у слоју који припада винковачкој култури, то би и цео налаз могао да се определи у време развоја винковачког насеља на овој Градини. Хронолошки, то би био крај прве фазе раног бронзаног доба — време Вг А2 периодизације Р. Reineskea. Истом времену би одговарао и налаз из Оролика. На тај начин, први пут смо сигурно утврдили културну припадност једне врсте златних налаза на подручју Срема. Они су, по типологији и на основу сличних појава у Карпатском басену, нешто старији од златних налаза из Ватина, који би припадали крају раног бронзаног доба Карпатско-подоунавске зоне.

Крај раног бронзаног доба у југословенском Подунављу, крај ватинске и винковачке културе, обележен је, као што је већ показано, sukcesивним продором носилаца панонских култура, чија се керамика карактерише дуборезним орнаментом и дебљим наносима беле инкрустације. У почетку, ова керамика се јавља само као импорт на винковачким и ватинским насељима, да би касније постала доминантна појава, нарочито у јужном Банату. Питање да ли је реч о већем или ограниченом миграционом таласу, оставили бисмо у овом тренутку по страни због недостатка поузданих података. Извесно је да се ова култура стабилизовала тек у фази Серемле-групе на банатским налазиштима (Дубовац, Дупљаја) и да се касније развила у стилски нову групу типа Жуто Брдо-Кличевац. Хронолошке непрецизности, нарочито у вези с датовањем налаза из Баната (по неким та керамика припада старијем гвозденом добу), биле су разлог што није могла да се успостави тачна културна и стилска веза између појава у Трансданубији и ових у Банату. Ревизија хронологије по којој керамика типа Дубовац-Сигна припада почетку средњег бронзаног доба омогућила је да се јасније схвати процес настанка и развоја стила инкрустоване керамике у југословенском Подунављу, југозападној Румунији и северозападној Бугарској.

Период раног бронзаног доба, од „дезинтеграције вучедолског комплекса“ до продора носилаца стила инкрустоване керамике „транстанубијског типа“ у југословенско Подунавље, испуњен је сменом култура и њиховим прерастањем из једног стила у други.

Као што показују наше табеле (1 и 3), смена култура одвијала се постепено, без неких већих потреса. Целокупан развој, који обухвата време од приближно 300 година (између 1900. и 1600. године) и који је означен као рано бронзано доба, има три временска хоризонта.

Први хоризонт означен је као „хоризонт поствучедолских култура“, коме припада Љубљанско барје II (љубљанска култура, Мако, Тиват-Рубеж, Косихи-Чака, Нирсећ, тумули у Румунији — Moldova Veche), а у сремско-славонском подручју то је рана фаза винковачке културе. Овај хоризонт, у односу на периодизацију Р. Reineskea, припада времену пре његовог бронзаног доба А1, значи времену између 1900. и 1800. године пре н.е.

Други хоризонт у југословенском Подунављу и суседним областима означен је прерастањем поствучедолских култура у нове културе и појавом нових група на овом подручју. С једне стране, у Славонији, Срему, областима око Балатона, западној Србији, па и у Поморављу, долази до афирмације група из комплекса Шомођивар-Винковци-Белотић-Бела Црква, а, с друге стране, до формирања моришке културе у средњем Потисју и раних фаза ватинске (панчевачко-омољичке група) културе. У Карпатском басену, нарочито у његовим централним областима, јављају се нове културе које имају додирних тачака, с једне стране, према комплексу Шомођивар-Винковци, а, с друге стране, према моришкој култури. У те групе спадају Нађирев, Питварош, Kulcs и још неке мање локалне манифестације. Посебан феномен на прелазу прве фазе у другу фазу чини појава Глокенбехер керамике, која је за сада изоловано констатована на подручју Дунавског колена и издвојена као Чепел група.¹⁰⁴ У њој се, поред Глокенбехер керамике, среће и керамика која стилски припада Шомођивар-Винковци керамици, што је несумњиво значајан хронолошки елемент и за једну и за другу културу. У хронолошком погледу друга фаза раног бронзаног доба испуњава период од 1800. до 1700. године пре н.е.

Трећи хоризонт раног бронзаног доба у југословенском Подунављу карактеришу следећи елементи: доминација винковачке културе, појава Отомани културе у источним областима Карпатског басена (Трансилванија), крај култура из комплекса Шомођивар-Винковци, а у области између Дунава и Балатона, и даље према северним областима

Карпатског басена, формира се језгро култура са инкрустованом керамиком: рана фаза Ваћа (Vatya), Хатван-Токод, рана фаза јужнопанонске и севернопанонске инкрустоване керамике, итд. После стабилизације овог новог стила у средишним областима Карпатског басена долази до сукцесивних културних и етничких миграционих покрета, ограниченог обима и интензитета, према југословенском Подунављу. То је истовремено крај раног бронзаног доба, који ће у Ванату бити

означен формирањем дубовачке културе, појавом некрополе типа Дубовац-Cirna, касније и Жуто брдо, а у Срему ће настати нова култура за коју је предложено име белегишка или Белегиш-Кручени, како се у новије време јавља у румунској литератури.¹⁰⁵ Трећа фаза раног бронзаног доба, обележена и ближним додирима разних култура, појавама импорта и богатством у металним, бронзаним и златним налазима, припада времену од 1700. до 1600/1550. године пре н.е.

НАПОМЕНЕ

- ¹ М. Гарашанин, 1967, 27 и д. Т. II—III.
- ² R. Schmidt, 1945, 41 и д. Textbd. 18:26—26: T. 12—14.
- ³ С. Димитријевић, 1967, 8 и д.; П. Корошец, 1959, 99 и .
- ⁴ P. Roman, 1976a, 37 и д.
- ⁵ K. Deschmann, 1875, pass.
- ⁶ П. Корошец, 1959, loc. cit.; С. Димитријевић, 1967, 16 и д.
- ⁷ С. Димитријевић у Праисторији југословенских земаља, Том III, 317 и д.
- ⁸ С. Димитријевић, 1967, 8 и д.
- ⁹ Ibid., 11; Т. VII—VIII.
- ¹⁰ П. Корошец, 1959, 97 и д.
- ¹¹ С. Димитријевић, 1967, 13; Исти у Праисторији југословенских земаља, Том III, 328.
- ¹² М. Паровић-Пешикан—В. Трбуховић, 1971, 138: Т. III—V.
- ¹³ N. Kalicz, 1968, 77 и д.
- ¹⁴ Приликом ископавања некрополе бронзаног доба (Hügelgräber kulture) нађен је и један разорен гроб са урном (?) и пехаром Мако стила.
- ¹⁵ N. Kalicz, 1968, 82—83: Т. III, 2—5; 10: Т. V, 1, 3: Т. X, 8.
- ¹⁶ Ibid, Т. IV—VIII.
- ¹⁷ Ibid., 85 и д.
- ¹⁸ R. Kalicz-Schreiber, 1974, 184 и д. Abb. 1.
- ¹⁹ С. Димитријевић у Праисторији југословенских земаља, Том III, 311—313.
- ²⁰ J. Vladař, 1966, 250, Abb. 1.
- ²¹ Ibid., Abb. 22:25:27:28:32.
- ²² Ibid., Abb. 19:24.
- ²³ Ibid., 325.
- ²⁴ N. Kalicz, 1968, 70.
- ²⁵ Ibid., 63.
- ²⁶ С. Димитријевић у Праисторији југословенских земаља, Том III, 313—313. Овом мишљењу је близак и N. Kalicz (уп. 1968, 84 и д.).
- ²⁷ N. Kalicz, 1968, 75—76, Т. XIX:XXI.
- ²⁸ Ibid., 73, Т. XV.
- ²⁹ V. Dumitrescu—I. Stratan, 1962, 411; P. Roman, 1980, 224, Т. 10—12.
- ³⁰ P. Roman, 1980, 226 и д.; Исти, 1976a, 37 и д. Tabelle 1 и 2.
- ³¹ Основна литература за Somogyvár-Винковци културу: I. Vóna, 1965, 44 и д.; С. Димитријевић, 1966, 28 и д.; Н. Тасић, 1968, 19 и д.; I. Ecsedy, 1968, 97 и д.; Baranya, 60 и д.
- ³² С. Димитријевић, 1966, loc. cit.; I. Ecsedy, 1978, loc. cit.; Baranya, 60—68; R. Schreiber-Kalicz, 1976, 73 и д.
- ³³ С. Димитријевић, 1966, 29—30; Исти, 1979, 140.
- ³⁴ I. Vóna, 1965, 61—62; М. Стојић, 1980, 10.
- ³⁵ Ч. Марковић, 1974, 11, Pl. IV, 12—15.
- ³⁶ М. Гарашанин, 1973, 359 и д.; М. Гарашанин—Д. Гарашанин, 1962, 47 и д.
- ³⁷ М. Стојић, loc. cit.
- ³⁸ С. Димитријевић, 1966, 29.
- ³⁹ Н. Тасић, 1968, 20—22, Т. I—II. Материјал са новијих ископавања није публикован.
- ⁴⁰ Праисторија Војводине, 198.
- ⁴¹ Ibid., 202—203; Н. Тасић, 19626, 10—11.
- ⁴² Уп. Н. Тасић у Праисторији југословенских земаља, Том III, 55 и д. и cit. lit.
- ⁴³ С. Димитријевић у Праисторији југословенских земаља, 334.
- ⁴⁴ P. Roman—I. Némethi, 1978, 146.
- ⁴⁵ Праисторија Војводине, 197; J. Драшковић-Jonson, 1973, и д.
- ⁴⁶ М. Гирић, 1971, 201; Праисторија Војводине, 204; Т. Sorocseanu, 1975, 33.
- ⁴⁷ М. Гирић, loc. cit.: 203 и д., Т. LXV:LXXIII, 2:С.
- ⁴⁸ Н. Тасић, 1972a, 25—26.
- ⁴⁹ М. Гирић, 1971, Т. XLVIII (гр. 168/4): LXVIII (гр. 259/2): LXXIII (гроб 276): С (ван гроба).
- ⁵⁰ Праисторија Војводине, 205. Овде се дају нешто другачији апсолутни датуми (2000/1900—1700/1600. год. пре н.е.) што битно не мења тумачење о укупном трајању моришке културе и њеној подели на три фазе.
- ⁵¹ За металне налазе у културама раног бронзаног доба посебно уп.: E. Schubert, 1973, passim; M. Novotna, 1980, 12—27, Т. I—V.
- ⁵² D. Berciu, 1961, 159.
- ⁵³ Праисторија Војводине, 223.
- ⁵⁴ F. Milleker, 1905, Т. III—XX и д.; Исти, 1906.
- ⁵⁵ М. Грбић, 1939, 57—58; Исти, 1953, 73 и д.; Исти, 1956, 19—20.
- ⁵⁶ М. Гарашанин, 1973, 335; Праисторија Војводине, 220 и д.; S. Morintz, 1978, 21—22.
- ⁵⁷ М. Гарашанин, 320—321, Праисторија Војводине, 220 и д.; S. Morintz, 1978, 21—22.

⁵⁸ За ранија ископавања уп. М. Грбић, 1956, 19—20; док резултати са новијих истраживања нису објављени. Материјал се налази у Народном музеју у Београду и Народном музеју у Крагујевцу.

⁵⁹ М. Грбић, 1959, 57 и д.; М. Гарашанин, 1973, 319; Праисторија Војводине, 212 и д.

⁶⁰ М. Гарашанин, 1973, хронолошка табела на стр. 392.

⁶¹ Праисторија Војводине, 213.

⁶² I. Vona, 1975, 179 и д.

⁶³ J. Узелац, 1976, 121 и cit. lit.

⁶⁴ Н. Тасић, 1968, 26, Т. II, 8.

⁶⁵ М. Гирић, 1971, (гр. 68: 276). Т. XXI/7: LXVIII.

⁶⁶ I. Vona, 1975, Т. 90/1—3:109/12:111/1.

⁶⁷ Праисторија Војводине, 227—228.

⁶⁸ Т. Kovacs, 1977, 91 Abb. 24.

⁶⁹ I. Vona, 1975, 193 и д., Т. 252—258; G. Vandi—Т. Kovacs, 1974, и д. Varanya, 211—213.

⁷⁰ J. Петровић, 1980, 57 и д. Т. I—II.

⁷¹ Н. Тасић, 1965, 198, сл. 8: Т. XIV, 2—3 (Гомолава); Исти, 1976, 11 Abb. 5: Н. Мајнарић-Панцић, 1971, 13 (Нијемци).

⁷² У најмлађем слоју налазишта Бело брдо у Винчи, нађен је велики број целих и фрагментованих ватинских посуда у оквиру једног земуничког насеља. Поред керамике нађено је, мада мање и бронзаних предмета. Вероватно овом слоју припадају и златни налази које помиње А. Mozsolics (уп. Mozsolics, 1966, 56).

⁷³ А. Mozsolics, 1967, 34 и д., Т. 16: 22.

⁷⁴ Н. Мајнарић-Панцић, 1971, 18—20.

⁷⁵ Mozsolics, 1966, 56, Т. 26.

⁷⁶ Ibid., 28 и д.; S. Foltiny, 1972, 47 и д.

⁷⁷ J. Узелац, 1976, 131 и д.; Праисторија Војводине, 217 и д. Сл. 159—162.

⁷⁸ Н. Тасић, 1973а, 19 и д.

⁷⁹ Ако се прихвате везе између култура раног бронзаног доба Карпатског басена у којима се јављају „микенски елементи“, онда би ватинска култура морала да буде млађа од 1500 године. У супротном она би могла да се определи

онако како је то урађено у Праисторијској Војводини (стр. 222) између 1800 и 1500 год. пре н.е.

⁸⁰ D. Berciu, 1961, 225 и д.

⁸¹ D. Berciu, 1961, 152; Праисторија Војводине, 210—211.

⁸² D. Berciu, 1961, и д.; Праисторија Војводине, 209.

⁸³ D. Berciu, 1961, 159.

⁸⁴ P. Roman, 1976а, и д.

⁸⁵ D. Berciu, 1961, 145, Abb. 15—16.

⁸⁶ З. Вински, 1961, и д.; Б. Јовановић, 29 и д.

⁸⁷ А. Mozsolics, 1967, 109; E. Schubert, 1973, 84 и д. Т. 29—30; З. Вински, 1961; М. Гарашанин, 1973, 385, сл. 20.

⁸⁸ З. Вински, 1961, 3 и д.

⁸⁹ Ibid., 20—21, Т. VII, 1—2.

⁹⁰ T. Soroceanu, 1975, 44 и д., Fig. 5.

⁹¹ Н. J. Hundt, 1958, 145 и д. Карте 2:5:6:8:11. У новије време преглед ових налаза дао је E. Schubert, 1973, Карте 1—5 на крају текста.

⁹² За преглед „кипарских игала“ Уп.: Н. Adler, 1967, 48 и д.; E. Schubert, 1973, 80; M. Novotna, 1980, 14 и др., Т. 1/2—27.

⁹³ Н. J. Hundt, 1958, К. 12; Н. Adler, 1967, 49 и д.: Abb. 12—15; M. Novotna, 1980, 20 и д.

⁹⁴ Н. Мајнарић-Панцић, 1971, 13, и д.; F. Milleker, 1905.

⁹⁵ Н. Тасић, 1965, 197, сл. 8. Т. XIV, 2, Исти, 1976, 11, Abb. 5.

⁹⁶ Б. Јовановић, 1972, 41.

⁹⁷ А. Mozsolics, 1966, 49, Т. 22/2.

⁹⁸ М. Гирић, 1971, 227; S. Foltiny, 1973, 43 и д.

⁹⁹ S. Foltiny, 1972, 53—55, Т. III.

¹⁰⁰ S. Foltiny, 1972, 53—55, Т. III.

¹⁰¹ А. Mozsolics, 1966, 28 и д.

¹⁰² З. Вински, 1959, 213—214; М. Гирић, 1971, Т. LXXXIII, 13.

¹⁰³ Н. Мајнарић-Панцић, 1974, 21 и д.

¹⁰⁴ М. Гирић је припремио овај налаз за објављивање.

¹⁰⁵ R. Kalicz-Schreiber, 1974, 187.

¹⁰⁶ S. Morintz, 1978, 40.

Faint, illegible text on the left side of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

Faint, illegible text on the right side of the page, possibly bleed-through from the reverse side.

од стабилизације
култура са
инкрустованом
керамиком до
тракокимеријског
продора

[The page contains extremely faint and illegible text, likely bleed-through from the reverse side of the document. The text is scattered across the page and cannot be transcribed accurately.]

Период који се овде обрађује доста је дуг и континуитет његовог развоја често је био прекидан сталним популационим колебањима која карактеришу другу половину бронзаног доба. У апсолутним цифрама то би било време од 1600/1500. године до почетка првог миленијума, када се осећају први продори „коњаничких народа“, најпре трако-кимерског, а затим предскитског и скитског порекла. Овај период од приближно 600—700 година обележен је у првој фази доласком и стабилизацијом носилаца културе инкрустоване керамике у југословенско Подунавље, посебно на подручју Баната и Ђердапског дела Подунавља па све до Олтеније и северозападне Бугарске; другу фазу означава појава носилаца Хигелгребер-култура или, тачније, културног комплекса, једне манифестације у чији се инвазиони карактер у литератури не сумња; најзад, трећу и последњу фазу чини јасно издиференциран и временски ограничен период „остава позног бронзаног доба“, чији број и међусобна типолошка сличност материјала показују да њихова појава није резултат случајности, већ последица изразито немирних времена, померања становништва пред доласком нових племена. Оставе такође најављују нов период — гвоздено доба — и нове друштвене и економске односе, нову технологију и нове културе.

Хоризонт инкрустоване керамике (дубровачко-жутобрдска култура)

У претходном поглављу обрађен је у општим цртама продор раних фаза култура инкрустоване керамике (севернопанонске, јужнопанонске, ране Ваћа-културе и др.) и

њихова појава на налазиштима винковачке и ватинске културе. Померање носилаца новог стила према југословенском Подунављу резултат је појаве новог становништва у северним и централним деловима Карпатског басена на почетку средњег бронзаног доба. То ново становништво донело је нову културу која је позната под називом Хигелгребер култура. За разлику од етничких померања од истока према западу, која су карактерисала кретања индоевропског становништва на крају енеолита и почетком бронзаног доба, сада долази до померања култура од северозапада према југоистоку. Становништво Хигелгребер култура, из за нас непознатих разлога, помера се од рајнске и вестфалске области према Карпатском басену, потискујући или асимилијујући при том бројне културе на подручју од северних делова Панонске равнице па све до Саве и Дунава.¹ Носиоци раних фаза инкрустоване керамике са подручја северно и јужно од Блатног језера постепено се померају према југу, уступајући велики део своје територије новом становништву. Те промене дешавају се негде на прелазу из XVI у XV век пре н.е. и рефлектују се у многим областима материјалне и духовне културе. Као резултат новонастале ситуације, готово на целој територији средње Европе и у југословенском Подунављу, формира се на различитим аутохтоним основама већи број нових култура. На северу, то су културе које припадају комплексу Хигелгребер културе (средњедунавска а нешто касније и карпатска варијанта Хигелгребер културе), а на југу, с једне стране, у Барањи и у међуречју Дунав — Тиса, јавља се Серемле култура, а, с друге стране, у јужном Банату, југозапад-

ној Румунији и северозападној Бугарској формира се дубовачка култура (Дубовац-Сіпа), која ће у својој позној фази, у време када су носиоци Хигелгребер-стила већ стигли до Срема и Баната, нарочито јужно од Дунава, наставити свој развој кроз групу Жуто брдо-Кличевац. У том сложеном процесу развоја формиран је један веома јак и дуготрајан, секундарни центар (примаран је у средишним деловима Панонске низије, око Блатног језера) култура инкрустоване керамике, коме припадају позната налазишта Дубовац, Дупљаја, Вагин, Сіпа, Balta Verde, Корбово, а на десној обали Дунава — Усје, Кличевац, Жуто брдо, Кожица и налазишта у северозападној Бугарској. Ова два центра извесно време упоредо егзистирају, с тим што је развој инкрустоване керамике у Барањи и Бачкој раније прекинут продором култура Хигелгребер-комплекса.²

У југословенском Подунављу, од мађарско-југословенске до југословенско-румунске границе развијају се упоредо две регионалне групе, два стила инкрустоване керамике, који се делимично паралелно развијају. Северну групу чине налазишта у троуглу око ушћа Драве у Дунав, у околини Осијека (Бели Манастир, Козарац, Бело брдо, Дарда, Аљмаш и др.) и налазишта на левој обали Дунава, у западном делу Бачке (Мостонга, налазишта у околини Оцака).³ Јужну групу налазишта чине поменуте некрополе и насеља у југословенском и румунском делу Баната, на подручју Ђердапа, у Олтенији и у бугарском Подунављу. Између ове две групе налазишта постоји, рекло би се, један међупростор (сремско-славонска зона), подручје са кога нису познати, осим импортованих предмета и појединачних налаза, некрополе и насеља која припадају овој култури. Међутим, то може да буде резултат неистражености насеља са којих потиче инкрустована керамика. Податак да је приликом дубоког орања на периферији Добановаца (500 m јужно од познатог баденског насеља код Циглане) уништено више гробова — урни које припадају групи инкрустоване керамике иде у прилог претпоставци да се и на том подручју, макар и краткотрајно, развијала једна од култура из комплекса инкрустоване керамике. Тој групи налаза припала би и керамика из Сурчина, са велике некрополе, са које, осим материјала који је делом објавила К. Вински-Гаспарини, нема података о гробним целинама, условима налаза и сл.⁴ Са те некрополе, поред неколико урни и прилога, потиче и једна фрагментована фигурина која припада „западном типу

теракота“ култура инкрустоване керамике. На тај начин могли бисмо и да претпоставимо да је у једној фази развоја (старијој) постојао контакт између удаљених насеља двеју регионалних група инкрустоване керамике.

1. Група Барања-Бачка

По механизму ширења носилаца инкрустоване керамике бронзаног доба, налазишта на подручју Барање и Баната требало би да буду нешто старија од јужне групе налазишта у Банату, српском, румунском и бугарском Подунављу. Истраживања мањег обима вршена су на налазиштима код Белог Манастира и Козарца, али је зато познат већи број других налазишта са којих је прикупљен материјал приликом земљаних радова или радом пољских и других циглана.⁵ У Белом Манастиру и Козарцу истраживали су К. Вински-Гаспарини и Е. Спајић, а материјал је објављен и може се веома добро користити. Значајно је да оба налазишта припадају групи краткотрајних земуничких насеља и да су по материјалу веома блиска једно другом. Керамика припада широј културној појави на почетку средњег бронзаног доба, која је означена као „култура инкрустоване керамике јужне Трансданубије“ (сл. 34). Налази који су објављени из мађарског дела Барање типолошки су врло слични нашим налазима из међуречја Драве и Дунава, односно са подручја југословенског дела Барање и западне Бачке. G. Bandi помиње око 50 налазишта на релативно ограниченом простору између Блатног језера, Драве и Дунава.⁶ Том броју би требало додати и десетак налазишта из нашег дела Барање, посебно оних у околини Осијека, Белог Манастира, Дарде — која сигурно чине јединствено подручје са налазиштима у јужној Мађарској.

Посебан значај има појава инкрустоване керамике на налазиштима на левој обали Дунава, која су, захваљујући ентузијазму археолога аматера С. Караманског, откривена последњих десет година, нарочито на делу између Мостонге и Оцака.⁷ Поред керамике која сигурно припада кругу трансданубијске инкрустоване керамике, али нешто млађе фазе, на три налазишта су нађене теракоте (десетак, углавном фрагментоване), од којих један део припада западној групи поделе 3. Летице, а мањи део — звонастим идолима који су карактеристични за јужну групу налаза ове врсте (сл. 38—39)⁸ Од три налазишта овог културног круга, мања сондирања су вршена на насељима Оцаци I и II, док са тре-

ћег, Клиса, потиче само материјал који је прикупљен на површини. Керамички налази који су публиковани показују да налазишта у околини Оцака припадају нешто млађој фази, рекло би се крају културе инкрустоване керамике северне групе. У односу на периодизацију овог културног комплекса коју је предложио G. Bandi, то би била млађа фаза инкрустоване керамике Серемле-типа, која на овом подручју непосредно претходи продору носилаца Хигелгребер култура.⁹

Сл. 34 а—б — Два пехара јужнопанонске инкрустоване керамике из Белог Манастира (Према К. Вински-Гапарини, 1956).

Поред налазишта у околини Оцака, појединачни налази инкрустоване керамике откривени су на још неким налазиштима у Бачкој. У Турији код Сомбора, приликом ископавања једне некрополе старијег бронзаног доба, наишло се на неколико фрагмената ове

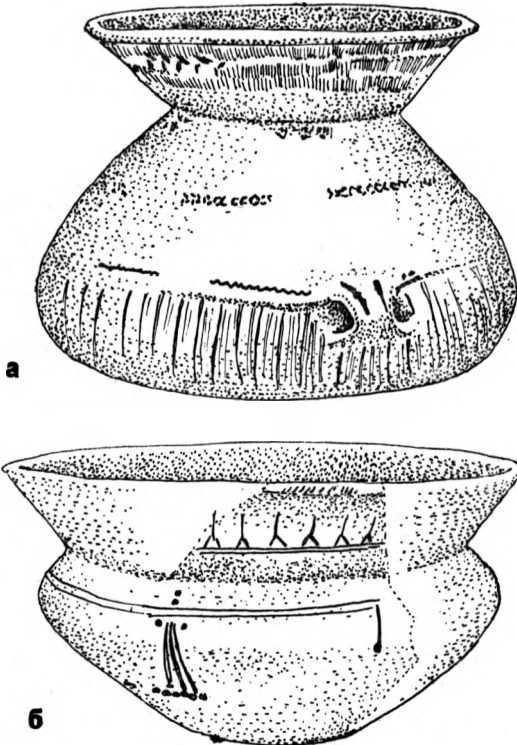
керамике. Теракота из Гардиноваца такође припада овом културном кругу, а налази из Поповог салаша означавају најјужнији продор ове културе у Бачкој (сл. 35).¹⁰ Шира систематска истраживања на територији Бачке показале у којој мери ова област чини интегралну територију комплекса јужнопанонске инкрустоване керамике а у којој мери су у питању само повремени продори. Судећи према бројности налазишта у околини Оцака, може се претпоставити да је већи део Бачке, бар њен западни део, био, на прелазу из раног у средње бронзано доба, насељен носиоцима културе инкрустоване керамике.

У групи налазишта Барања-Бачка посебно је значајан гроб из Белог (Бијелог) брда, о коме је доста писано.¹¹ Контрадикторни подаци о условима налажења „о наводно скелетном гробу који је као прилог имао урну“ и прилоге који, с једне стране, припадају култури инкрустоване керамике, а, с друге стране, Хигелгребер-хоризонту, данас су чини се добро решени на тај начин што су издиференцирана два гроба: гроб са скелетним и спаљеним покојником, од којих је спаљени чинила етажна урна с прилозима, док је скелетни нешто млађи гроб, укопан у непосредној близини урне и у коме се, као прилог, налазила гривна и витичасте увојци. Скелетни гроб припада првом таласу Хигелгребер културе на овом подручју. Урна из гроба 121 из Белог брда припада карактеристичним облицима етажних урни које су распрострањене на подручју севернопанонске и јужнопанонске инкрустоване керамике, али их преузима и дубовачка култура. Познати налаз — урна из Босанске Раче — означава најјужнији продор ових култура и једини налаз јужно од Саве.¹²

У мађарској археолошкој литератури за инкрустовану керамику постоји више термина и више подела, што знатно отежава схватање шта се под којим називом подразумева и шта припада једној, а шта другој групи. Несумњиво је да постоји један шири културни комплекс коме припадају групе са инкрустованом керамиком, од Словачке на северу (Токод, Хурбаново), Трансданубије (Веспрем и Секзард или северна и јужна трансданубијска култура) и Међуречја Дунав — Тиса (Vatya) до налазишта у доњем Подунављу (Дубовац, Жуто брдо, Сигна). На том великом подручју издвајају се регионалне групе, али и хронолошке фазе једне исте културе, па је зато потребно направити ред у овом сложеном проблему средњег и позног бронзаног доба. V. Dumitrescu је покушао да изврши

поделу инкрустоване керамике, предлажући да се издвоје три области: севернопанонска, јужнопанонска (трансданубијска) и југоисточна — југословенско-румунска група.¹³ Та подела више има географски карактер и у њој се групе издвајају механички, по областима. Међутим, стање је знатно сложеније јер је потребно извршити и вертикалну хроноло-

горизонт, према G. Bandiju) и културе у југоисточним областима, међу којима су дубовачка, Сигна и жутобрдска, од којих последња наставља свој развој и у млађем периоду (позно бронзано доба), у време кад се у средишњим областима Карпатског басена већ стабилизује Хигелгребер култура, а у Срему и знатном делу Баната — рана фаза Белегиш-Кручени културе.

Сл. 35 а—б — Импорт јужнопанонске инкрустоване керамике у ватинском слоју на Поповом селашу код Каћа.

шку и типолошку поделу, тим пре што не постоји апсолутни хронолошки паралелизам развоја ни појединих група у појединим областима нити у оквиру једне културне области. Због свега тога чини се да би било потребно, бар кад су у питању централне, матичне области култура са инкрустованом керамиком, извршити синтезу мишљења и поделу коју су дали P. Patay, I. Vona, G. Bandi и T. Kovacs и др.¹⁴ Хронолошки посматрано, постоје две фазе у развоју овог културног комплекса: рана фаза са групама ране фазе Ваћа културе, затим севернопанонска и јужнопанонска инкрустована керамика, док би другој фази припадале групе типа Серемле (Kozsider

Група Банат-српско Подунавље

Због разлике у датовању, дуго се сматрало да налазишта инкрустоване керамике у Банату и српском Подунављу немају никаквог додира, чак да су то независне појаве које су настале у различитом периоду. Налазишта у Панонији припадају раном бронзаном добу и почетку средњег бронзаног ноба, док се сматрало да налази на југу припадају позном бронзаном па чак и гвозденом добу (М. Васић, М. Грбић и др.).¹⁵ Данас, кад су заблуде о временској припадности инкрустоване керамике одстрањене и кад су откривена и публикована бројна налазишта, нарочито некрополе (Сигна, Корбово, Орешац, делимично налази из Дубовца, Дупљаје), јасно је да и северна и јужна група инкрустоване керамике припадају једном културном и, делом, временском хоризонту. Осим тога, и питање генезе јужне групе постаје јасније, нарочито ако се као проблем посматра у вези с већим миграционим покретима који су изазвани померањима носилаца култура Хигелгребер-комплекса. У ранијим радовима,¹⁶ а делимично и у овој књизи, указано је:

Сл. 36 — Пехар са једном дршком из Дубовца.

а) на временски приоритет најраније инкрустоване керамике у Трансданубији у односу на појаве у Банату;

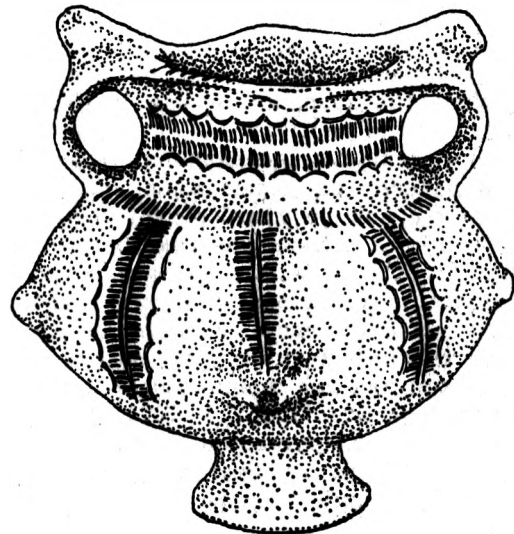
б) на сукцесивне миграционе покрете племена, носилаца новог стила, који су се одвијали низ Дунав, допирући до доњег Подунавља;

в) на околност да се као резултат ових покрета формира секундарни центар инкрустоване керамике, који је, због локалних карактеристика, познат као дубовачка или Дубовац-Сигна, односно жутобрдска култура, као млађа фаза комплекса инкрустоване керамике. Извесна локална обојеност и даљи специфичан развој нове културе резултат су утицаја аутохтоних култура на новодошавше становништво, као што су, пре свега, носиоци Ватин-Вербичоара, а делом и Отомани културе. На тај начин, чини се, решен је проблем настанка и развоја култура инкрустоване керамике у јужним областима великог културног комплекса.

Велики број познатих, делом и истраживаних налазишта са инкрустованом керамиком у југословенском и румунском делу Баната, у српском Подунављу и северозападној Бугарској, не пружа много података за интерну периодизацију културе на том подручју. Разлоге пре свега треба тражити у чињеници да материјал углавном припада некрополама са спаљеним покојницима без могућности да се, на основу пресецања гробова, издвоје старија и млађа фаза, затим да најзначајнији налази, посебно из Дубовца, Душљаје, Ватина потичу с почетка овог века, да нема података о гробним целинама и да је најчешће Музеј дошао до њих приликом земљаних, цигларских и других радова. Мало више података пружа једино насеље Усје — Град код Жутог брда, на коме су истраживали М. Косорић и Ј. Тодоровић, али материјал није у целини објављен.¹⁷ На основу прелиминарног извештаја може се закључити да на насељу постоје два хоризонта становања, са инкрустованом керамиком, и један који је млађи и вероватно припада Гава-култури. Каква је стилска разлика између прва два стамбена хоризонта тешко је закључити без познавања материјала. Подаци са осталих делимично истраживаних насеља (Орашје код Дубравице, Жуто брдо, Песача, Дубовац и др.) такође су недовољни за издвајање две или више фазе у развоју инкрустоване керамике у јужним областима њеног распрострања. Због такве ситуације та подела је мо-

гућа само на основу типолошких карактеристика материјала, посебно керамике, и на основу доста ретких металних налаза у гробовима спаљених покојника.

Уз покушај да систематизујемо обимну грађу о инкрустованој керамици у југословенском Подунављу (јужна група), користећи том приликом резултате са добро истражених и добро публикованих некропола из Румуније (Сигна, Balta Verde, Ostrovul Mare), предлажили смо, у оквиру југоисточне групе налазишта инкрустоване керамике, значи на територији Баната, српског, румунског и бугарског Подунавља, издвајање две хронолошке фазе, односно две групе које означавају развој ове културе од њеног формирања на почетку средњег бронзаног доба па до његовог краја. На постојање више фаза у оквиру

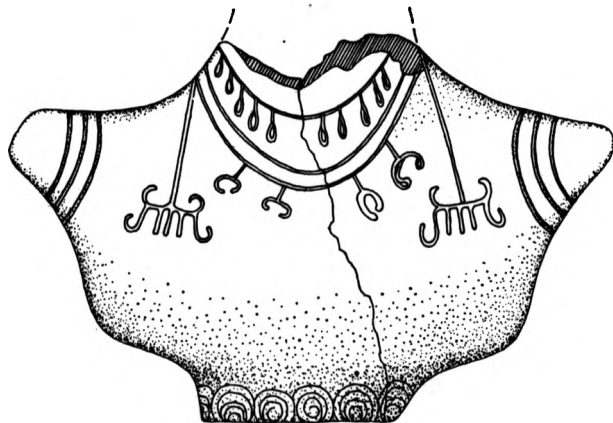

Сл. 37 — Пехар са две дршке из Дубовца.

културе Girtla Mare-Signa указао је и V. Dumitrescu, који претпоставља да је некропола у Сигни коришћена између 1500. и 1200. године, док читава култура инкрустоване керамике, према његовом мишљењу, траје од 1600. до 1100. (1000) године пре н.е.¹⁸ На жалост, он није успео у Сигни да издвоји сигурне хронолошке фазе већ само претпоставља да постоје млађи и старији гробови. Полазећи од не баш најпоузданијег типолошког метода и од јаче повезаности између материјалне културе старије фазе инкрустоване керамике у југоисточној зони у односу на појаве у Панонској низији, као рану фазу инкрустоване

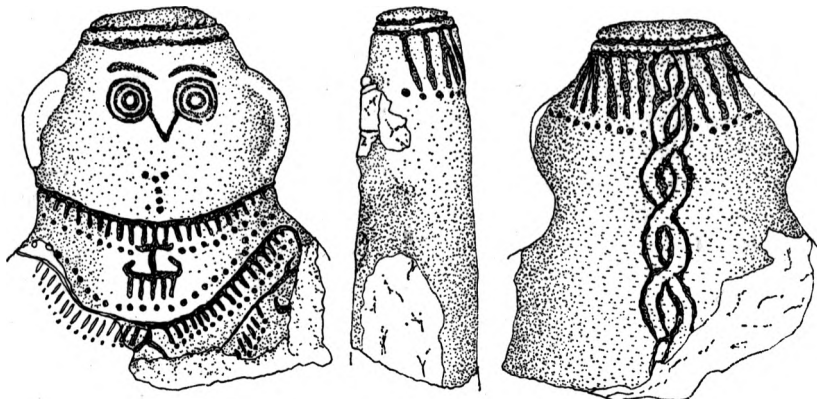
керамике издвојили смо групу налаза и налазишта која поред осталог имају и одлике Серемле-културе.¹⁹ За ову старију фазу предложен је назив *дубовачка група* (култура или фаза) југоисточног комплекса инкрустоване керамике, док бисмо млађи период означили као *жутобрдску групу*. Доминантна појава у раној фази, дубовачкој, јесу посуде такозваног етажног типа, и то урне и пехари (Т. XVI—XVIII). Посебно су карактеристичне урне левкастог врата, чији је горњи део кратак и сужава се, па се испод њега формира још један реципијент суда. Етажне урне су карактеристика инкрустоване керамике, која се, у различитим варијантама, јавља од културе севернопанонске инкрустоване керамике, преко Серемле-групе до дубовачких урни и урни са некропола у Олтенији (Cîrna, Balta Verde, и др.). У југословенском Подунављу такве су урне из Белог брда, урна из Босанске Раче и, нарочито, многе урне из Дупљаје и Дубовца.²⁰ Карактеристичан је и један детаљ на урнама из ове две последње некрополе, који их повезује са доста распрострањеним облицима сличних посуда у Серемле-култури. То је украшавање доњег дела урне урезаним линијама, неправилним тракама и сл., за разлику од украшавања на горњем делу посуде које је у дуборезној техници, у комбинацији са дебљим наносима беле инкрустације (Т. XII, 1). У млађој фази, жутобрдској групи, недостаје овај тип урни и пехари етажног типа, а уместо њих појављују се крушкасте или биконичне урне, пехари с једном дршком или две дршке, веома често постоља за урне, итд. (Т. XV, 1.; XVI, 6).²¹ Орнамент са белом инкрустацијом се задржава и чак је богатији него у претходној фази. Разлике између старије и млађе фазе, као и раз-

лике између северне и јужне, односно југоисточне групе запажају се и у пластици, о чему је доста писано, нарочито у радовима V. Dumitrescu, З. Летице и других аутора. Типичан представник дубовачке фазе инкрустоване керамике су звонасти идоли из Корбова (сл. 42), Вршца, Вагина, фигура божанства са Дупљајских колица и већи број теракота из

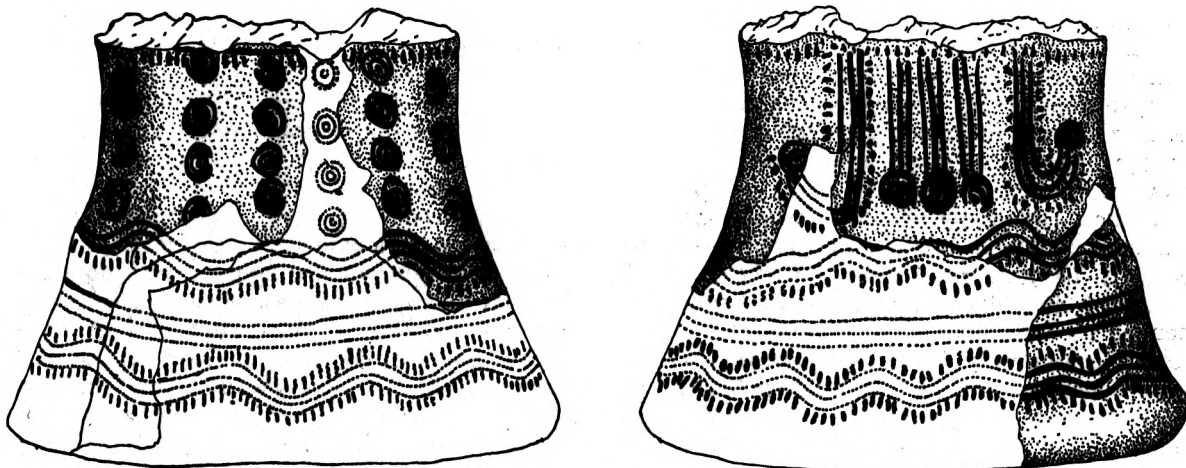

Сл. 39 — Торзо теракоте из околине Оцака (Према С. Карамански, 1969).

Cîrne.²² С друге стране, типичан представник млађе фазе, жутобрдске, јесте кличевачки идол, који је, на жалост, изгубљен али чије су фотографије и цртежи сачувани.²³ Старијој фази инкрустоване керамике у југоисточним областима њеног распрострањања припадају и доста честе зооморфне посуде, нарочито у гробовима спаљених покојника (Корбова, Cîrna и др.).

Сл. 38 — Фрагментована теракота из Оцака (према С. Карамански, 1969).

Сл. 40 — Доњи, звонасти део теракоте из околине Оџака.

Односи са другим културама — хронологија и трајање инкрустоване керамике дубовачког и жутобрдског типа

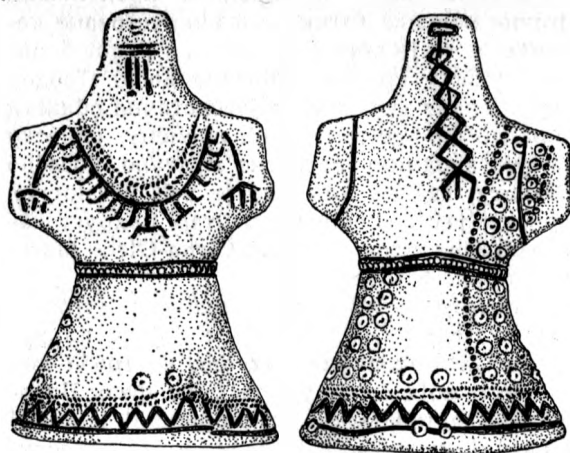
У обради проблема културних односа, развоја и хронологије инкрустоване керамике типа Дубовац-Жуто брдо-Сџина постоји неколико важних проблема, од којих бисмо овде посебно издвојили: а) проблем горње и доње хронолошке границе трајања ових група и б) проблем релативнохронолошког односа према савременим суседним културама (Белегиш, Отомани, Кручени и др.). У одређивању времена настанка, односно најраније појаве налаза инкрустоване керамике на подручју које захвата дубовачка и жутобрдска култура, располажемо малим бројем стратиграфских података, али зато и једним бројем импортованих налаза ове културе на насељима која припадају другим културама. Свакако да је најзначајнија појава инкрустоване керамике заједно са ватинском керамиком. То мешање забележено је на налазиштима у Срему у Банату или српском Подунављу. На налазиштима у Срему инкрустована керамика, нешто старија од дубовачке или жутобрдске, јавља се заједно са ватинском на некрополи у Белегишу, на Гомолави, Поповом салашу и босутској Градини.²⁴ О томе је напред опширније писано. За хронологију инкрустоване керамике у југоисточној зони важни су посебно индиректни подаци са вишеслојног налазишта на Гомолави код Хртковаца. Ватинском слоју овог налазишта припада напред поменута јама која је, поред ватинске, садржала и више фрагмената инкрустоване керамике трансданубијског типа. Осим тога, са инкрустованом керамиком у ватин-

ском стамбеном хоризонту нађена је и једна игла са главом у облику главице мака и са доњим тордираним делом, која се у Панонској низији повезује са јужнопанонском и севернопанонском инкрустованом керамиком и одређује у Br A2/B1 период.²⁵ На тај начин добили бисмо и одређене хронолошке термине мешања ватинске и инкрустоване керамике, а то је време прелаза из раног бронзаног доба у средње бронзано доба. Продор инкрустоване керамике у југоисточне области припадао би нешто млађем времену, односно смењује керамику ватинске културе, посебно у Банату, где се, као што је већ истакнуто, формира јак секундарни центар инкрустоване керамике типа Дубовац-Сџина-Сџина Маге-Жуто брдо-Кличевац.

Посматрано на ширем подручју југословенског Подунавља, најранија појава инкрустоване керамике била би она из гроба код Голокута, која се везује за рану фазу Ваћа-културе и припадала би моришкој и раној ватинској култури.²⁶ Налази у југословенском делу Барање, западној Бачкој, на Гомолави, Градини на Босуту и другим налазиштима су нешто млађи и припадају крају раног бронзаног доба ових области, док налази инкрустоване керамике у југоисточним областима припадају почетку средњег бронзаног доба.

О контактима са другим културама (поред ватинске) оскудне податке пружају налазишта Попов салаш за везе са Отомани-културом, Иланца, Орешац, Кручени за односе према Белегиш-Кручени култури. У Поповом салашу нађен је у ватинском слоју један пехар старије фазе Отомани-културе, а како се у истом хоризонту налази и јужно-

панонска инкрустована керамика, то би указивало на истовременост тих двеју, на налазишту импортованих керамичких врста.²⁷ С друге стране, на временски додир између Белегиш-Кручени и инкрустоване керамике указује налаз једног гроба из Иланце, где је урна старије фазе Белегиш-групе покривена поклопцем са инкрустованом орнаментиком, типичном за налазишта и некрополе на том подручју (Лудаш код Вршца, Cırna и др.)²⁸ Д. Крстић је објавио материјал са једне некрополе из Орешца, у оквиру које је био и гроб са етажном урном, који припада хоризонту Серемле-културе.²⁹ Остали гробови припадају Белегиш-Кручени култури. Најзад, за односе између група инкрустоване керамике у Банату и Белегиш-Кручени културе значајан је гроб спаљеног покојника из Кручени (бр. 32) — урна Белегиш-типа, у којој је нађена посуда у облику птице, какве су познате на подручју дубовачке културе у југословенском Подунављу. М. Гарашанин користи овај податак у прилог дуготрајности „дубовачко-жутобрдске културе“, до самог краја бронзаног доба у овим областима.³⁰

Сл. 41 — Теракота из Винче (Према Т. Kovacs, 1977).

Проблем трајања група инкрустоване керамике у југоисточним областима великог културног комплекса доста је сложен. За групе у северној зони — у Трансданубији, Барањи па и северним областима Војводине, са доста сигурности може се прихватити идеја да крај културе са инкрустованом керамиком пада у време продора носилаца Хигелгребер стила. То исто, мада у мањој мери, могло би се закључити и за Банат, нарочито средњи, који означава јужну границу продора ове

културе. Међутим, на подручју српског Подунавља, стиче се утисак да се инкрустована керамика развија и даље и да она живи све до краја бронзаног доба. У прилог оваквом мишљењу иду неки налази металних предмета (понекад недовољно сигурни — налази бронзаних келтова из Румуније, калупа келта из Курвин-града или двојни „бријач“ из Винче)³¹ али и чињеница да се на појединим, новооткривеним налазиштима на подручју Бердапа II најмлађа инкрустована — жутобрдска — керамика може пратити до Гава-културе, па се чак у појединим ситуацијама и меша с њом.³² Према још непотврђеним подацима, у урнама културе инкрустоване керамике у северозападној Бугарској такође се налазе метални предмети који припадају крају бронзаног доба.³³

Закључујући овај кратак преглед појава и развоја инкрустоване керамике на тлу југословенског Подунавља, могу се утврдити неке чињенице:

а) територија од Барање на северу до Баната и српског Подунавља на југу била је у сталном додиру са културама и културним групама инкрустоване керамике, чији се центри налазе на подручју Влатног језера или између Дунава и Тисе;

б) најстарија инкрустована керамика појављује се у Трансданубији на крају раног бронзаног доба (Кишапостаг — Kizsapostag — рана Ваћа), а у југословенском Подунављу то је налаз из једног гроба код Гологута (Визић у Срему). Релативнохронолошки положај одређен је налазом пехара позне фазе моришке културе;

в) већина налаза инкрустоване керамике у Барањи, Срему и Бачкој припада средњој фази у развоју инкрустоване, јужнопанонске и севернопанонске, групе, односно почетку средњег бронзаног доба (Br B-1);

г) шири миграциони покрети који су од севера текли према југу, пратећи ток Дунава, падају у време пуног развоја инкрустоване керамике (трансданубијске или Серемле-културе);

д) као резултат ових продора формира се секундарни центар култура са инкрустованом керамиком на територији Баната, Бердапа, српског Подунавља, Олтеније и северозападне Бугарске. Она у овим областима има две фазе: дубовачку и жутобрдску;

ђ) дубовачка група (Дубовац-Cırna-Girfa Mare) развија се паралелно са Серемле-групом и позном фазом Ваћа културе (Rákospálya фаза) и припада почетку и средини средњег бронзаног доба (Br B2-C1), кад се у већем

Сл. 43—43 — Два типа теракота из Корбова (Пре ма З. Легица, 1973).

делу Карпатског басена појављују носиоци Хигелгребер културе;

е) потиснута култура инкрустоване керамике наставља свој живот у жутобрдској фази на територији јужно од Дунава и траје све до краја бронзаног доба (Вг С-Д).

Продор носилаца Хигелгребер-стила и формирање нових група у југословенском Подунављу

Средње бронзано доба обележено је на великом простору средње, а делом и западне Европе појавом новог стилског израза који је

познат као Хигелгребер културни комплекс. Он захвата област од Рајне на западу до Карпата на истоку и од Линебургшких хајда на северу до југословенског Подунавља на југу. У оквиру тако великог комплекса издвајају се посебне регионалне појаве, посебне групе, културе или бројне варијанте, као што су: доњорајнска и средњерајнска група, елзашка, виртембершка, хесенска, линебуршка, бајерско-чешка, средњедунавска, карпатска варијанта Хигелгребер-културе (Ећек), којој припадају и налазишта у југословенском Подунављу и Потисју, пре свега она у околини Суботице и у северном Банату.³⁴ У литератури се с правом поставља питање оправдано-

сти укључивања свих тих појава у један културни комплекс или једну културу с обзиром на знатну стилску разлику у материјалној култури између, на пример, карпатске, с једне стране, и виртембершке или елзашке групе, с друге стране. Разлике су до те мере јако изражене да сматрамо да се оне једино можда по начину сахрањивања стављају у један културни и временски хоризонт. Из тих разлога, као и због чињенице да се у појединим областима великог Хигелгребер-комплекса готово потпуно губи сахрањивање под хумкама и појављују се некрополе с равним гробовима и скелетним начином сахрањивања или спаљивање покојника и сахрањивање, такође без формирања хумки изнад гроба, сматрамо да термин Хигелгребер-комплекс, или Хигелгребер-култура треба само условно прикватити. Такође и мит о културном јединству група средњег бронзаног доба на подручју од Рајне до Карпата и од Чешке до Дунава треба напустити у прилог концепту постепених промена и њиховој еволуцији као последици продора нових популација у Карпатски басен и југословенско Подунавље. Те популације можемо да вежемо за уопштени појам „Hügelgräber Volk“ али културе које су настале носе веома изражено регионално обележје.

Мишљење да су носиоци нових група Хигелгребер комплекса били узрок прекиду развоја читавог низа култура у Карпатском басену, углавном је прихваћено и, према ситуацији на налазиштима у југословенском Подунављу, оно би имало пуну потврду.³⁵ На ши-

роком подручју између Чешке и југословенског Подунавља, Алпа и Карпата, нестаје већина група са инкрустованом керамиком (севернопанонска и јужнопанонска, Серемле, позна фаза Ваћа културе), Ветеров, Мађаровце и друге. У свом продору од северозапада, севера и североистока према Дунаву и Сави талас носилаца новог стила слабио је, тако да се зауставио негде око ушћа Тисе у Дунав, формирајући на тај начин зону са „карпатском варијантом Хигелгребер-културе“, која обухвата скоро целу Бачку и северне делове Баната.³⁶ У Срему, јужном Банату или јужно од Дунава у Србији, према нашим знањима, нису, осим појединачних металних налаза (импортованих, разменом и сл.), откривена насеља и некрополе новог стила. Тај продор, међутим, није остао без утицаја на развој култура бронзаног доба у јужним областима. Он је деловао у правцу промене стила и формирања по општим карактеристикама сличних култура, пре свега Белегиш-Кручени, а касније и Гава културе у Румунији, Банату и српском Подунављу. Општи процес који је захватио средњу, а делом и југоисточну Европу током средњег бронзаног доба имао је знатно веће последице него што се обично сматра. Чини се да нису без основа ни претпоставке да су велики покрети племена Хигелгребер-култура, довели, на индиректан начин, и до „велике егејске сеобе“, која је била узрок нестајању микенске цивилизације.³⁷ У склопу тих општих, широких популационих кретања треба посматрати појаву белегишке

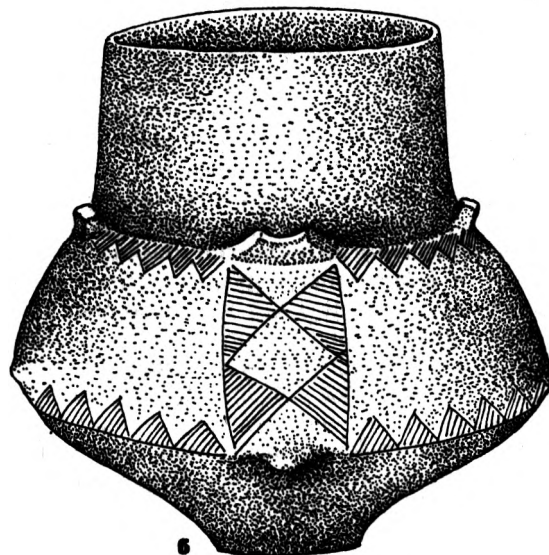
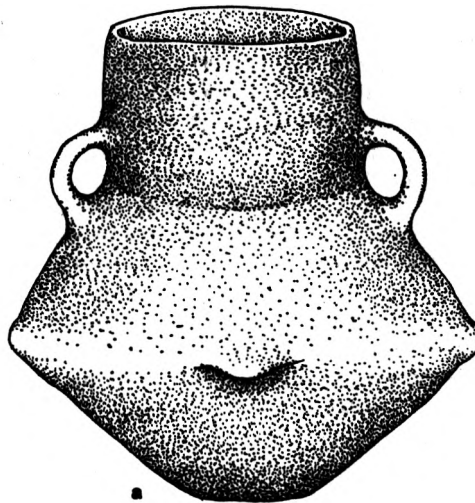

Сл. 44 а—г — Пехари Хигелгребер културе из Лудаша (а), Бачких винограда (б) и Хоргоша (Према О. Трогмајер—Л. Секереш, 1965).

културе у Срему и Банату, али и појаву култура средњег бронзаног доба јужно од Дунава, у Србији, пре свега Параћин групе у средњем Поморављу и Медијана културе у долини Нишаве.

Истраживања култура средњег бронзаног доба у југословенском Подунављу показала су да су налазишта Хигелгребер културе концентрисана нарочито у Потисју, односно у међуречју Тиса — Дунав. I. Foltiny, O. Trogmaer, J. Секереш и аутор ове књиге обрадили су најзначајнија налазишта, од којих је само мањи број истраживан.³⁸ Најобимнија истраживања била су на некрополи код Велебита (ископавања 1970. године), али материјал на жалост још није обрађен и публикован (сл. 45б). Од осталих налазишта на подручју Сенте, значајно је налазиште Трешњевац, а у литератури се помињу и појединачни метални налази из саме Сенте. Већи број налазишта регистрован је код Суботице, на подручју Хајдукова, Лудошког језера и Хоргоша (сл. 44—48; LXX). У западном делу Бачке I. Foltiny помиње два налазишта — Апатин и Богојево, са којих потичу посуде — урне типичне за карпатску варијанту Хигелгребер културе, а налазе се у сомборском музеју.³⁹ Групи налазишта ове културе припада и некропола код Иђоша, мада, како је за њу истакнуто, она садржи материјал и Белегиш и Хигелгребер културе.⁴⁰ Налази који се у попису I. Foltinya, O. Trogmaera и J. Секереша помињу ван подручја северног Баната и Бачке (Иланца, Банатски Карловац, Ватин, Вршац итд.) пре би могли да означавају правце продирања културних утицаја са подручја Хигелгребер-културе у зону Белегиш-Кручени културе или су они, пошто су најчешће у питању метални предмети или мањи пехари, резултат блиских економских односа који су, по традицији, постојали између панонских и подунавских култура у јужном Банату, Срему или српском Подунављу. Метални инвентар, који је иначе чест и ван поменутог подручја (бронзани налази Хигелгребер типа из Белотића)⁴¹ доказ је да су утицаји и везе постојали и са културама јужно од Саве, у Србији и североисточној Босни. У тумулима у Рађевини, околина Бијељине и Зворника налазе се многи елементи који су дошли са подручја Хигелгребер културе.⁴² Поред хумки са каменим конструкцијама, које су распрострањене и у североисточној Босни, нарочито у Подрињу и на десној страни Дрине у Србији, ту су облици посуда и метални инвентар. Од керамичких налаза посебно су карактеристичне посуде из хумки VII и VIII некрополе

Шумар у Белотићу, које у свему одговарају налазима са подручја карпатске варијанте Хигелгребер културе.⁴³ Везе са северним сушедом су још изражајније кад су у питању скелетни гробови и метални прилози у њима.

Сл. 45 а—б — Урне са цилиндричним вратом НГК из Хајдукова (а) и Велебита (б) — Према О. Трогмајер—Ј. Секереш, 1968).

Ту се, пре свега, мисли на многе дугачке бронзане игле са главом у облику печата или са пирамидалном главом (Пађине северно од Зворника, Рочевини код Зворника и др.), затим лунуласти (срцолик) привезак (Пађине) какви се налазе на подручју Хигелгребер културе али и на некрополама Белегиш групе и, најзад, бронзане плоче са дугачким

трном у средини из хумке III, налазишта Бан-дера код Беле Цркве.

Елементи Хигелгребер стила јужно од Саве и Дунава, посебно у Семберији и Рађевини, могли су да допру у ове области у директном контакту или индиректно, преко белегишке културе. Ово тим пре што су на тумулима у североисточној Босни и босанској Посавини честе посуде у облицима који су директно преузети из белегишке културе. То су најчешће такозвани „панонски пехари“ са две дршке, какви су познати и из оставе Ловас, која се, с друге стране, поуздано, на основу бронзаних предмета у њој, датује у старији хоризонт Хигелгребер културе (Br B2-C1).⁴⁴ На основу свих тих поуздано утврђених елемената, може се закључити да су почетком средњег бронзаног доба између Хигелгребер културе, старије фазе Белегиш-Кручени културе и хумки јужно од Саве и Дунава постојале веома блиске културе и економске везе.

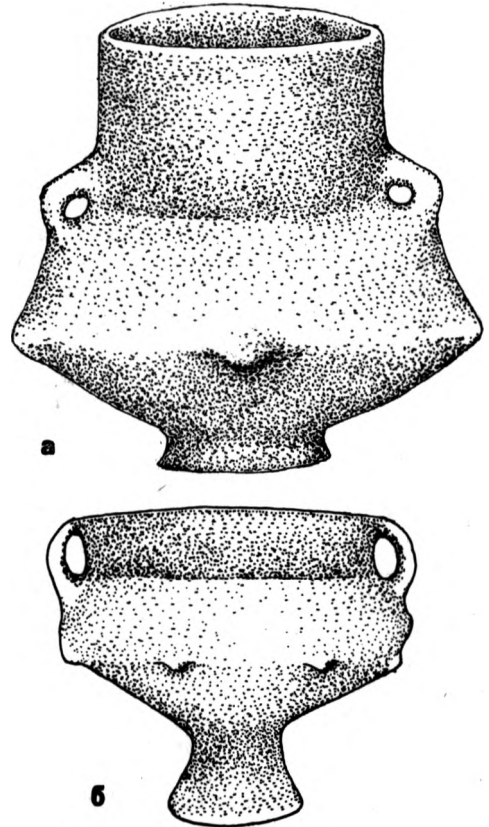
Однос Хигелгребер-културе према осталим савременим културама у југословенском Подунављу

За проучавање културно-историјског развоја група средњег бронзаног доба у југословенском Подунављу значајни су културни и релативнохронолошки односи између Хигелгребер културе, као инвазионе појаве у јужним областима Карпатског басена, с једне стране, и култура које се развијају у њеном непосредном суседству, с друге стране. Покушаћемо да те односе поставимо на следећим релацијама: а) према белегишкој (Белегиш-Кручени) култури, б) према Отомани и в) према једној још неиздиференцираној култури коју репрезентују некрополе типа Вировитица и Сирова Кателена код Бјеловара.

а) Хигелгребер култура — Белегиш култура

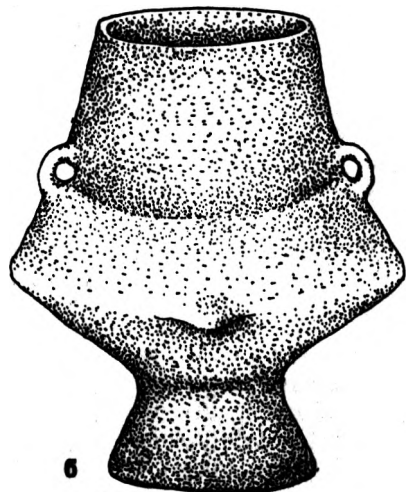
Веома блиски додире између ових двеју култура регистровани су на некрополи код Иђоша, на којој се упоредо јављају урне и једне и друге културе (Т. XXI). Те везе су још изразитије у металним налазима. На некрополама у Белегишу, на Карабруми, Сурчину, Иланци и др. веома често, као прилози у урнама, налазе се метални предмети који су чести у скелетним гробовима Хигелгребер културе: лунуласти привесци, игле са печат-

ном главом, плочасти украсни предмети са трном у средини, и др. На жалост, у оквиру белегишке културе покојници се спаљују заједно са накитом, услед чега је велики број предмета деформисан, па је тешко утврдити њихов облик. Кад се у наставку буде обрађивала ова култура, видеће се да је јединство облика и стила металних предмета између северне — Хигелгребер и јужне — белегишке културе до те мере изражено да је тешко утврдити шта је производ једне, а шта друге културе. Метални инвентар у целини припада познатом хоризонту остава типа Kozsider у Карпатском басену, који се оријентационо ставља у време око 1400. године (Br B2-C).

Сл. 46 а-б — Пехар на ноzi и урна са цилиндричним вратом НГК културе из Хоргоша (Према О. Trogmauer—Л. Секереш, 1968).

О односима, узајамним везама и утицајима између Хигелгребер и Белегиш културе биће говора у вези са проблемом генезе ове друге културе и у вези с великом „егејском сеобом“, која је, како сматрају поједини аутори (нпр. А. Mozsolics), била подстакнута великим миграционим покретима носилаца Хигелгребер култура.⁴⁵

Сл. 47 а—б — Посуде на ноzi НГК из Хајдукова и Мартоноша (Према О. Трогтајер—Л. Секереш, 1968).

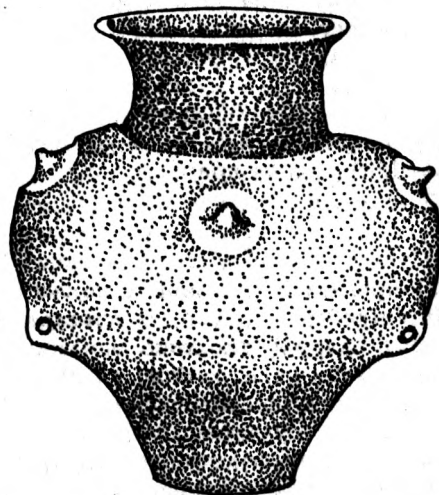
б) Хигелгребер култура —
Отомани култура

Носиоци Хигелгребер културе продирали су са севера према југу од Словачке, међуречјем Дунав — Тиса, формирајући на тај начин две регионалне стилске, па и културне варијанте: средњедунавску, на подручју Словачке (западно од Вага) и, источно и југоисточно, карпатску варијанту Хигелгребер културе, за коју се понекад употребљава термин Еџек (Egyek) култура (Т. Kovacs).⁴⁶ Североисточно, источно и југоисточно од ових области развијале су се, или, тачније, наставиле су да се развијају културе као што су

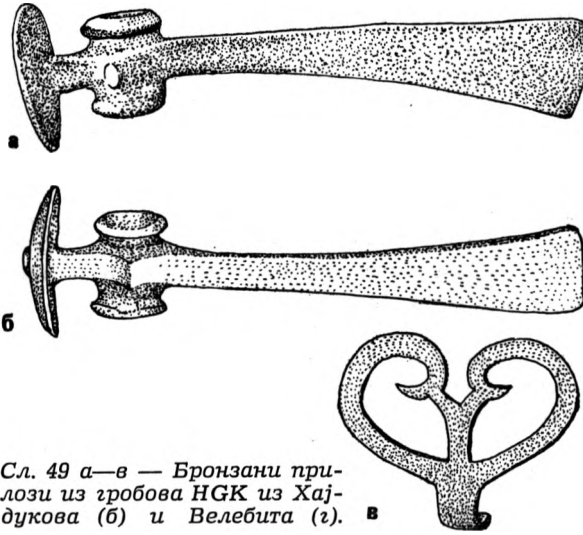
Отомани, жутобрдска а на северу се, као нешто млађа јавља Пилињи (Piliны) култура. Додирни између Отомани и Хигелгребер културе нису били тако интензивни и могли су да се остваре само у позној фази Отомани културе (Отомани III и IV периодизације I. Oldenricha).^{46a} Стиче се утисак да се носиоци Отомани културе повлаче пред новим инвазионим становништвом у безбедније брдите пределе словачких, мађарских и румунских Карпата. Присуство западног суседа запажа се у појави металних предмета Kozsider-хоризонта у Отомани култури али и појава неких стилских одлика ове културе на посудама Хигелгребер културе, као што је појава „букел“ орнамента или канелованог гирланд-мотива.

в) Хигелгребер култура —
некрополе типа Вировитица

К. Вински-Гаспарини, у својој монографији *Културе поља са жарама у сјеверној Хрватској*, издвојила је, у оквиру ране фазе културе поља са урнама, поред осталог, и две некрополе у Подравини: Циглана код Вировитице и Сирова Каталена код Бјеловара.⁴⁷ На основу анализе материјала са ових некропола указано је на њихов изузетан значај за генезу културе поља са урнама у северној Хрватској. На основу увида у богат материјал, нарочито са некрополе у Вировитици, може се закључити да су керамички налази у тесној вези са Хигелгребер културом, нарочито оном њеном варијантом која је позната са налазишта у мађарском делу Барање

Сл. 48 — Урна НГК из Хајдукова (Према О. Трогтајер—Л. Секереш, 1968).

Сл. 49 а—в — Бронзани прилози из гробова НГК из Хајдукова (б) и Велебита (г).

и око Блатног језера (Siklós, Szemely, Csabrendek и др.).⁴⁸ G. Vandi претпоставља да је „Хигелгребер народ“ продро на подручје Блатног језера у два таласа: старији, који је везан за средњедунавски комплекс и млађи, који је дошао са северозапада, са територије Аустрије.⁴⁹ Налази из Вировитице, према томе, према начину сахрањивања припадали би „култури поља са жарама“, али по материјалној култури, њеним стилским и типолошким карактеристикама, посебно металним налазима из Вировитице (бронзане игле, бодаж и сл.),⁵⁰ они припадају позном таласу Хигелгребер културе, и то оној варијанти која је настала на основама инкрустоване керамике типа Серемле, на подручју Барање и у њеном суседству. Несумњиво, као што истиче и К. Вински-Гаспарини, да је она даље послужила као супстрат за развој локалне варијанте Урнефелдер културе, коју репрезентује материјал II фазе поделе културе поља са урнама К. Вински (Загреб-Врапче, Новиград Подравски) и припада већ На А периоду (време после 1200. године пре н.е.).⁵¹

*
* *

Овај преглед истраживања појаве и развоја Хигелгребер културе у југословенском Подунављу садржи неколико основних компоненти, које би овде требало истаћи:

а) налазишта, скоро искључиво некрополе Хигелгребер културе, припадају јужном кругу карпатске варијанте ове културе;

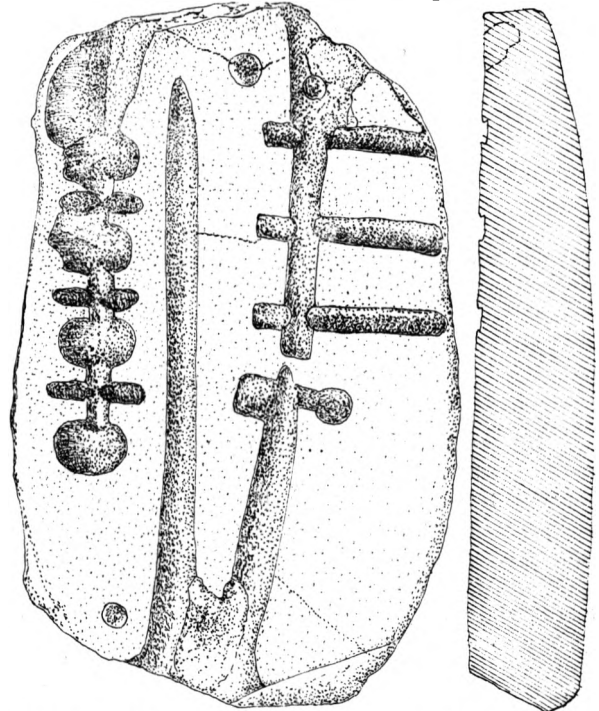
б) продор носилаца новог стила одвијао се почетком средњег бронзаног доба (Вг В2-С1). У свом изворном облику ова култура

захвата подручје Бачке и северног Баната. Јужно од ове зоне налазе се импортовани предмети, нарочито метални (игле, наруквике, секире са дугметастим делом, лунуласти привесци) у оквиру других савремених култура;

в) као последица кретања носилаца Хигелгребер културе према југу, на правцу ослабљеног таласа и на основама других култура, формирају се нове групе, од којих је генетски тесно повезана Белегиш-Кручени култура;

г) на највећем броју некропола у околини Суботице, Сенте, Сомбора јавља се истовремено биритуално сахрањивање, уз напомену да је спаљивање нешто чешће. У скелетним гробовима се по правилу налази метал — накит (украсне дугачке игле, наруквике, торквеси, лунуласти привесци), а ређе оружје (бодаж или секире са дугметастим додатком), док се у гробовима са спаљеним покојницима, поред урне, налази по који керамички прилог, а у урни са костима спаљеног покојника често и деформисани украсни предмети;

д) налазишта у југословенском Подунављу и Потисју припадају млађој фази у развоју култура Хигелгребер комплекса. Карпатска варијанта Хигелгребер културе, којој припадају и налазишта у Војводини, хронолошки се одређује у период Вг В2-С2, односно у време 1350—1200. године пре н.е.

Сл. 50 — Калуп за ливење игала из Српског Милетића (Према С. Карамански, 1978).

Настанак и развој Белегиш-Кручени културе

Последица великих етничких померања која су захватила Карпатски басен условљених покретима племена Хигелгребер комплекса, као што је већ истакнуто, јесте настанак ране фазе белегишке групе или, како се у новије време на предлог румунских археолога (S. Morintz) назива, Белегиш-Кручени (Cruceni) културе.⁵² Начин настанка нове културе није сасвим јасан. Према подацима којима располажемо (некрополе Белегиш, Сурчин, Карабурма и насеље Гомолава, а у извесној мери Градац у Белегишу и Економија Сава у Јакову), белегишка група јавља се, по правилу, на територији коју је претходно захватила ватинска култура. Веома често на истој некрополи се јављају, појединачно, и посуде ватинског типа, али је њихов однос са старијим гробовима белегишке групе тешко утврдити (пехари из Сурчина, Белегиша). У одређивању матичног подручја, генетског центра Белегиш-Кручени културе умногоне нам помаже картирање познатих налазишта, њихова густина и претходан културни развој једне регије. Посматрано на основу тих критеријума, чини се да је прихватљиво мишљење по коме је ова култура настала на подручју Срема и на територији око ушћа Саве у Дунав. Разлог за такав став није само у чињеници што се на овом подручју налазе тако велике и дуготрајне некрополе као што су Карабурма и Роспи Ђуприја, Сурчин или Белегиш, већ и у томе што је претходан културно-историјски развој пружао услове за формирање нове културе. Крајем раног и почетком средњег бронзаног доба на овој територији се развија ватинска култура. Кратак боравак носилаца културе инкрустоване керамике (Сурчин, Гомолава) није оставио дубљег трага, тако да у време продора носилаца Хигелгребер културе, без великих потреса, настаје на позној ватинској основи, већ измењеној привременим бораваком носилаца инкрустоване керамике, нова култура — белегишка, односно Белегиш-Кручени култура. У литератури се она помиње и као вршачка, без потпуније документације налазима, или Белегиш-Сурчин група, што у овом случају не означава неке битне разлике.⁵³ Термин белегишка култура или група задржавамо заједно са називом Белегиш-Кручени, уз напомену да овај други назив треба да означава шири културни комплекс, у који улазе и налазишта у румунском Банату (Bobda,

Cruceni, Livezile и др.).⁵⁴ За Срем и српско Подунавље (околина Београда) као матично подручје одлучили смо се и због тога што на истоку у време настанка белегишке културе у Банату, Бердапу, на дунавским адама, у румунском и бугарском Подунављу још живи култура инкрустоване керамике, жутобрдска група, која је добрим делом истовремена са Белегиш-Кручени комплексом. Северно од Срема развија се, као што смо видели, Хигелгребер, а јужно од Дунава, поред жутобрдске групе, у долини Мораве и Параћин група. Из таквог распореда култура јасно је да је белегишка група настала на подручју Срема, где се култура инкрустоване керамике није дуже задржала.

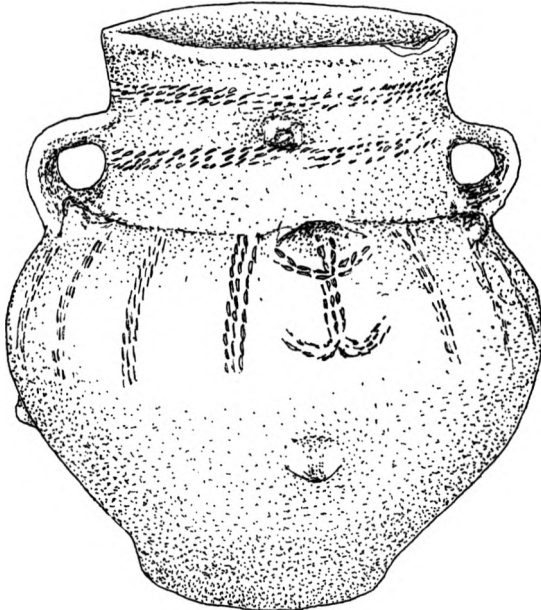

Сл. 51 — Пехар са ливченском орнаментиком из Гушће (Према Н. Мајнарић-Панчић, 1977).

Територија коју је у свом каснијем развоју покривала Белегиш-Кручени култура знатно је већа и може се ограничити на Срем, јужне делове Бачке (појединачни налази код Поповог салаша и Турије), део Баната, изузев узане зоне око Дунава, коју још држе носиоци инкрустоване керамике (Орешац, Иланца, Сечањ), а најсеверније налазиште је некропола код Иђоша са урнама и Белегиш и Хигелбребер културе и, најзад, југоисточни део Румуније, са налазиштима Bobda и Suci-seni. Јужно од Дунава и Саве позната су за сада једино налазишта у околини Београда (Карабурма и Роспи Ђуприја) и појединачни елементи ове културе на тумулима у горњем току Дрине код Бијељине. Територија није тако велика, али показује не само густину налазишта, посебно некрополе, него и изузетно велики број сахрањених покојника. По правилу, тамо где су вршена истраживања, у питању су, за ово време велике некрополе

са више стотина, према грубој процени (Карабурма) чак и више од 500 гробова.⁵⁶ У ту групу некропола убраја се и некропола код Сурчина која, иако није систематски истраживана, сигурно је захватала и велику територију и велики број гробова и обухватала велики временски распон постојања.⁵⁶ Тако је и са некрополом у Белегишу (Стојића гумно), одакле потиче око 180 гробова и, најзад, у новије време истраживане некрополе код Панчева (Рафинерија) са углавном млађим гробовима (канеловане урне које припадају кругу Белегиш II-Гава) са приближно 200 гробова.⁵⁷

Насупрот многим и богатим некрополама, мали је број истраживаних насеља Белегиш-Кручени културе. На основу рекогносцирања која је извео Завод за заштиту споменика из Сремске Митровице, може се установити да се на подручју од Шида до близу Земуна (средњи и источни Срем) налази више десетина налазишта са керамиком старије и млађе фазе белегишке културе.⁵⁸ Међутим, у питању су само површински налази. Мања или већа ископавања вршена су једино на Гомолави, затим на Градцу код Белегиша и на Економији Сава код Јакова. На првом налазишту, у вертикалној стратиграфији, изнад слоја са ватинском и инкрустованом трансдунубијском керамиком (Гомолава IV a-b) налажен је материјал старије фазе белегишке културе, а у јамама — и материјал млађе

Сл. 52 — Посуда са цилиндричним вратом из Гомолаве.

фазе ове културе.⁵⁹ Градац у Белегишу и Економија Сава припадају млађим периодима ове културе, фази Белегиш II-Гава групе.⁶⁰ Нарочито је значајно насеље код Јакова, на коме су, у оквиру мањих истраживања, добијени значајни резултати. Налази са њега, заједно са оставом нађеном у оквиру насеља, одређују трајање Белегиш II групе, о чему ће касније бити више говора.

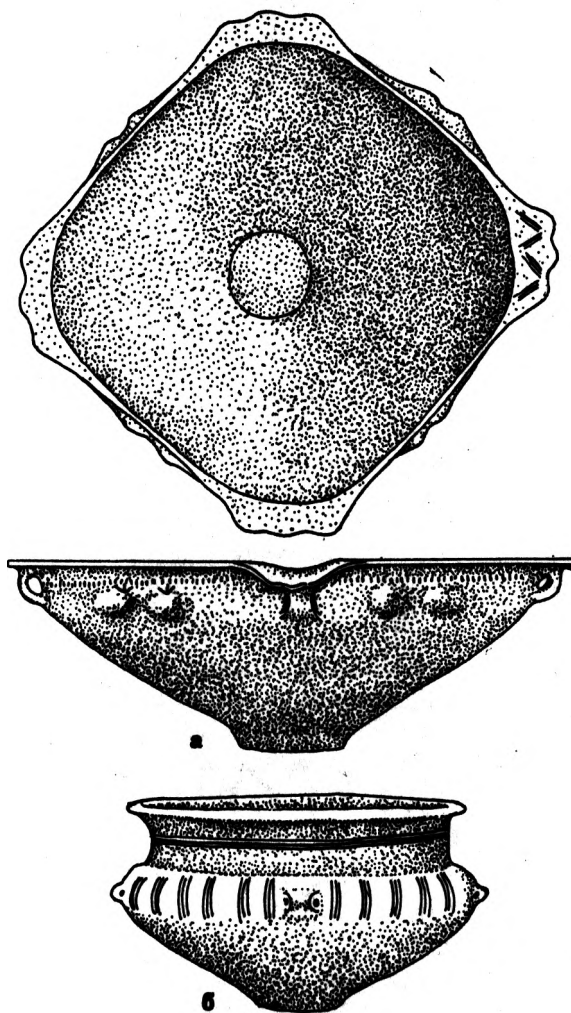
Сл. 53 а—в — Пехари старија фаза Белегиш културе из Иланце (а) и Карабурме (б—в), према Ј. Тодоровић, 1977.

Велики број гробова на једној некрополи, типолошке разлике, метални налази и сл. указују на дуготрајност белегишке културе, укључујући и њене две развојне фазе. На основу металних прилога, најстарији гробови на некрополама у Белегишу, Карабурми, Сурчину и другима припадају периоду Вг В1-2. Лунуласти, срцолики привесци, који су у урнама најчешћи, затим игле са лоптастом главом, деформисане наруквице и, нарочито, једна секира са некрополе Кручени, која припада типу секира са дугметастим додатком, припадају, шире схваћено, Kozsider-хоризонту остава, односно металном инвентару који карактерише Хигелгребер културу.⁶¹ Групи

тих налаза припадају и наведене оставе из Ловаса и Вуковара, као и једна мања остава бронзаних предмета из Вајске (Т. XXII), која би географски више припадала подручју Хигелгребер него белегишке културе или, тачније, прелазној зони између тих двеју култура.⁶² Остава из Вајске, на основу типологије бодежа и наруквица, нешто је млађа од почетка белегишке културе, и припада периоду Вг С. За почетак Белегиш културе могло би стога да се одреди време непосредно после продора инкрустоване керамике у југословенско Подунавље, после њеног краткотрајног задржавања на подручју Срема а у време доласка носилаца нових култура Хигелгребер стила. То време би било друга половина средњег бронзаног доба, крај Вг В Reipeskove периодизације. У апсолутним цифрама могли бисмо да се одредимо за она мишљења према којима крај Kozsider-периода пада у време 1400/1350. године пре н.е.⁶³

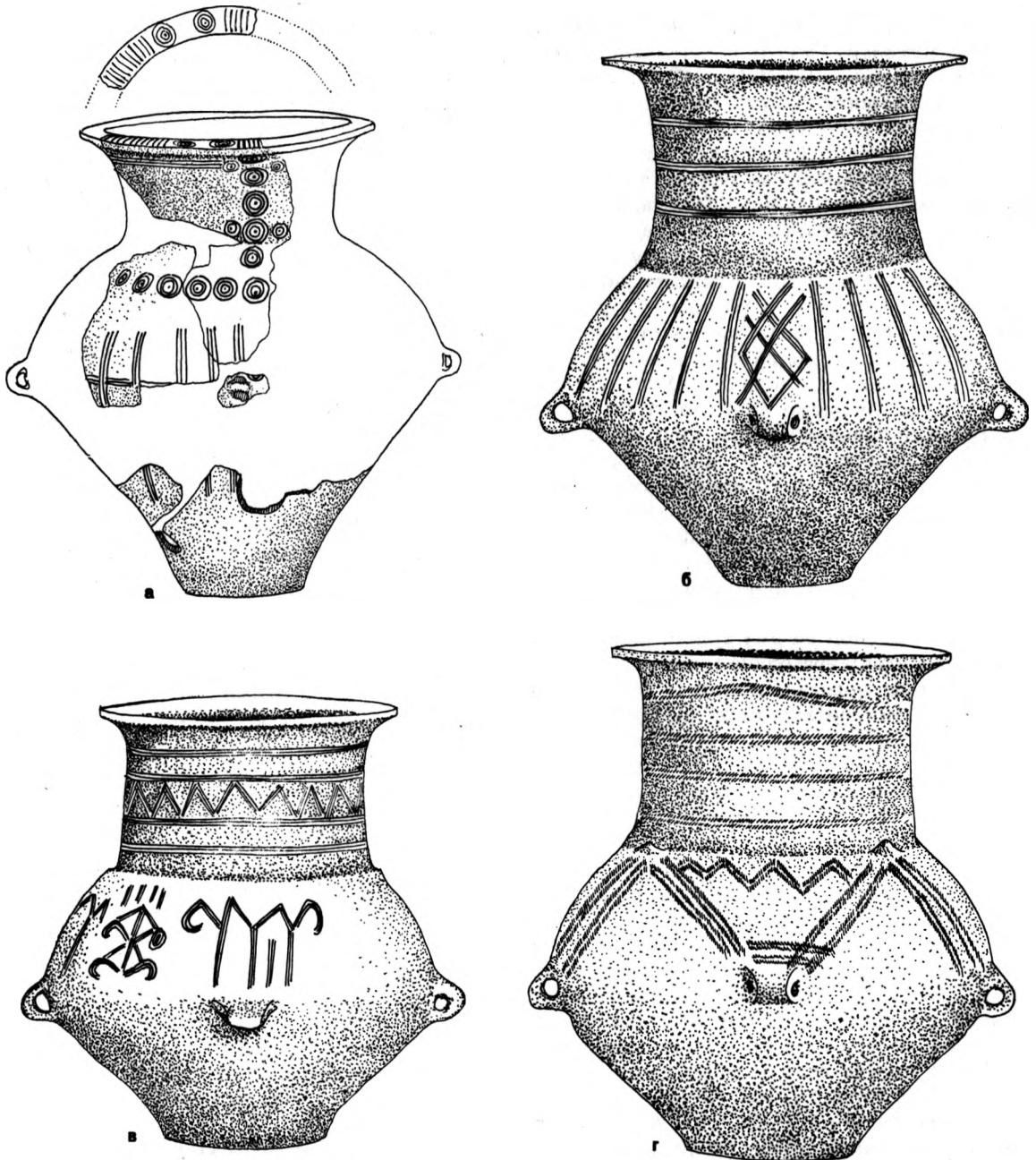
У свом даљем развоју белегишка култура имала је две јасно издвојене развојне фазе, од којих старију карактеришу урне крушкастог облика, пехари са две дршке („панонски пехари“) неразвијеног облика, зделе кружног или ромбичног пресека отвора и знатан део оног другог материјала који је приписиван „вршачкој“ култури (сл. 53—55). Посебна карактеристика овог хоризонта је украшавање такозваним лажним врпчастим орнаментом (лажни шнур). У нашој периодизацији белегишке културе издвојили смо ову фазу као Белегиш I. Млађу фазу ове културе (Белегиш II) чини керамика на којој није заступљено украшавање у техници лажног шнура, облици су више спљоштени, а орнамент је, по правилу, канелура у разним облицима и на разним местима на посудама: хоризонталне канелуре на врату, косе или вертикалне на трбуху, па понекад узани део на коме суд прелази из горњег дела у доњи део суда делује као да је тордиран (сл. 59—60: Т. XXIV). Фактура керамике из млађе фазе изразито се разликује од старије фазе: то је црнопечена, веома углачана површина, за разлику од сиве керамике Белегиш I хоризонта. Због ове стилски значајне разлике, постоји и мишљење да ту фазу треба издвојити у посебну културу, као једну варијанту Гава културе на подручју Баната и Срема, али ће о овом проблему касније бити више говора. Овде би требало једино истаћи да на неким некрополама Белегиш-Кручени комплекса постоје прелазни облици урни, тако да је могућно пратити интерни развој ове културе током свих њених фаза. Чак смо склонили да у окви-

ру белегишке културе издвојимо једну прелазну фазу, коју би карактерисала паралелна појава канелура и урезаних мотива на урнама. У млађој фази белегишке културе несумњиво су јачи утицаји са подручја Гава културе који су довели до промене стила украшавања и до појаве нових керамичких облика.

Сл. 54 а—б — Две зделе старије фазе Белегиш културе из Карабурме (Према Ј. Тодоровић, 1977).

Старија фаза, означена као Белегиш I или Белегиш I-Кручени, везана је за општа кретања носилаца Хигелгребер-културе. Њена појава не може се посматрати изоловано, мимо контекста већих културних и етничких кретања која карактеришу већи део средњег бронзаног доба у Карпатском басену. У досадашњем тумачењу појаве и развоја белегишког стила занемариван је, по нашем мишље-

Сл. 55 а—г — Урне старије фазе Белегишке културе са некрополе код Карабурме (Према Ј. Тодоровић, 1977; а — гроб 61; б — гроб 312; в — гроб 258 и г — гроб 304).

њу, један значајан елемент — основна карактеристика орнаменталног система — украшавање лажним шнур-орнаментима. Ван подручја белегишке културе ова керамика јавља се нарочито често у оквиру културе лицен (Litzen) керамике (сл. 51). Она је географски везана за источне делове Аустрије, западну Трансданубију, северозападну Хрватску и

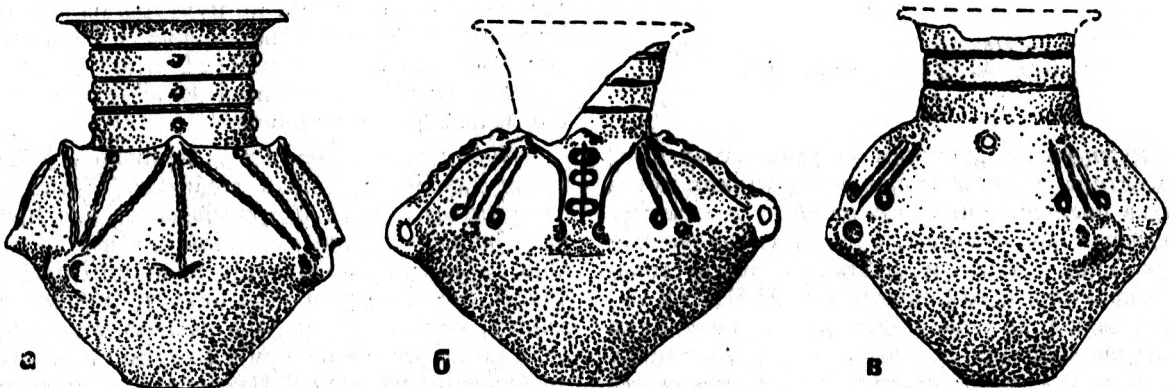
међуречје Саве и Дунава. Налази ове групе у извесној мери су синтетизовани у радовима Z. Benkovsky-Pivovarová и Н. Мајнарић-Панцић, па, упркос њиховом малом броју, постоје добри прегледи налазишта на којима се она јавља.⁶⁴ Лицен керамика, која је по стилу најближа раној белегишкој керамици, најбројнија је на налазишту Подгорач у По-

дравини, а затим у Гушцу, Виндији, Градцу код Плетернице и на још неким другим налазиштима (Н. Мајнарић-Панчић помиње 10 налазишта, укључујући и неке појединачне налазе из Босне — Под код Вугојна и Горња Тузла).⁶⁶ За стилске односе са раном белегишком керамиком значајна је појава украшавања у специфичној техници, чији се орнамент и по мотивима и по распореду на посудама потпуно слаже с начином украшавања на посудама из Белегиша, Карабурме, Сурчина. Несумњиво да између те две керамичке врсте постоји блиска стилска, а рекло би се и генетска веза. У вези са настанком лицен-стила постоји мишљење да је на њега много утицала култура инкрустоване трансданубијске керамике.⁶⁶ С обзиром на подручје на коме се појављује лицен-керамика није искључено да су аутохтоне културе имале значајно место у њеној генези. Међутим, требало би узети у обзир Хигелгребер културу као непосредан узрок свим тим променама. У прилог том мишљењу иде и појава лицен-посуде, која је веома блиска раној фази белегишке културе са некрополе Dolný Peter у Словачкој.⁶⁷ Посуда са „лажним шнур орнаментом“ појављује се на некрополи позне Мађаровце културе са металом (лунуласти привесци, игле са тордираним доњим делом, прстен са две спиралне плоче, итд.) који се поуздано датије у рану фазу Хигелгребер културе, односно у Мађаровце хоризонт. М. Dušek некрополу Dolný Peter ставља у раздобље Вг А2-В2.⁶⁸ С друге стране, лиценска керамика у међуречју Сава — Драва — Дунав одређује се приближно у исто време (Вг В1), када заправо почињу да се формирају некрополе Белегиш-Кручени комплекса.

Белегиш култура и њени суседи

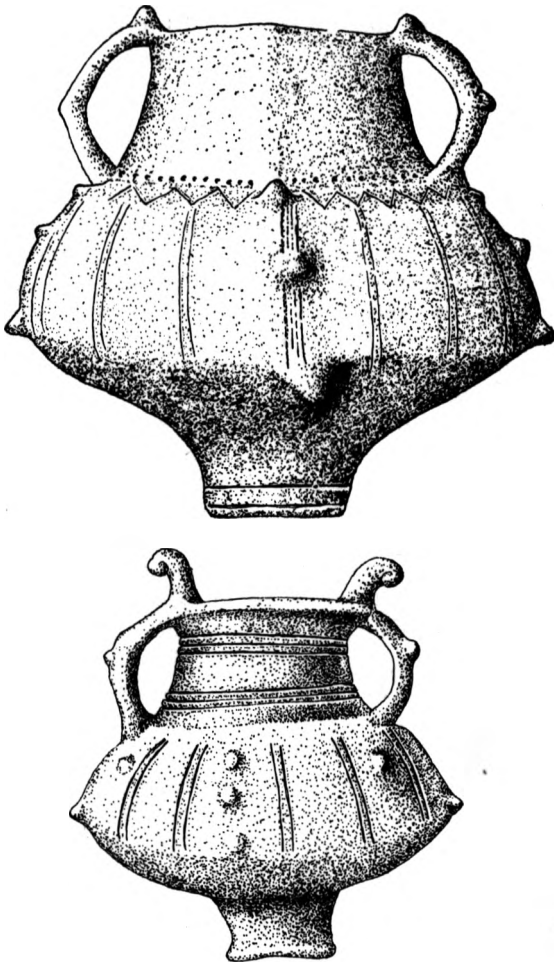
Релативнохронолошки положај белегишке културе у односу на остале културе у јужним областима Панонске низије и централног Балкана углавном је познат, посебно у односу на Хигелгребер и Лицен културу, о чему је већ било доста говора. Овде бисмо желели да се задржимо на још неким проблемима, од којих је о једнима нешто мало писано, док су други потпуно нови и недовољно осветљени. У прву групу спада однос Белегиш I културе према култури инкрустоване керамике и учешће ове културе у егејској (дорској) сеоби, док би другој групи припадао доста сложен однос белегишке културе према Парачин групи, према некрополама типа Добрача, Белотић (Шумар) и према Медијана култури. Овај други проблем у тесној је вези са проблемом егејске сеобе, о којој, и поред доста чланака и студија, не постоје задовољавајућа решења.

Да је рана фаза Белегиш културе исто-времена са позном фазом дубовачке културе показује импорт инкрустоване керамике на некрополама Белегиш културе. У Илаци, као што је познато, једна урна Белегиш типа покривена је зделом која сигурно припада дубовачкој култури, и то оној фази на прелазу у жутобрдску.⁶⁹ На некрополи у Стисени, као што се види из података М. Гарашанина, у једној урни Белегиш-Кручени типа нађена је зооморфна посуда, какве су карактеристичне за Дубовац-Корбово-Сипа некрополе.⁷⁰ Најзад, као податак о паралелном развоју краја инкрустоване керамике (Дубовац, Жуто брдо) и старије фазе белегишке групе треба поменути једну урну са Карабурме (гроб 61 — сл. 55а) која је на рамену и врату

Сл. 56 а-в — Три урне старије фазе Белегиш културе из Стисени у Румунију (Према S. Morintz, 1978).

украшена концентричним круговима карактеристичним за културу инкрустоване керамике (Дубовац, Szeremle, Cırna и др.).⁷¹ Најзад, са ове некрополе поменули бисмо и модел куће (случајни налаз) који припада, по типичној орнаментици, кругу дубовачке инкрустоване керамике.⁷² Као индиректан податак о одно-

Сл. 57 а—б — Пехари-урне Белегиш културе са некрополе Стојића хумно у Белегишу.

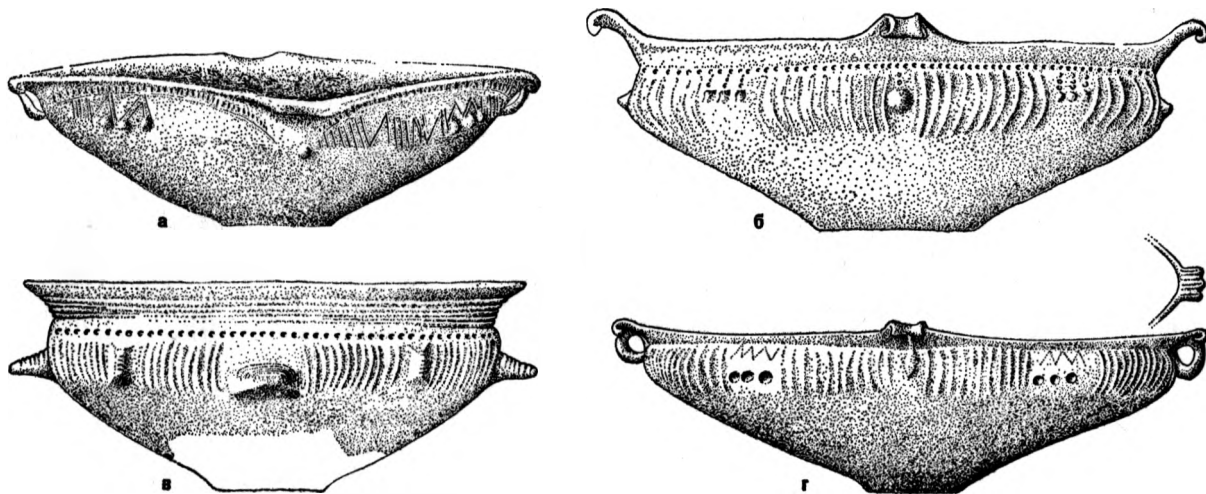
су култура са „лажним шнур-орнаментима“ и култура са инкрустованом керамиком могла би да послужи чињеница да се на налазишту Подгорач код Нашица, у слоју са лиценском керамиком налазе и фрагменти инкрустоване керамике, и то Серемле-типа.⁷³ Из тих навода може се закључити да се белегишка култура формира у позној фази дубовачке културе и у време културе са лиценском керамиком, што би, према периодизацији Р. Reipenskeа, било време Вг В1/В2, односно око

1400. године пре н.е., као што је напред истакнуто.

Нешто сложенији, али изузетно значајан јесте однос белегишке културе према развоју култура средњег и позног бронзаног доба јужно од Саве и Дунава. Тај значај се састоји из могућности да се преко белегишке групе успостави поуздан релативнохронолошки однос панонских култура, с једне стране, и балканских култура, с друге стране и, друго, то је могућност да се сагледа у којој се мери носиоци подунавских култура учествовали у великој егејској сеоби. Имајући у виду такав значај положаја белегишке културе (као споне два независна културна подручја — средњоевропског и балканског), покушаћемо да прецизније утврдимо њен однос према неким појавама на некрополама типа Белотић-Бела Црква (хумке са гробовима позног бронзаног доба), затим у односу на некрополу у Добрачи и у односу на поморавске културе као што су Параћин и Медијана култура.

У хумкама некрополе Шумар код Белотића, осим грובהа који припадају раном бронзаном добу, налази се много већи број грובהа који по прилозима у њима припадају крају средњег бронзаног доба. Осим металног инвентара, који несумњиво припада хоризонту Хигелгребер комплекса, поједине посуде имају одлике Белегиш стила. У хумци 8 нађен је пехар са урезаним мотивом који је карактеристичан за старију фазу Белегиш групе; у хумци 9 нађена је урна која је украшена канелурама, док се у хумци 19, поред пехара блиског облицима белегишке керамике, налазила наруквица и игла типична за хоризонт Хигелгребер културе.⁷⁴ Слично је и са неким гробовима из Беле Цркве, чији метални инвентар (игле са лоптастом главом) типолошки одговара панонском средњем бронзаном добу.⁷⁵ М. Гарашанин, следећи своју трочлану поделу ватинске културе, налазе из Белотића и Беле Цркве ставља у „западну варијанту ватинске културе“, што би одговарало старијим гробовима Иланце, Белегиша, Карабурме и Сурчина.⁷⁶

Керамички материјал са некрополе у Добрачи такође има доста додирних тачака са Белегиш културом. У гробовима се као прилози јављају пехари са једном или две дршке које се на врху завршавају рожастим испупчењем, затим посуде украшене урезаним линијама, како се то, додуше не тако често, налази на посуђу са подручја Белегиш или позне Отомани културе.⁷⁷ Некропола у Добрачи је за сада усамљена и доста специфична појава, са гробовима под тумулима у којима се

Сл. 58 а—г — Зделе, поклопци урне гробова из Белегиша (а — уништен гроб; б — гроб 87; в — гроб 29 и г — гроб 58).

налазе урне ограђене каменим плочама (Steinküstengrab), што до сада није познато на другим некрополама из овог периода у Подунављу или Шумадији. Међутим, општа слика материјалне културе из гробова говори у прилог истовременог развоја старије фазе Белегиш културе и Добраче, и блиских стилских веза у материјалној култури ових двеју појава. М. Гарашанин некрополу у Добрачи такође ставља у своју „западносрпску варијанту ватинске културе“, што у општим оквирима може да се прихвати, али нам се чини да се она већ доста удаљила од свог матичног ватинског стила и да је знатно ближа старијој фази Белегиш културе.

Да би се утврдила општа слика културних кретања у југословенском Подунављу у средњем и позном бронзаном добу, значајна је појава Параћин групе (или културе), која је тек у новије време издвојена као самостална појава средњег и позног бронзаног доба у Поморављу. У садашњој фази наших истраживања једино су познате некрополе ове културе, док само постоје индиције, површински материјал са неких налазишта у околини Крушевца која припадају овој култури. Географски, она захвата средње Поморавље (Велика Морава од Сталаћа према ушћу, са налазиштима код Параћина, Алексинца, Светозарева), на југ допире до падина Јастрепца, захватајући обе обале Западне Мораве од Трстеника до Сталаћа (налазишта код Макршана, Варварина, Обрежа и др.), а на истоку, као једино налазиште, помиње се у долини Тимока Пишури-чесма у близини Зајечара. М. Гарашанин је територијално, култур-

но и хронолошки добро обрадио ову културу, прихватајући при том резултате Д. Гарашанин и осталих истраживача који су радили на истраживању ове културе (Ј. Тодоровић, А. Симовић, Н. Тасић).⁷⁸

Параћин група је по типологији керамичког материјала нова појава и, осим са Слатина групом, тешко ју је повезати са неком другом културном појавом. Међутим, разлог због кога је посматрамо у контексту кретања изазваних ширењем носилаца или културних утицаја са подручја Хигелгребер комплекса јесу неке појаве стране самој култури и могу се протумачити импортом са севера. То је, пре свега, урна из гроба 2/1962. из параћинске некрополе, која је украшена на врату и високој нози хоризонталним, а на трбуху вертикалним канелурама.⁷⁹ Овај орнамент је специфичност млађе фазе Белегиш културе и вероватно је са тог подручја доспео у Параћин групу. М. Гарашанин урну са канелурама с правом сврстава у млађу фазу Параћин групе, из чега би се могло закључити да би остали гробови са параћинских некропола (Мађија, Рутевац и др.) припадали старијој фази ове културе, односно да су истовремени са Белегиш-Кручени и Хигелгребер комплексом.⁸⁰

Јужно од Параћин групе, делом паралелно са њом, развија се једна тек у новије време откривена културна група, чији стилски профил још није довољно јасан, како због малог броја познатих налазишта (Медијана, Медвеђа) тако и због ограниченог обима публикованог материјала.⁸¹ У питању је Медијана група, чије подручје, за сада, може да

се ограничи на уску зону Понишавља и део долине Јужне Мораве према Лесковцу. Иако се развија знатно јужније од југословенског Подунавља, помињемо је на овом месту из два разлога: прво, јер је по свом интерном развоју слична културама на северу и друго, јер се у новије време помиње у контексту праћења кретања носилаца егејске сеобе од севера према југу. Слично Параћин, Белегиш и другим културама, и Медијана група има две развојне фазе, од којих се у старијој не појављује тако често канелура, док је у млађој она доминантна појава. На томе се посебно инсистира, јер се у литератури помиње да је украшавање канелуром и букел орнаментом једна од стилских карактеристика чија се појава у Грчкој помиње у вези с доласком новог становништва и уништења микенске цивилизације.⁶³ Сматрамо да није

Сл. 59 а—в — Урне и пехар млађе фазе Белегиш културе из *Cruceni* у Румунији (Према S. Morintz, 1978).

случајност што готово код свих култура које су на изврстан начин настале као резултат великих покрета носилаца Хигелгребер комплекса долази до прелома у облицима материјалне културе: старију фазу (Белегиш, Кручени, Параћин, Медијана), у којој није заступљено украшавање канелурама, смењује на великом простору млађа фаза, у којој се канелура појављује скоро као искључив начин украшавања посуда. Питање је колико се ова промена може довести у везу с другим, пост Хигелгребер миграционим кретањима, која се даље везују са егејском сеобом. Покушаћемо да у вези с тим дамо резиме онога што је о овом проблему до сада писано.

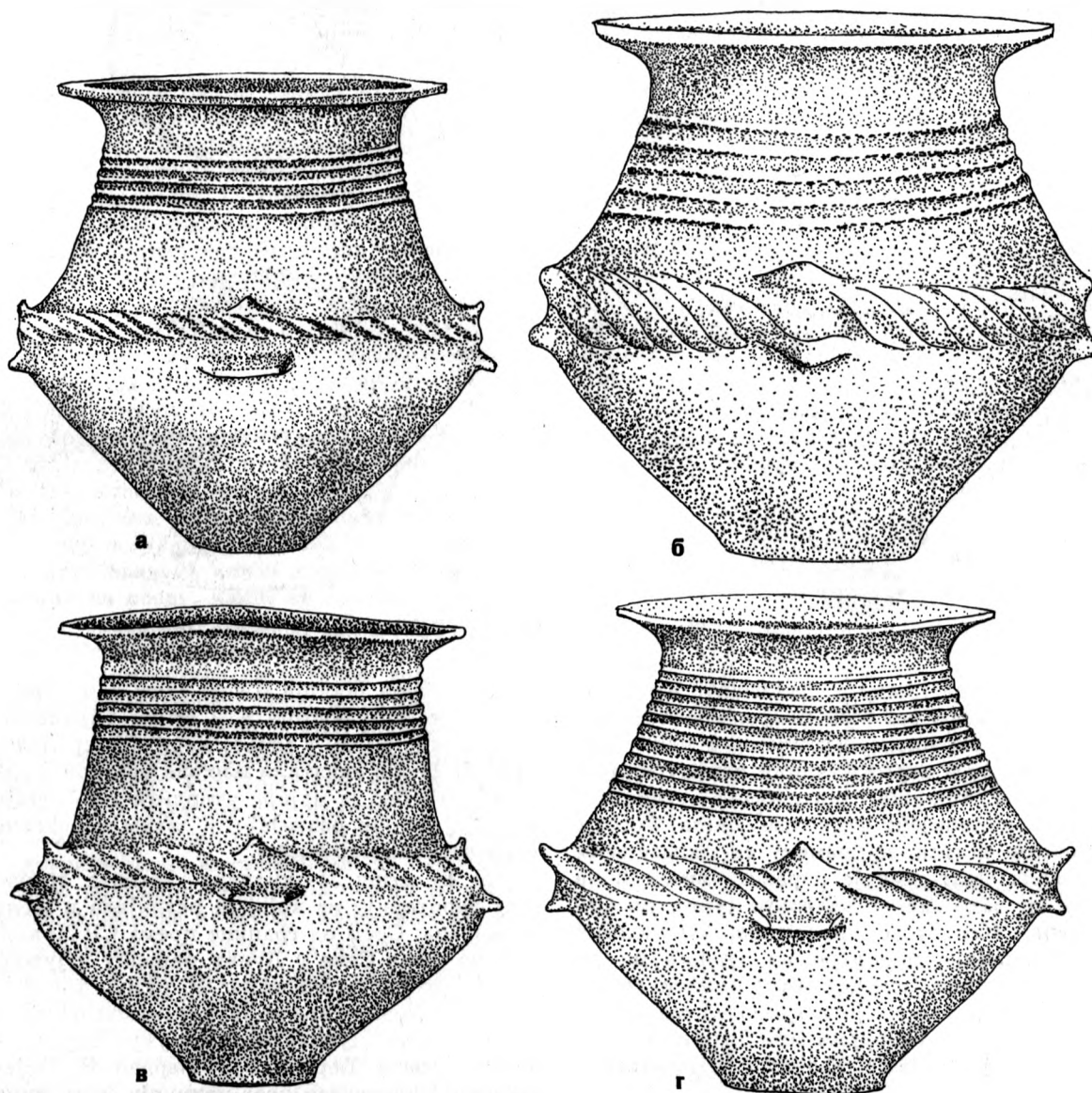
Проблем егејске (или дорске) сеобе повремено се актуелизује у литератури од времена F. Schachermayera па до нашег доба. У радовима В. Милојчића, М. Гарашанина, А. Mozsolics, W. Kimmiga, А. Бенаца и аутора ове књиге овај проблем се посматра из више углова.⁶⁴ С једне стране, покушава се да се сеоба доведе у везу са покретима илирских племена са северозапада, према континенталној Грчкој, док се, с друге стране, правац кретања усмерава од Подунавља према југу. А. Бенац је категорично против идеје да су илирска племена носиоци егејске сеобе. Он чак сматра да она нису ни учествовала у њој.⁶⁴ С друге стране, W. Kimmig је склон да илирским племенима припише посебан значај у овој сеоби, разрађујући при том идеју В. Милојчића, према којој су Илири главни носиоци њеног трећег таласа.⁶⁵ За Подунавље, као иницијалну област егејске сеобе, изјаснили су се Н. Bengston, А. Mozsolics, А. Бенац, Н. Тасић и др.⁶⁶ Варијације у мишљењима између ових аутора односе се на време зачетка сеобе и последице покрета панонског становништва према југу. А. Mozsolics, на пример, сматра да је подунавско становништво вршило притисак на Илире, Трачане и Фрижане, који се због тога селе према југу и уништавају микенску цивилизацију.⁶⁷ Не улазећи на овом месту у анализу мишљења о узроцима и последицама ових, за крај бронзаног доба у југословенском Подунављу, изузетно значајних покрета, истакли бисмо једно мишљење које би било значајно за решавање овог сложеног проблема. Чињеница је, као што је већ истакнуто, да се почетком позног бронзаног доба, на ширем простору карпатско-подунавско-балканске зоне дешавају значајне промене у материјалној култури које се одражавају на промену стила украшавања и облика посуђа. Облике Белегиш I културе и њихову орнаментику смењују посуде украшене канелурама; у то време се у прикарпатским областима, српском Подунављу па и јужно од њега појављује Гава култура (Т. XXV); у млађој фази Параћин групе јавља се керамика украшена канелурама; млађу фазу Медијана групе такође карактерише канелована керамика. Питање да ли је то коинциденција у материјалној култури или, пак, последица етничких померања која су везана за егејску сеобу остаје отворено, мада податак није за занемаривање, тим пре што те промене падају у време егејске сеобе, негде на прелазу XIII у XII столеће пре н.е. Можда би овде требало повезати, као што ћемо то касније опширније видети, појаву изузетно великог

броја остава из позног бронзаног доба (На А2 комплекса), које се у југословенском Подунављу сигурно везују за млађу фазу белегишке културе, за ону фазу у којој доминира канелована керамика, затим у Румунији за Гава културу, као што показују оставе нађене са посудама украшеним канелурама или у њима (Cornuntel, Pecica II).⁸⁸ Ови подаци ишли би у прилог мишљењу А. Бенца, који сматра „да је основни вал велике егејске сеобе текао паралелно са полагањем бронзаних остава На А периода“, односно да је био последица изузетно немирне ситуације у ју-

жним областима Панонске низије и међуречја Саве — Драве и Дунава.⁸⁹

Белегиш II — Гава — оставе из позног бронзаног доба

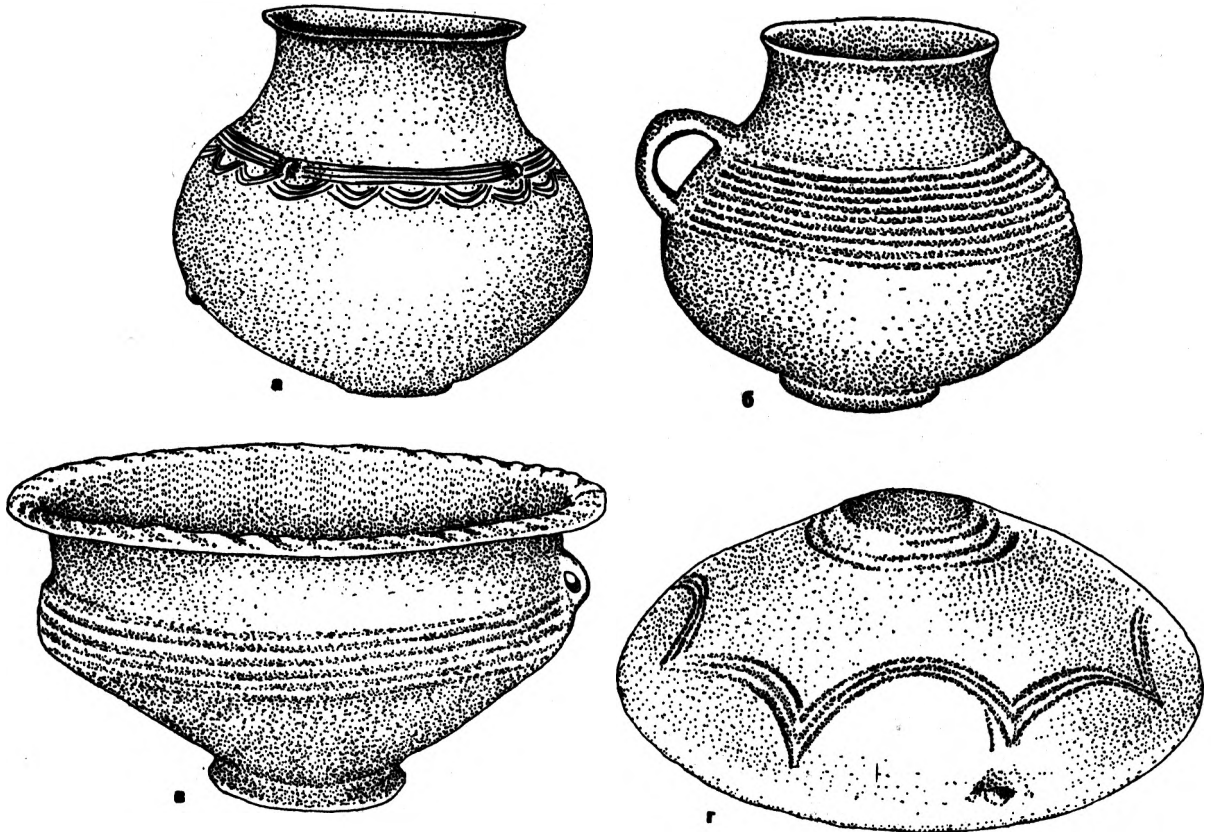
Изјаснили смо се против тога да фазе Белегиш I и Белегиш II представљају две различите културе.⁹⁰ Навели смо податке у прилог јединства носилаца ове културе. То, међутим, не значи да је прелазак из једне фазе у другу фазу текао без већих потреса.

Сл. 60 — Најмлађи тип урни (Белегиш-Гава) са некрополе код Карабурме (Према Ј. Тодоровић, 1977: а — гроб 3; б — гр. 185; в — гр. 2 и г — гр. 176).

Несумњиво да се негде у другој половини позног бронзаног доба (Вг С2) осећају јачи утицаји са подручја карпатских култура, с једне стране, и Urnenfelder културе, с друге стране, које мењају стил материјалне културе Белегиш-Кручени комплекса. На Кара-

како термилошки тако и територијално, а колико је могућно и стилски, јасније издвоје групе једног ширег културног комплекса канеловане керамике позног бронзаног доба, које се називају Белегиш II — Кручени II — Гава. Разлике између Белегиш II културе и

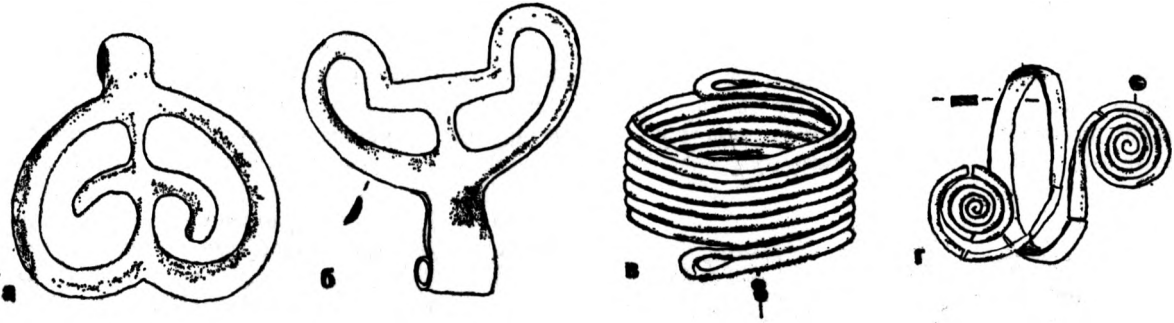
Сл. 61 а-д — Керамика Гава стила са налазишта Рудине код Банатске Паланке.

бурми, Стојића гумну у Белегишу, Кручени, Бобди и другим великим некрополама јављају се урне украшене вертикалним канелурама на трбуху и хоризонталним канелурама на врату. Ова техника украшавања еволуира, тако да реципијент урне све више постаје спљоштен а само на рамену се налазе косе канелуре. Врат постаје изразито висок и на њему се задржавају канелуре (урна из Сараораца, Карабурме, Белегиша, Кручени).⁹¹ Од прве појаве канелуре на урнама па до ових последњих, „тордираних“ прошло је доста времена, тако да је могућно на једној некрополи (нпр. Карабурма или Белегиш) пратити развојне типове, као што је приказано на сл. 57—59.

Националне терминологије (југословенска, румунска, мађарска) намећу потребу да се,

Гава културе постоје и оне нису само територијалне него постоје и у стилу украшавања а, рекло би се, у мањој мери и у хронологији. Да бисмо схватили њихове међусобне односе, потребно је најпре утврдити територију на којој се оне развијају, а затим и основне стилске карактеристике.

а) Белегиш II култура захвата готово исту територију на којој се развијала и њена прва фаза: Срем од границе према СР Хрватској до ушћа Саве у Дунав, западну и јужну Бачку, део југословенског и румунског Баната а у новије време је установљена и на десној обали Дунава на подручју акумулационог језера Ђердап I и Ђердап II. Појединачни налази ван овог подручја (нпр. урне из Сарваша, Ердута, Сотина)⁹² били би само доказ повремених продора ове културе у по-

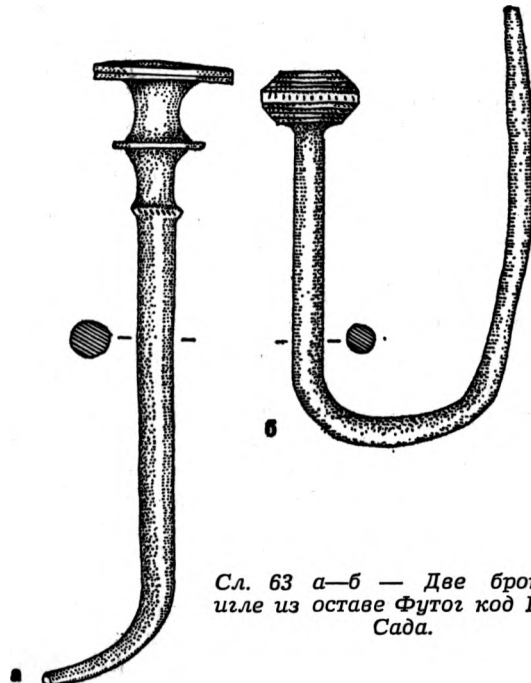

Сл. 62 а—г — Метални прилози из гробова ране фазе Белегиш културе са некрополе код Карабурме (Према Ј. Тодоровић, 1977).

зној фази, периоду њене експанзије у суседне области. Значајно је да се, осим у некрополама, ова керамика налази и у оквиру насеља, што знатно олакшава да се оцени њена материјална култура, типологија налаза и хронолошка припадност. У Срему, централној области Белегиш II групе, истраживана су три насеља: Гомолава, Економија Сава код Јакова и Градац код Белегиша.⁹³ У више махова је истицао значај Економије Сава насеља, на коме је истражен већи број јама и земунца (надземне архитектуре нема), али и налазишта са кога потиче једна остава која сигурно припада истом времену као и керамика из насеља. На тај начин тачно је одређен хронолошки положај керамике Белегиш II културе која се налази на овом насељу. То је типична, познобелегишшка керамика, црна, глачана, са хоризонталним канелурама на врату посуда, украшавања и мотивима гирланди на зделама али и хоризонталним канелурама на ободу, какве се јављају и у слоју позног бронзаног доба на Гомолави (Гомолава IVc).⁹⁴ Метални предмети из јама директно се повезују са оставом која је овде откривена (топузасте игле, наруквице и сл.) и датују цело насеље у крај бронзаног доба — На А2 период. Слична је ситуација и на насељу Градац, код Белегиша, које се налази у наставку локације Стојића гумно, на коме је откривена позната некропола белегишке културе.⁹⁵ Мања истраживања на овом налазишту показала су да оно припада позној фази белегишке културе, слично насељу Економија Сава код Јакова, а неколико бронзаних игала нађених заједно са керамичким материјалом опредељују ово налазиште у исто време — На А2 период позног бронзаног доба. Материјалом из насеља хронолошки је тачно опредељена млађа фаза гробова спаљених покојника у белегишкој култури, који, за разлику од старије фазе, по правилу не

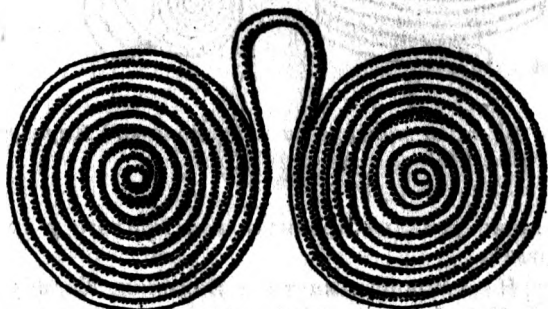
садрже металне предмете као прилоге у гробовима.

На некрополама типа Белегиш, Карабурма, Сурчин и, нарочито, на новооткривеној некрополи код Панчева (Рафинерија), лако се прати еволуција облика и начина украшавања млађе белегишке групе (сл. 60; Т. XXIV) Из старије фазе, од урни које су украшене линијама или лажним шнур орнаментом, постепено се прелази, у прво време скромно, на украшавање канелурама да би касније то био искључив начин украшавања. У завршној фази ове културе јавља се један специфичан облик урни, код кога врат скоро одмах прелази у доњи конус а на кратком ремену налазе се косе канелуре (Сараорци, Ка-

Сл. 63 а—б — Две бронзане игле из оставе Футог код Новог Сада.

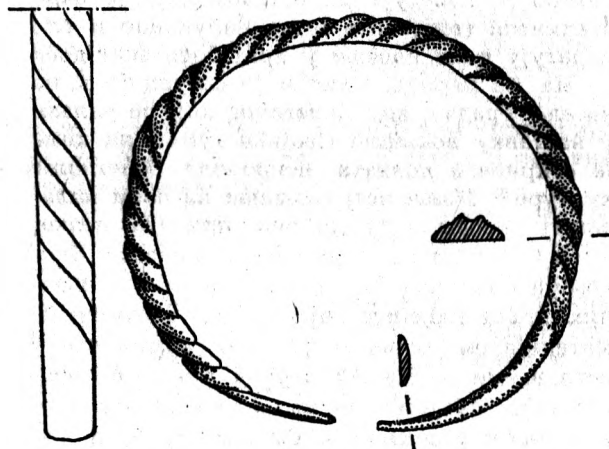
рабурма — сл. 60).⁸⁶ Та појава може се довести у везу са веома јаким утицајима са подручја Урненфелдер или Гава-културе (сл. 61). Оставе „комплекса На А2“ могу се са сигурношћу повезати са овим новим трендом у керамичкој производњи Белегиш културе.

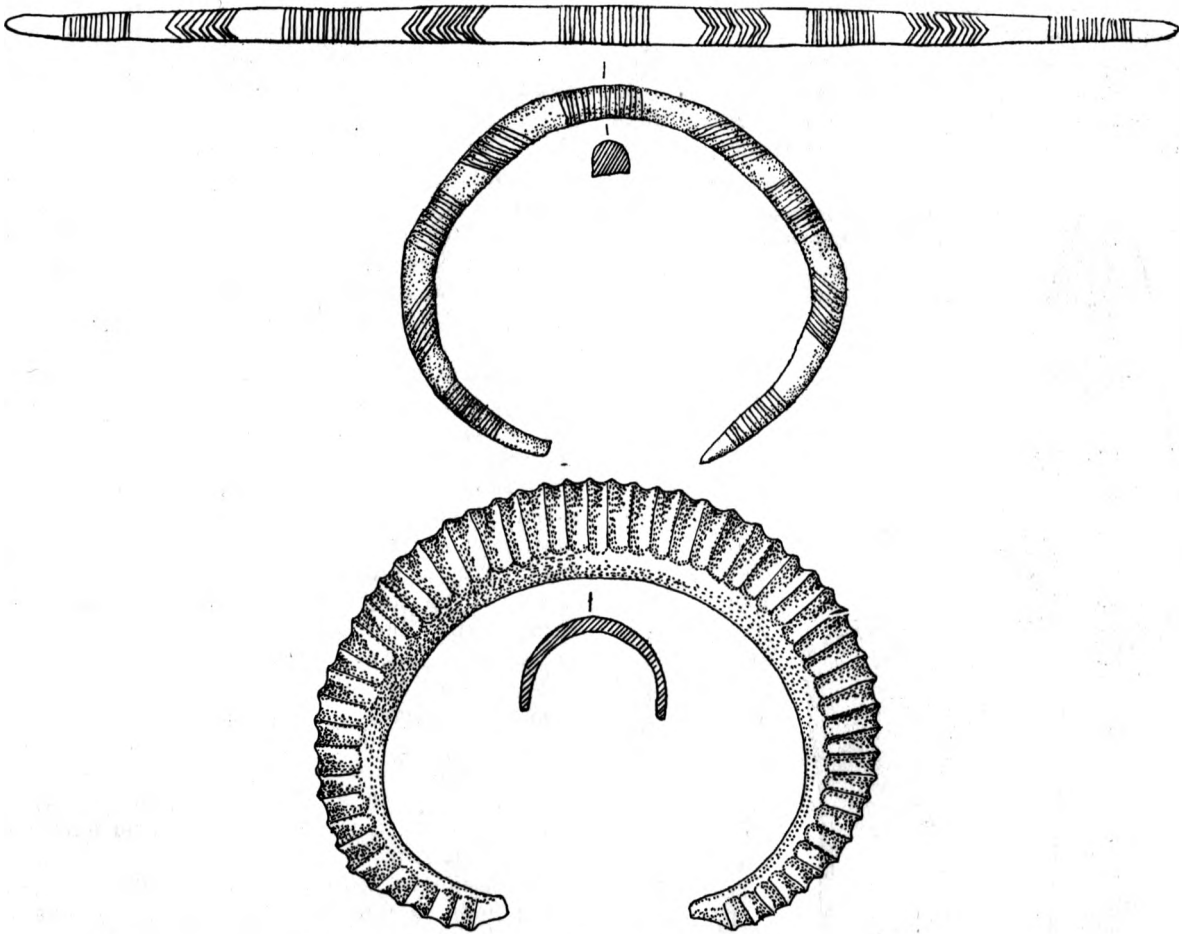
Сл. 64 — Наочараста привесак из футошке оставе.

б) Гава култура, Гава група или Гава тип такође је нова појава у бронзаном добу у источном делу Карпатског басена и српског Подунавља. Помињу је најпре А. Mozsolics и М. Шоле, а касније и многи други истраживачи.⁸⁷ Последњих десетак година постала је актуелна нарочито у вези са решавањем проблема њеног ширења према југу, а, као што смо већ истакли, и у контексту миграционих кретања од Карпата и Подунавља према југу у оквиру „егејске сеобе“. Приликом обраде материјала ове културе, у жељи да се утврди подручје распрострањавања, појавила су се у литератури екстремна мишљења, према којима се канелована керамика позног бронзаног дома сва приписује Гава култури. Сматрамо, мада то није проблем овог, више историјског праћења појава и развоја култура у југословенском Подунављу и областима које му гравитирају, да би било потребно извршити тачну стилску анализу ове културе, утврдити шта јој припада а шта је резултат утицаја других култура (пилињске, Белегиш, па и Урненфелдер-културе). Добре податке у вези с тим пружају истраживања у источној Словачкој, североисточној Мађарској, западној Румунији и, у новије време, истраживања на подручју акумулационих језера Ђердап I и Ђердап II. Посматрано на ширем подручју распрострањавања, Гава керамика пре представља збир сличних регионалних појава него јединствену културу. Термин Гава тип, који се најпре појавио да би обележио једну керамичку врсту, могао би још увек да буде у употреби као појам који означава специфичну црноглачану керамику са канелурама или

бузел испупчењима као украсима. Ако ту општу појаву покушамо да рашчланимо на регионалне стилове или групе, јер она ни по облицима ни по орнаментацији није апсолутно иста, онда бисмо на подручју од Словачке на северу, преко горњег тока Тисе, Трансилваније, југозападне Румуније, српског Подунавља па све до њене границе према Медјана групи могли да издвојимо следеће зоне: источнословачку са западноукрајинском (Барца, Муњкачево);⁸⁸ источномађарску са концентрацијом налазишта у горњем и средњем Потисју (Gáva, Nagyková, Bodrogkerezstúr и др.);⁸⁹ трансилванску (Stanislau, Satu Mare, Valea lui Mihai итд.); банатску (укључујући и румунски део Баната), с налазиштима Ресица, Банатска Паланка и са изузетним налазом једног тумула код Југоша (Susana), у коме је било више стотина целих посуда типичних за Гава стил.⁹⁰ Остаје, на крају, да издвојимо још једну зону са канелованом керамиком, коју можемо условно обележити као Гава али за коју смо, као што је већ речено, задржали назив Белегиш II група. То би била сремско-подунавска зона, са млађим гробовима некропола типа Белегиш, Сурчин, Карабурма и др. Извесно интензивније мешање са керамиком Гава стила из суседних области осећа се на банатским и подунавским налазиштима (на подручју Ђердапа I и Ђердапа II). На великој некрополи на периферији Панчева меша се керамика која сигурно припада Белегиш II групи са керамиком која гравитира Гава стилу на румунским налазиштима (Т. XXIV, 2). То се, пре свега, односи на најмлађу хронолошку фазу, у којој се јављају урне веома спљоштеног облика и на којима се, поред ко-

Сл. 65 — Торзирана наруквца из футошке оставе.

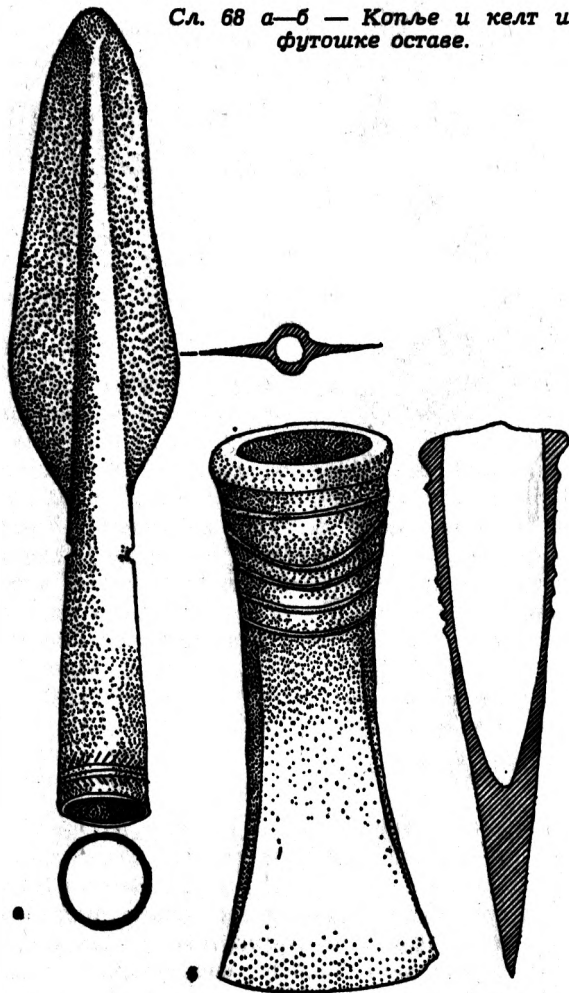
Сл. 66—67 — Две наруквике из футошке ожаве.

ризонталне канелуре, појављују и мотиви гирланда. Везе између Гава стила и Белегиш II групе најјаче се осећају на насељима типа Јаково-Економија Сава, која и у оквиру интерне еволуције Белегиш културе припадају њеном самом крају, На А2 хоризонту. Осим тога, на урни из Батке, затим на керамици из Ковина (некропола у улици Вука Караџића у Ковину — збирка А. Остојића), на материјалу из Феудвара, запажа се јаче присуство стилоких елемената са подручја Гава групе.¹⁰¹ У орнаментацији то је појава мотива гирланда у техници канелура (начин украшавања који је чест и на посудама из тумула Susana код Лугоша) а код облика — шоље са тракастом дршком која прелази високо преко обода, или поменути тип урни са високим вратом и кратким доњим конусом. Материјал из јужног Баната, подручја на коме би могло да се осети најјаче мешање белегишког и Гава стила, на жалост понајмање потиче са систематских

ископавања. Изузимајући Иланцу и Орешац, где су вршена мања заштитна ископавања, и необјављене некрополе на периферији Панчева, сви остали, типолошки карактеристични налази нестручно су прикупљени, без података о условима налаза, евентуалним гробним целинама па, чак, нема података о тачном месту (локацији) налаза. St. Foltiny је у два маха публикувао ове налазе из Баната у оквиру проблема „Pseudo — Protovillanovaaugnen“ или приликом обраде „урненфелдер керамике у јужном делу Карпатског басена“.¹⁰² Један део материјала који он репродукује припада Белегиш стилу, док поједине урне и зделе са тракастим дршкама имају одлике Гава групе. То се нарочито односи на урне из Ватина, украшене гирланд-канелурама на врату и букел дршкама са канелурама, а такође и на шоље с тракастим дршкама из Ватина и Дубовца које су подједнако заступљене на налазиштима Гава групе (Susana) и

на насељима Белегиш II културе (Јаково-Економија Сава).¹⁰³

Проблем Гава групе, стила или културе, без обзира на то како га назвали, много је сложенији и чини се да, као што је већ истакнуто, ову керамичку врсту пре треба објасни-

Сл. 68 а—б — Коље и келт из футошке оставе.

ти као општу ширу појаву, један стилски, временски и културни комплекс, који се појављује после групе Хигелгребер комплекса, нарочито у источним и југоисточним деловима Карпата и српског Подунавља. У којој мери би ова нова културна појава на крају бронзаног доба могла да се означи као иницијална фаза већег миграционог таласа (заправо једна од стилских карактеристика тога таласа) који се повезује са великом егејском сеобом, остаје да се реши даљим истраживањима. За сада постоје индиције, оскудни подаци везани за материјалну културу, који су

окренути према југу, према позној Медијана групи и њеној керамици, која ће тек кад буде у целини публикована показати у којој су мери ове претпоставке тачне.

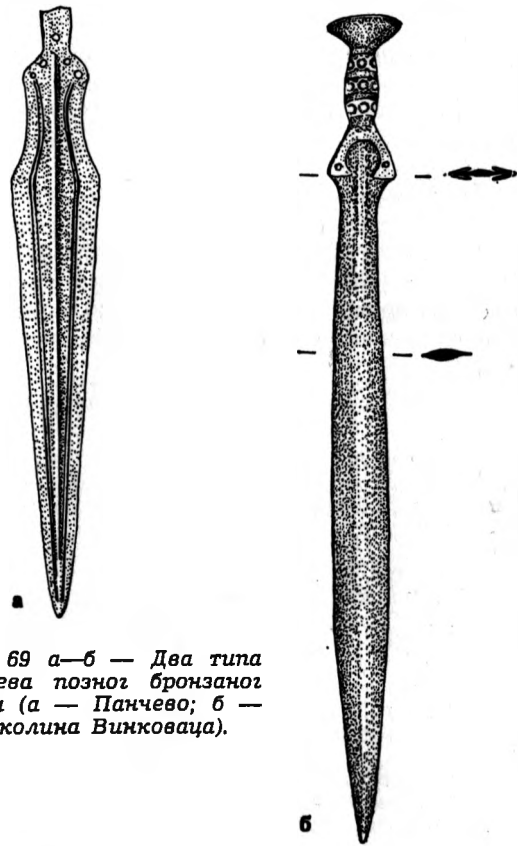
Релативнохронолошки положај Белегиш II — Гава групе, тачније канеловане керамике позног бронзаног доба југословенског Подунавља и источних делова Карпатског басена, могућно је одредити према Урненфелдер-култури Трансданубије, Барање и Славоније и, најзад, према културама позног бронзаног доба средњег Потисја и међуречја Тисе и Дунава у Мађарској — Чорва (Csorva) култура. Бајердорф-Велатице култура развија се на приближно истом простору који је пре ње захватила средњодунавска Хигелгребер-култура и која је имала јак утицај на њен настанак и каснији развој.¹⁰⁴ Хронолошки, њена старија фаза припада позном бронзаном добу (Br D-На А) и, према општем процесу развоја, она би одговарала развоју многих култура које су се формирале на основама група Хигелгребер комплекса, као што је случај и са Гава, Белегиш, Чорва и другим културама. Све те културе имају, у извесном смислу, карактер протоурненфелдер хоризонта, који се, на овај или онај начин, манифестује у појединим регијама Карпатског басена. Чињеница је да се овај период и на већем делу овог простора завршава на исти начин — хоризонтом остава На А2 комплекса. У историјском развоју култура позног бронзаног доба та чињеница је изузетно значајна јер показује да се у то време дешавају фундаменталне промене које не означавају само крај култура бронзаног доба већ и почетак новог периода — гвозденог доба — приближно истовремено на широј територији средње и југоисточне Европе.

Остале две културе које нас интересују — рана Урненфелдер (Вал I), и Чорва-група на исти начин се односе према комплексу Белегиш II-Гава групе. На некрополи Чорва 1009 јављају се керамички облици слични посудама у Белегиш II и Гава групи.¹⁰⁵ То се нарочито односи на поједине облике урни или на шоље са тракастом дршком која је високо изнад обода. У инвентару Вал I фазе Урненфелдер културе такође се налази доста елемената који карактеришу керамику јужног и западног суседа, млађу белегишку и Гава групу.¹⁰⁶ Те сличности само потврђују изнету тезу о синхронном развоју култура на подручју од Словачке на северу и југословенског Подунавља на југу, који је последица истог процеса прерастања пост-Хигелгребер култура у хоризонт канеловане керамике.

Појава великог броја остава бронзаних предмета (депоа) на ширем простору Карпатског басена, са изузетном концентрацијом у његовим јужним и источним деловима (Славонија, Срем, Банат, средња и западна Румунија) у време пуног развоја канеловане керамике није случајност. Оне су, као што је у литератури често истицано, последица великих етничких померања на крају бронзаног доба на подручју Карпатског басена и централних делова Балканског полуострва. Оставе такозваног „комплекса На А2“ коинцидирају са најмлађом фазом белегишке културе, са хоризонтом који бисмо могли да означимо као Белегиш II — Гава. Потврду овом мишљењу налазимо, као што је већ истакнуто, у појави истих металних предмета на насељима типа Јаково-Економија Сава и у чињеници да је неколико мањих остава нађено у посудама које сигурно припадају овом културном хоризонту. Мања остава из *Cornutela* у југозападној Румунији (у близини Ђердапа) нађена је у посуди облика урни са пирланд-канелурама на врату и косим канелурама на рамену.¹⁰⁷ Поред осталог, у посуди је била игла са топузастом главом каква се јавља на насељима позног бронзаног доба у југословенском Подунављу (Градац у Белегишу, Економија Сава, слој млађе фазе белегишке културе на Гомолави итд.).¹⁰⁸ Слична је ситуација са оставом из *Pecisa II*. У типичној посуди Гава групе (слична урни из *Cornutela*) нађени су цели и фрагментовани српови, преломљено копље пламенастиг типа и делови дугачког мача који сигурно припадају оставама из На А2 периода.¹⁰⁹ Најзад, на уске везе између остава позног бронзаног доба и црноглачане керамике Гава типа указују и неки нови налази са подручја Ђердапа I и Ђердапа II, где је последњих година откривено више налазишта која припадају овом културном комплексу.¹¹⁰

У историјској интерпретацији догађаја који карактеришу крај бронзаног доба у југословенском Подунављу и суседним областима извесну тешкоћу представља чињеница да оставе На А2 периода не означавају и најмлађе оставе бронзаног доба, док, према нашим знањима, керамика која се везује са њима треба да представља најмлађу појаву из овог периода. Та нелогичност последица је, како се чини, механичког приступа целом проблему и типолошког диференцирања остава на оне које припадају На А периоду и оне из времена На В. З. Вински, К. Вински-Гаспарини, Д. Гарашанин, који су се после F. Holstee, A. Mozsolics, S. Foltinya и других по-

себно бавили проблемом остава у сремско-славонској религији, извршили су детаљан попис и класификацију целокупне археолошке грађе (овде треба додати и најновији *Cogrus* остава из Србије и Војводине у издању Српске академије наука и уметности).¹¹¹ Из прегледа који су дали ови аутори види се да на подручју Белегиш II — Гава групе готово недостају оставе из На В периода. Из картирања остава које даје К. Вински-Гаспарини закључује се да су оставе њене фазе II (На А) најбројније у Срему и Славонији, док се из периода III (који већ залази у На В) на подручју Белегиш II културе налази само једна, и то не сасвим сигурно датована оста-

Сл. 69 а—б — Два типа мачева позног бронзаног доба (а — Панчево; б — околина Винковаца).

ва (Сечањ) јер се она налази такође у оквиру налазишта Белегиш културе.¹¹² Да ли бисмо из тога могли да изведемо закључак да су оставе „На А2 комплекса“ више регионална појава, као што су и оставе На В хоризонта и да оставе На А периода живе такође до краја бронзаног доба, као што се закључује на основу керамике с којом су оне нађене? Ово тим пре што су у питању материјал и облици који се јављају током дужег периода

и предмети који су, за своје време, имали посебну вредност. На тај начин довели бисмо до краја бронзаног доба један историјски процес развоја култура који је започет продором носилаца Хигелгребер стила у јужне делове Карпатског басена, а настављен, мирном еволуцијом, на релацији Белегиш I — Кручени у Белегиш II — Гава да би нагло био прекинут продором новог становништва у ове области (тракокимерског, предскитског), о чему сведоче и многе оставе На А2 комплекса.

У периоду између 1400. и 1000/900. године пре н.е., колико је трајала поменути еволуција, могућно је, типолошким посматрањем уз скромне потврде које пружају нека налазишта (Гождолава, Јаково — Економија Сава и др.), издвојити два основна хоризонта, од којих сваки има две подфазе. Ми смо се овде задржали на термину Белегиш култура, па, сходно томе, и дајемо следеће релативнохронолошке односе:

У Белегиш Ia фази појављују се постватински елементи, а у фази Ib елементи инкрустоване керамике Серемле-типа. Фаза IIa је прелазна фаза — појава урни са оскудним канелованим орнаментом или комбинација урезивања и канеловања. Најзад, нај-

злађа фаза Белегиш културе, IIb, припада хоризонту Гава стила и оставама На А2 периода: У односу на постојећу периодизацију¹⁷ Reineskea, Белегиш Ia-b припада времену Bf C-D, а Белегиш II a-b времену На А1-А2, односно На В периоду. Релативнохронолошки односи према Хигелгребер и Урненфелдер комплексу показују да је Белегиш Ia-b истовремен са културама Хигелгребер комплекса (карпатска и средњедунавска група), а да је Белегиш II a-b истовремен са раном фазом Урненфелдер културе западномађарског простора (Вал I), са Чорва-културом мађарског Потисја и, разумљиво, са Гава-групом источних делова Карпатског басена. У односу на културе које се развијају јужно од Саве и Дунава, развој Белегиш културе коинцидира са Добрача-Параћин-Медијана и жутобрдском културом на следећи начин: Белегиш Ia и b фаза истовремени су са гробовима из Белогића (Шумар)-Добраче, са Параћин и Медијана I културом, док се у уској зони српског Подунавља пре појаве Гава керамике развија жутобрдска култура; Белегиш II a и b одговарају појави Гава групе на десној обали Дунава у Вердапу и на подручју акумулационог језера Вердап II, док се јужно развија Медијана II култура.

НАПОМЕНЕ

¹ За општу слику о кретању и распореду група Хигелгребер комплекса на простору од Вестфалије, северне Немачке, Чешке па до југословенског Подунавља, уп. J. Filip, Handbuch, 510—517.

² Ваганау, 213.

³ К. Вински-Гаспарини, 1956; Е. Спајић, 1956, 37 и д.; М. Булат, 1980; С. Карамански, 1969, 1 и д.

⁴ К. Вински-Гаспарини, 1973, 24 и д.; Т. 2/10, 15: Т. 3/7.

⁵ Види напомену 3.

⁶ Ваганау, 90—93.

⁷ С. Карамански, 1969, pass.; исти, 1978, Т. III.

⁸ С. Карамански, 1969, Т. I—II; З. Летица, 1969, 49; иста, 1973, 23 и д.

⁹ Ваганау, 212—213; G. Bandi—T. Kovacs, 1974, 97.

¹⁰ Н. Тасић, 1965а, 52 и д.; Праисторија Војводине, 227—228; У. 131; сл. 169:183.

¹¹ К. Вински-Гаспарини, 1973, 177 и cit. lit., Т. I/1—7.

¹² А. Венац, 1956, 184 и д.

¹³ V. Dumitrescu, 1961, 283 и д.; З. Летица, 1969, 47 и нап. 4; иста, 1973, 20 и д.

¹⁴ P. Pataj, 1938, 50 и д.; A. Mozsolics, 1942, 87 и д.; Коментар ових мишљења и друга мишљења изнео је Н. Тасић, 1965, 49—59 и cit. lit.

¹⁵ М. Васић, 1910, Т. III, 12; D. Berciu, 1939, 175, сл. 132/10; М. Грбић, 1939, 59.

¹⁶ Н. Тасић, 1965а, 59 и д.; Праисторија Војводине, 234 и д.

¹⁷ М. Гарашанин, 1973, 339; М. Косорић—Ј. Тодоровић, 1963, 267—274.

¹⁸ V. Dumitrescu, 1961, 332—334.

¹⁹ Праисторија Војводине, 227 и д.

²⁰ К. Вински-Гаспарини, 1973, Т. 1/7; А. Венац, 1956, 184, сл. 1; Праисторија Војводине, сл. 171; Н. Тасић, 1965, Т. III.

²¹ V. Dumitrescu, 1961, 199 и д.; М. Гарашанин, 1973, 343; Праисторија Војводине, 229, сл. 170.

²² V. Dumitrescu, 1961, 244 и д.; Pl. CLII—CLXII; З. Летица 1973, 39 и д.; Т. X—XI; В. Трбуховић, 1958, 131 и д.; С. Карамански, 1969, pass.

²³ М. Валтровић, 1890, 110; М. Гарашанин, 1973, 336, Т. 62.

²⁴ Н. Тасић, 1976, 8 и д.; Праисторија Војводине, 218.

²⁵ Ibid., 1976, сл. 5.

²⁶ J. Петровић, 1980, 57 и д. Т. I, 1.

²⁷ Праисторија Војводине, 221—222.

²⁸ М. Маријански, 1957, 8 и д. Т. II, 2.

²⁹ Д. Крстић, 1961, 75 и д.

³⁰ М. Гарашанин, 1973, 349—351.

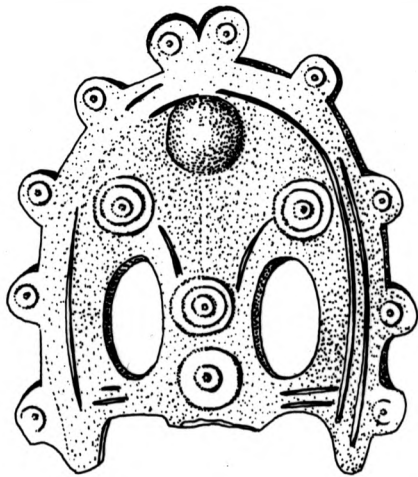
³¹ М. Васић, 1911, 1 и д.; М. Гарашанин, 1973, 342.

³² Нова истраживања која су вршена на подручју акумулационог језера Вердап II — Вајуга (подаци М. Вукмановић, П. Поповић) указују на дуг живот инкрустоване керамике на овом подручју и њено мешање са Гава културом.

³³ Б. Николов, 1964.

³⁴ J. Filip, Handbuch, 510 и д.; O. Trogmayer—L. Sekereš, 1965, 17 и д.

- ³⁵ Barany, 106 и д.; Т. Kovacs, 1966, 159 и д.; F. Kőszegi, 1964, 3 и д.; A. Mozsolics, 1957, 119 и д.; I. Bona, 1958, 211 и д.
- ³⁶ А. Тоџић, 1964, 54; Т. Kovacs, 1966, 159; О. Trogmayer—L. Sekeres, 1965, 27.
- ³⁷ А. Mozsolics, 1957, 119 и д.
- ³⁸ St. Foltiny, 1968, 3 и д.; О. Trogmayer—L. Sekeres, 1965, 17; Праисторија Војводине, 234—240.
- ³⁹ I. Foltiny, 1968, 9: Т. III, 1, 3, 5 (Апатин, Божјево).
- ⁴⁰ Праисторија Војводине, 237, сл. 185—187.
- ⁴¹ М. Гарашанин, 1973, 368 и д., сл. 19; М. Гарашанин—Д. Гарашанин, 1962, 57 и д., сл. 1:16.
- ⁴² М. Косорић, 1976, и д.; М. Гарашанин—Д. Гарашанин, 1962, 47 и д.
- ⁴³ М. Гарашанин, 1973, 368, Т. 67:68; М. Косорић, 1976, 68 и д. Т. XXV, 7:XXVI, 1.
- ⁴⁴ З. Вински, 1958, 1 и д. Т. I—II К. Вински-Гаспарини, 1973, 30—31.
- ⁴⁵ А. Mozsolics, 1957, 119 и д.
- ⁴⁶ Т. Kovacs, 1966, 199.
- ⁴⁷ К. Вински-Гаспарини, 1973, 186: Т. 7—11 (Вировитица) 184: Т. 12 (Сирова Касталена).
- ⁴⁸ Baranya, 112 и д.: 213—214.
- ⁴⁹ Ibid., 214.
- ⁵⁰ К. Вински-Гаспарини, 1973, 57 и д.; 186: Т. 10/10—14.
- ⁵¹ Ibid., 59.
- ⁵² S. Morintz, 1978, 40 и д.
- ⁵³ М. Грбић, 1939, 57—58; В. Трбуховић, 1958, 131: У вези са терминологијом култура раног и средњег бронзаног доба уп. Н. Тасић, 1975, 10—13.
- ⁵⁴ S. Morintz, 1978, 41—44, Fig. 20/1—2.21x—23.
- ⁵⁵ Ј. Тодоровић, 1977, passim.
- ⁵⁶ К. Вински-Гаспарини, 1973, 185 Т. 2—5.
- ⁵⁷ В. Трбуховић, 1960, 163 и д.; Резултати са нових истраживања у Белегишу нису у целини објављени (уп. Н. Тасић, 1967а, 15 и д.). Такође су већа истраживања вршена на комплексу некропола код Панчева (Рафинерија) која садржи углавном гробове позне фазе Белегиш културе — Гава тип (Материјал у Народном музеју у Панчеву. Подаци добивени љубазношћу Љ. Буквића).
- ⁵⁸ Подаци из катастра археолошких налазишта Завода за заштиту споменика културе Срема у Сремској Митровици.
- ⁵⁹ Н. Тасић, 1965, 199 и д.
- ⁶⁰ Н. Тасић, 1962, 127 и д.
- ⁶¹ Ј. Тодоровић, 1977, 138 (гр. 197:285); S. Morintz, 1978, Fig. 25.
- ⁶² З. Вински, 1958, 11 и д.; Праисторија Војводине, 219, сл. 191 а-е.
- ⁶³ I. Bona, 1958, 211; A. Mozsolics, 1967, 17 и д.
- ⁶⁴ Z. Venkovsky-Pivovarova, 1976, 341 и д.; иста, 1972, 202 и д. Н. Мајнарић-Панчић, 1976, 97 и д.; иста, 1976а, 68 и д.;
- ⁶⁵ Б. Човић, 1980, 41 и д.
- ⁶⁶ Н. Мајнарић-Панчић, 1976, 97 и д.; Иста, 1976, 74—76.
- ⁶⁷ М. Душек, 1969, 50 и д. Abb. 6 (Dolny Peter).
- ⁶⁸ Ibid., 8.
- ⁶⁹ М. Маријански, 1957, Т. II, 2.
- ⁷⁰ М. Гарашанин, 1973, 349.
- ⁷¹ Ј. Тодоровић, 1977, 13 (гроб 61).
- ⁷² Ibid., 135, Т. XXV.
- ⁷³ Н. Мајнарић-Панчић, 1976, 72 и д.: Т. 7/1—2: Т. 9/5—6: Т. 10.
- ⁷⁴ М. Гарашанин, 1973, 363 и д.; М. Косорић, 1976, 68 и д.
- ⁷⁵ М. Гарашанин, 1973, 369, Т. 68/3.
- ⁷⁶ Ibid., 359 и д.
- ⁷⁷ Ibid., 372; М. Косорић, 1976, Т. XVIII, 2.
- ⁷⁸ Д. Гарашанин, 1958, 297 и д.; Н. Тасић, 1963, М. Гарашанин, 1973, 298—306.
- ⁷⁹ М. Гарашанин, 1973, 303, Т. 50.
- ⁸⁰ Н. Тасић, 1963, 187 и д. (Мађија); Ј. Тодоровић—А. Симовић, 1959, 267 и д. (Рутевац).
- ⁸¹ М. Гарашанин, 1973, 307 и cit. lit.
- ⁸² А. Бенац, 1967, 319 и д.; М. Гарашанин, 1973, 309.
- ⁸³ V. Miložić, 1949, 12 и д.; A. Mozsolics, 1957, 119 и д.; М. Гарашанин, 1961а, 117 и д.; Исти, 1973, 309; А. Бенац, 1967, 319 и д.
- ⁸⁴ А. Бенац, 1967, 332.
- ⁸⁵ V. Miložić, 1949, 70 и д.; W. Kimmig, 1964, 227 и д.
- ⁸⁶ Н. Bengston, 1950, 46 и д.; A. Mozsolics, 1957, 106; А. Бенац, 1967, 333; Н. Тасић, 1972а, 93 и д.
- ⁸⁷ А. Mozsolics, 1957, 106 и д.
- ⁸⁸ M. Petrescu-Dumbovita, 1977, 55, Pl. 35 (Cornutel): 101—102, Pl. 169 (Pecica II).
- ⁸⁹ А. Бенац, 1967, 329.
- ⁹⁰ Овакво мишљење заступа В. Трбуховић (уп. В. Трбуховић, 1960, 179). За критику овог мишљења уп.: Праисторија Војводине, 246 и д. Н. Тасић, 1976а, 15 и д.
- ⁹¹ Ј. Тодоровић, 1977, 9 (гроб 2 и 3 — Карабурма); М. Гарашанин, 1973, 410 Т. 72 (Сараорци); S. Morintz, 1978, 41 и д. Fig. 22/1—2.
- ⁹² S. Foltiny, 1967, 53 и д.: Т. IV, 5—6.
- ⁹³ Н. Тасић, 1962, 127 и д.; Т. III—V; Исти, 1967а, 15—25.
- ⁹⁴ Н. Тасић, 1965, 198 и д.: Т. XI.
- ⁹⁵ В. Трбуховић, 1960, 163и д. На некрополи Стојића гумно настављени су радови и откривено је још око 140 гробова спаљених покојника чији временски распон иде од Вг В2 до На А. Материјал се налази у Завичајном музеју у Земуну.
- ⁹⁶ Види напомену 91.
- ⁹⁷ А. Mozsolics, 1957, 120 и д.; М. Šole, 1957, 239; S. Foltiny, 1968, 339 и д. Т. Bader, 1978, 77 и д. Т. LX—LXI.
- ⁹⁸ S. Foltiny, 1968, 342, Fig. 4/1.
- ⁹⁹ Ibid., 344; A. Mozsolics, 1960, 123.
- ¹⁰⁰ S. Foltiny, 1968, Fig. 4/8; Праисторија Војводине, сл. 204; Ghid, Lugoj 1977, 11—14.
- ¹⁰¹ S. Foltiny, 1967, 55: Abb. 1. Остали подаци из документације Покрајинског завода за заштиту споменика културе, Нови Сад.
- ¹⁰² S. Foltiny, 1967, 49 и д.; Исти, 1968, 333 и д.
- ¹⁰³ S. Foltiny, 1967, Т. I/3:II/5, Abb. 2; Н. Тасић, 1962, 127—130: Т. IV—V.
- ¹⁰⁴ За Baierdorf-Velaticе Уп. J. Rihovský, 1963, 92 и д.
- ¹⁰⁵ О. Trogmayer, 1963, 122.
- ¹⁰⁶ Е. Patek, 1968, 71 и д.
- ¹⁰⁷ M. Petrescu-Dumbovita, 1977, 55, Pl. 35/1.
- ¹⁰⁸ Н. Тасић, 1962, 127 и д.
- ¹⁰⁹ M. Petrescu-Dumbovita, 1977, 101—102, Pl. 169/8.
- ¹¹⁰ На налазишту код ушћа Кожице у Дунав вршио је аутор ове књиге мања сондирања и том приликом открио јаме са црноглачаном керамиком која припада Гава хоризонту. Ови подаци допуњени су новим истраживањима на подручју акумулационог језера Бердап II код Вајуге.
- ¹¹¹ З. Вински—К. Вински-Гаспарини, 1956, passim; Д. Гарашанин, 1954, passim; К. Вински-Гаспарини, 1973, passim.
- ¹¹² К. Вински-Гаспарини, 1973, Т. 133 и 134.

од тракокимерског
до скитског продора

Континуирани развој култура бронзаног доба у југословенском Подунављу прекинут је почетком I миленијума пре н.е. појавом носилаца нових култура, нове економије и многих нових технолошких знања која су се показала супериорна у односу на аутохтону економију. Велики број остава који је крајем бронзаног доба готово истовремено сакривен, закопан у земљу, најбоље илуструје паничан страх староседелаца пред супериорним завојевачима. Они су очигледно поседовали нешто што је уливало страх домаћем становништву и због чега је оно напуштало своја насеља и своје домове. Да ли је то бруталност освајача, њихова мобилност, гвоздено оружје које су поседовали или хитри коњи? Свакако је у питању нешто због чега се не може објаснити случајем да се на великом простору, посебно у источним и јужним областима Карпатског басена, појављују многе нове културе и налази више стотина остава бронзаних предмета, од којих неке и са више хиљада примерака (нпр. Бродска варош код нас или *Uioara de Sus* у Румунији).¹ Склони смо да тако велике промене објаснимо новим популационим кретањима, новим таласом који је заплуснуо Карпатски басен и чији се трагови налазе од Карпата на истоку до Алпа на западу и од Пољске на северу до Балкана на југу. Носилац овог таласа био је један „коњанички народ“, како би га назвали *Gallus-Norvat*,² кимерска, односно трако-кимерска племена, која на почетку I миленијума пре н.е. започињу своја миграциона кретања с једне стране обалом Понта према Малој Азији а, с друге стране, преко Карпата у широка паноњска пространства која не само да су их подсећала на њихову степску постојбину него

су пружала и повољније услове за освајачке (пљачкашке?) походе.

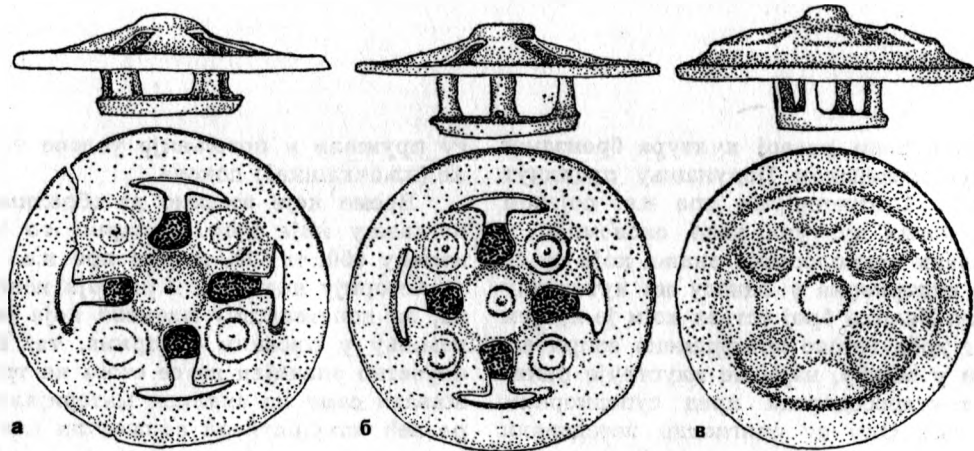
Време које желимо да обрадимо у овом поглављу није дуго. Оквирно, то је период између 950. и 500. године пре н.е. Међутим, за историју настанка и развоја нових култура, за констелацију племена која се касније помињу у писаним изворима, тај период је изузетно значајан па се стога не треба задржавати само на анализи материјалне културе већ покушати да се осветли сложен процес сажимања страних појава са аутохтоним појавама и дати, колико је то могућно, историјску интерпретацију овог времена, уз покушај да се праисторијске културе етнички детерминишу. То је, у извесној мери, могућно за културе које се развијају непосредно после кимерског продора, када се и први пут, макар и неодређено, помињу поједина подунавска племена у писаним античким изворима (најранији је у Илијади, а тек поузданији код Херодота). С њима подунавске културе не улазе у историјски период, али су ти подаци значајни за лоцирање појединих племена и пружају могућност њиховог повезивања са одређеним културама које се на тој територији развијају. Ту се, пре свега, мисли на трибалска, мезијска, дачка племена, а затим и на проблем Амантина и Бреука у сремско-славонском простору.

Најранији материјални трагови који указују на присуство нових популација у југословенском Подунављу и шире, у карпатском басену и на Балкану, односе се на такозване „коњаничке реквизите“, металне предмете који су били у вези с коњском опремом (делови жвала, крстасти разводници, крстасти дугмад, украсни делови коњске опреме итд.

(сл. 70—74). Њихова појава везује се за кимерски, односно тракокимерски талас, или продор, како се у литератури назива. За почетак гвозденог доба у југословенском Подунављу ови налази су посебно значајни јер чине цезуру култура бронзаног и гвозденог доба. Нема тачних података о томе када се коњаничка племена појављују у Карпатском басену, а мало је података који би нам боље осветлили и примарно језгро из кога су започела миграциона кретања према западу. У совјетској литератури о Кимерцима или, како их неки историчари, палеолингвисти и археолози називају, мада са мање аргумената,

паду), па су зато „коњанички реквизити“ и неки други украсни предмети једина могућност да се успостави неки контакт између Кимераца, с једне стране, и племена која су живела у Карпатском басену и југословенском Подунављу, с друге стране.

Основни проблем који се овде поставља односи се на време датовања кимерских култура у степским областима северно од Црног мора. Њихово стављање у време између VIII и VII века пре н.е. искључује могућност присуства „кимерских налаза“ на налазиштима Карпатског басена пре На В3 хоризонта, односно два века раније, и тумачења да су они

Сл. 70 а—в — Крстаста дугмад из оставе у Илоку (Према Н. Мајнарић-Панџић, 1971).

„трако-кимерцима“, постоје различита мишљења, и то како о њиховом лоцирању тако и о времену када се најраније појављују на овом тлу. У књизи *Археологија Украјинске РСР* њихова територија одређује се углавном између Дњепра и Дњестра а временски између VIII и VII столећа.³ На основу историјских података, њихова појава на овом простору могла би да пада и у нешто раније време. Грчки митови о Аргонаутима и Медеји, Одисеју и Ифигени, Ахилу на Белом острву, затим митови о Хиперборејцима, Амазонкама, показују да се у најранијим предањима помињу народи северно од Црног мора који су будили машту старих Грка и, касније, Римљана.⁴ Хомер (*Одисеја* XI, 14) помиње земљу Кимераца, тамо где се прелази у загробни свет, у царство Ада“. Потпуније податке о Кимерцима налазимо нешто касније код Страбона (*Страбон*, XI, 2, 4, 5: VII, 4, 3), нарочито у вези са њиховим походом у Малу Азију. На жалост, нема података који би нас овде интересовали (њихово кретање према за-

били један од узрока нестајања многих култура позног бронзаног доба и појаве остава хоризонта На А2. С друге стране, ако се први подаци о Кимерцима, о њиховом рату са урартским царем Русси I, датују према асирским таблицама исписаним клинастим писмом у време 722-715. године пре н.е.,⁶ није искључено да се они на евроазијском подручју налазе и неколико векова раније. Подаци о Кимерцима везани су углавном за њихова померања према Малој Азији и за њихове борбе са суседима на истоку, и то најраније из VIII века. Везе са западним суседима су много нејасније, неизвесније, па је и коришћење одређених хронолошких термина доста непоуздано. Стога сматрамо да појаву кимерских племена у Карпатском басену можемо ставити и у нешто раније време (почетак I миленијума), тим пре што се први контакти са суседним културама (чернолесна, молдавска група трачког халштата Ноа, Coslogeni, Гава и др.) могу ставити у време између XI и IX века пре н.е.⁷

Ако се посматра развој праисторијских култура крајем II миленијума пре н.е. на подручју јужноруских степа, Молдавије и Украјине, пада у очи присуство Гава елемената на неким налазиштима у време када се појављују и такозвани „тракокимерски коњанички реkvизити“. Тако се, на пример, у чернолесној култури појављују урне са канелурама и бухел испупчењима, док су у белозерској, у голиградској и молдавској групи (северни и источни суседи Кимерцима), поред Гава елемената, налазе и делови коњских жвала, крстава дугмад или привесци у облику протома птица (Медина, Голиградска остава, Смерекивка и др.) који сигурно припадају хоризонту „тракокимерских“ налази у Карпатском басену и југословенском Подунављу.⁸ Те блиске везе између Гава и голиградске групе, на чему инсистира и Г. И. Смирнова,⁹ имају велики значај за постављање релативнохронолошког односа између подунавских култура, с једне стране, и култура на истоку, с друге стране, које би могле да буду један од посредника преношења културних утицаја са кимерских подручја. Као пример навели бисмо голиградску оставу, која је, поред осталог, садржала псалије, крстасту дугмад и велику фалеру, сличну оној која је нађена у групној гробници II на Гомолави.¹⁰

Преглед „трако-кимерских“ налаза у југословенском Подунављу

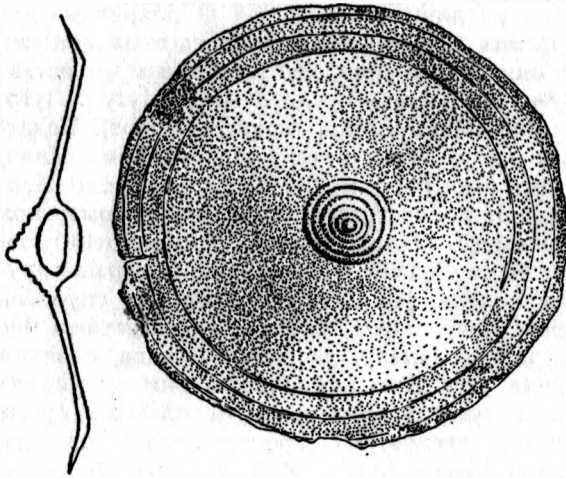
Пре него што приступимо прегледу трако-кимерске групе налаза, треба да објаснимо сам термин, који некад стављамо под наводницима јер сматрамо да он није адекватан садржају и самој културно-историјској ситуацији. Наиме, у совјетској литератури се среће назив „кимерски“, док се у бугарској (А. Милчев), румунској (S. Morintz, M. Rusu), мађарској (M. Pardus, E. Jerem) и југословенској литератури (З. Вински, Д. Гарашанин, Н. Тасић) среће термин „трако-кимерски“.¹¹ За исте ове налазе јавља се и само термин „трачки“ (М. Душек), за који нам се чини да је екстреман у овој терминологији.¹² Назив „трако-кимерски“ би, у ствари, објаснио индиректно порекло кимерских налаза, односно потврдио да се они појављују у Карпатском басену посредством трачких племена која су била први суседи Кимераца. Румунски археолози (А. Florescu, S. Morintz, N. Angheliescu)¹³ сматрају да је продор Кимераца према западу, до Трансилваније, био узрок настајања првих утврђених трачких насеља на којима

су израђивани „трако-кимерски“ предмети од бронзе и где је постављен основ металургији гвозђа. Наравно, на овом месту не улазимо у то колико су те хипотезе тачне, али бисмо, свакако, прихватили мишљење да се из додира кимерских и трачких група формира, нарочито у изради металних предмета, један нов стил који је, на почетку старијег гвозденог доба, на ширем простору Карпатског басена, југословенског и румунског Подунавља и на Балкану, познат као „трако-кимерски“ стил.¹⁴

Друго питање које се овде намеће односи се на механизме ширења овог стила од истока према западу. Да ли је он последица миграционих кретања, преношење културних утицаја или последица уских економских додира различитих култура? О покретима кимерских племена постоји доста података али се они односе само, као што је напред истакнуто, на њихове продоре према југу и југоистоку (Мала Азија, Асирија, Урарт). Податком да је један крак продора према Малој Азији (Босфору и Троји) водио преко Балканског полуострва — западном црноморском обалом (Д. Златковскаја, Д. Димитров)¹⁵ могло би се објаснити сукцесивно померање других пелена, јер да би се Кимерци спустили према југу, њихов први правац кретања био би према западу, до делте Дунава, а затим према југу. Тим померањима они су морали да потисну трачка и друга племена према западу, стварајући простор свога продора према Малој Азији. Међу првима су дошле у додир са кимерским племенима културе које су се развијале између Дњестра, Прута и источних карпатских области, међу којима би, пре свега, могло да се рачуна са Noa и Coslogeni културом, а затим Стојкани-Козија, у централном и јужном делу Прутско-сиретског међуречја, Бабадаг, Insula Banului и друге у Подунављу, које су се развиле у културе са „S“ печатним орнаментима. Прве се датирају у период XI—IX века (Noa, Гава, Coslogeni), док се друге развијају између IX—VII века (Босут, Васараби, Пшеничево).

У југословенском Подунављу и северном Балкану „тракокимерски“ налази јављају се у оставама (депоима) као гробни прилози, ређе у културном слоју насеља или, што је најчешће, као случајни појединачни или групни налази. Први попис ове врсте материјала дао је З. Вински, а касније је тај попис допуњен радовима Д. Гарашанин, Н. Мајнарић-Панџић, Р. Рашајског и аутора ове књиге.¹⁶ М. Гарашанин је покушао да издвоји посебну групу на подручју СР Србије, називајући је,

према Р. Reineskeu, „трако-кимерска група“, стављајући је у време око 700. године пре н.е.¹⁷ Под термином „трако-кимерска група“ Гарашанин не подразумева једну јасно одређену културно-историјску категорију, културу или културну групу, већ врсту материјала, пре свега бронзаног, који се у Подунављу и јужно од њега, у Србији, укључујући и Косово, налази у оквиру остава, гробова или као појединачни налаз. Такво мишљење — да је у питању само врста материјала и стила — прихватљиво је; једино је спорно време, односно датовање тих налаза, који, као што ћемо касније видети, не припадају само једном временском хоризонту већ се јављају и раније и касније од 700. године пре н.е.

Сл. 71 — Фалера из остава у Ритишеву (Према Р. Рашајски, 1971).

„Трако-кимерски“ предмети појављују се у оставама које у целини припадају овом хоризонту или у оставама где се налазе само појединачни предмети који по стилу одговарају овом типу налаза. У другој групи остава, чији материјал већином припада крају бронзаног доба (На А-В), могли бисмо да наведемо Привину главу — због присуства једног крстастог дугмета и фалере,¹⁸ затим оставу из Новог Бечеја — због стилизоване барске птице (сл. 73в), крстастог дугмета, фалере и дела коњске опреме,¹⁹ и, најзад, оставу из околине Панчева (Најева циглана), у којој се налази привезак у облику протома барске птице (сл. 73б), украсни предмети коњске опреме и једна фалера.²⁰ Предмети из тих остава били би и најстарији налази у југословенском Подунављу који би могли да се повежу са трако-кимерским стилем.

Знатно више података о присуству „трако-кимерског“ материјала у југословенском Подунављу и северном делу Балканског полуострва пружају оставе:

— адашевачка, у којој се, поред једне бронзане трензе (псалије), налази део бронзаног појаса, крстасто дугме, бронзане фалере, келтови, бронзани прстенови са протомима барских птица и други материјал (сл. 73д; 74г). Трако-кимерском инвентару поуздано припада псалија, крстасто дугме а, вероватно, и део појасне гарнитуре;²¹

— батинска, која садржи око 120 предмета претежно трако-кимерског порекла (жвале са псалијама, разводник за кожни ремен, разне варијанте крстастих дугмета);²²

— шаренградска остава, која је, по нашем мишљењу, изузетно значајна за датовање трако-кимерских налаза, с једне стране, и почетка босутске културе, с друге стране. Трако-кимерском стилу из ове остава припада пар псалија, део жвала и торквес са „Т“ завршетком;²³

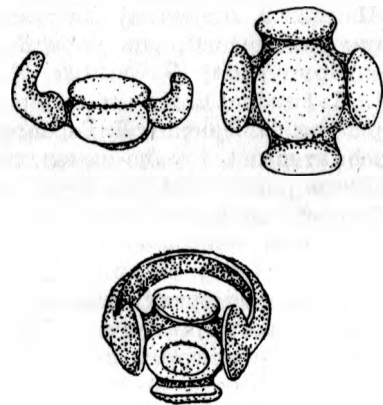
— остава из Ритишева (сл. 71), са фалерама, могла би да припада трако-кимерском кругу налаза,²⁴ док

— остава из Илока, која садржи углавном крстасту дугмад и фалере (сл. 70), сигурно припада овом културном кругу.²⁵

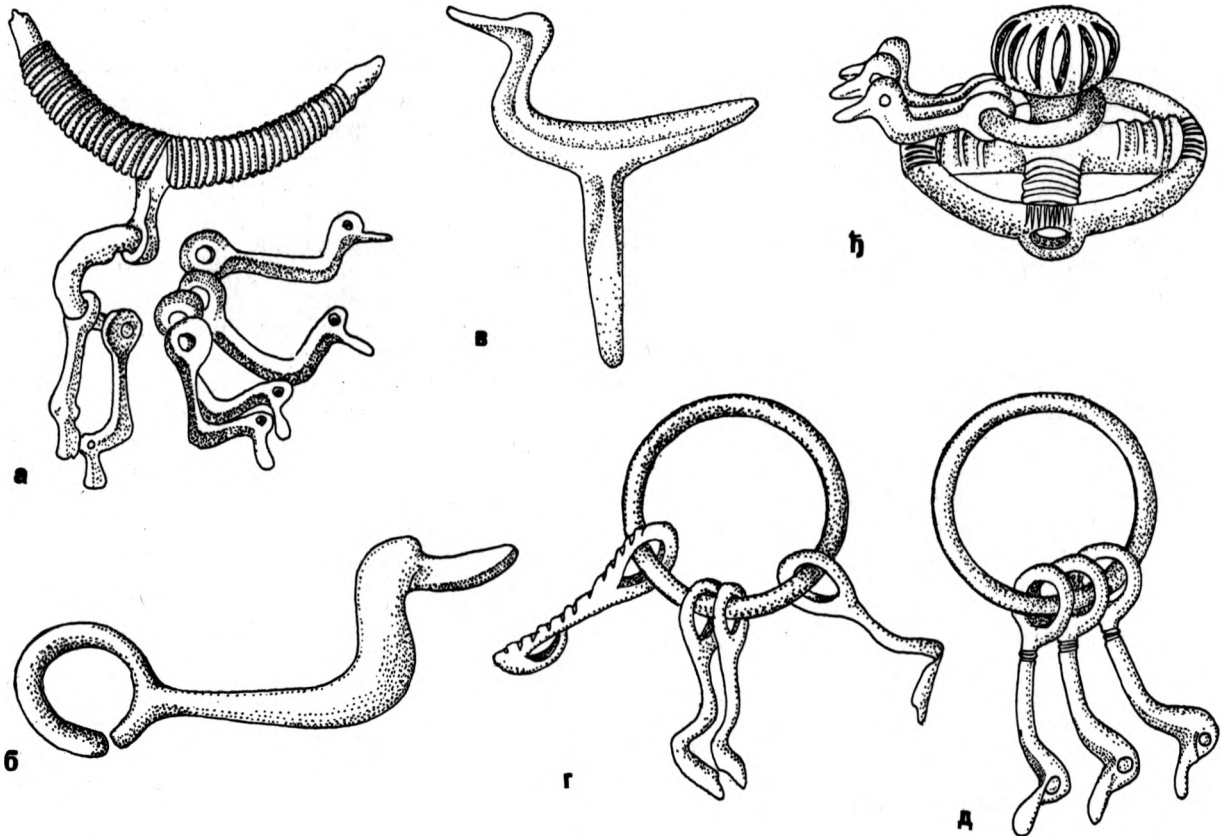
Јужно од Саве и Дунава наводимо само позудане оставе, и то:

— оставу из Синошевца код Чачка, на чије трако-кимерско порекло указује торквес са привесцима у облику протома птица и бронзана дугмад;²⁶

— остава (?) из Рудоваца код Аранђеловца, која садржи, поред осталих недовољно ти-

Сл. 72 а-б — Крстаста дугмад из околине Земун (обала Дунава).

Сл. 73 а—е — Украсни предмети у облику стилизованих барских пица из Нових Бановаца (а), Панчева (б), Новога Бечеја (в), Земуна (г), Адашеваца (д) и Батине (е). (Према Н. Тасић, 1971).

пичних предмета, и делове коњске опреме (псалије, крстава дугмад), фалера;²⁷

— оставе из Жировнице и Будишића оквирно би припадале трако-кимерском хоризонту, мада немају тако карактеристичне налазе.²⁸ У Жировници то би била велика фалера и привезак, а трако-кимерској групи у Будишићу припадају крстава дугмад и једна врста привеска за коњску опрему;

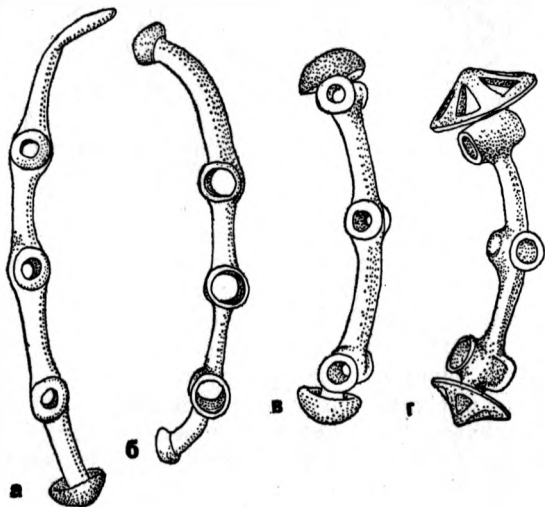
— остава из Јањева, као и остава из Сишошевца, чува се у Naturhistorischen Museum у Бечу и није сасвим поуздана кад је у питању место налаза.²⁹ Међутим, она типолошки сигурно припада трако-кимерском хоризонту остава, посебно због делова коњске опреме (псалије) која се у њој налази (сл. 74а).

Осим ових остава, у СР Србији постоје још неки групни налази, за које не бисмо могли са сигурношћу да тврдимо да ли припадају оставама, гробним целинама али се често налазе на једном уском подручју. То се односи на оставу (?) Јарчине, чији садржај није сигуран (материјал је доста измешан),

затим на налаз из Барајева и на учесталост површинских налаза „трако-кимерских“ коњаничких реквизита на подручју око Земуна (обала Дунава I и II пумпа, Радио-станица — сл. 72).³⁰ Без обзира на неизвесност услова налаза, овај материјал пружа драгоцене податке о густини ове врсте налаза, посебно у појединим областима југословенског Подунавља, од којих би овде свакако требало навести десну обалу Дунава од Бановаца до Земуна, а затим и део обале код Ритопека, одакле потиче већи број трако-кимерских налаза (крстава дугмад, крстасти разводници, привесци и сл.).³¹

Другу категорију трако-кимерских налаза чине прилози у гробовима. Они нису тако чести али је значајно да се појављују на подручјима различитих култура: Урненфелдер (валско-даљске), босутске и Басараби. Осим тога, они, као делови затворених хронолошких целина, имају посебан значај за стварање чвршћих релативнохронолошких односа између тих култура и њихових регија. У оквиру валско-даљске групе Урненфелдер-

-комплекса трако-кимерски налази потичу са великих некропола спаљених покојника, као што су Батина, Даљ, Лијева бара код Вуковара, Дорослово код Сомбора и један гроб из Шаренграда.³² Нарочито су бројни налази са прве две некрополе (Даљ и Батина), али су из познатих разлога (недостатак поузданих података о гробним целинама) ограничене могућности њиховог коришћења. Трако-кимерском стилу припадају углавном делови коњске опреме (псалије, крстага дугмад, разводници ремења, бронзани украси и сл.), док су ређи налази, посебно делови опреме или украси на одећи човека. Валско-даљском круту припадају гробови са крстастим дугмадима из Дорослова, затим налази са некрополе Лијева бара и, најзад, једно такође крстаство дугме из урне код Шаренграда.³³ Сви ти налази показују да је утицај трако-кимерског стила био заступљен у оквиру Урненфелдер култура, што, уосталом, показују и многи други налази у средњој и западној Мађарској (Sopron, Füzesabony), све до источних Алпа (Stilfried).³⁴

Сл. 74 а—г — Разни типови псалија из Јањева (а и в), Батине (б) и Адашевца (г). (Према М. Тасић, 1971).

Јужно и југоисточно од валско-даљске културе Урненфелдер комплекса, у југословенском Подунављу, познати су затворени налази из групних гробница I и II на Гомолави, у којима се налазио и материјал који стилски припада „трако-кимерском хоризонту“.³⁵ То се односи на крстасту дугмад, поједине облике привезака и фалеру. Познати,

али по локацији неизвестан гроб из Хртковаца, могао би шире да припада овом хоризонту, мада је он, према неким карактеристичним прилозима (део појасне гарнитуре), млађи од групних гробница са Гомолаве.³⁶ Гроб (?) из Ритопека и поред тога што се налази на подручју босутске културе такође би требало да припада млађем раздобљу.³⁷ Гроб из Хртковаца, Ритопека као и неки налази са подручја румунског и бугарског Подунавља (Balta Verde, Софронијево, Дебнево и др.) припадају Басараби култури, дакле нешто млађем периоду од групних гробница на Гомолави па и трако-кимерских налаза у гробовима валско-даљске културе.

Најзад, трећу, значајну категорију трако-кимерских налаза чине предмети нађени у оквиру насеља у културном слоју. На жалост тих налаза је најмање, па је и њихово коришћење за постављање културних и хронолошких релација с другим групама сведено на минимум. За сада је једино познат податак да се у слоју V на Гомолави, који претежно припада раној босутској култури и хоризонту групних гробница I и II, налазе крстага дугмад трако-кимерског порекла.³⁸ Друго налазиште које би у вези с тим могло да пружи више података јесте Злотска пећина. Са овог налазишта потиче већи број бронзаних и гвоздених предмета који се директно или индиректно везују за трако-кимерски хоризонт, али за његову млађу фазу.³⁹ То је, пре свега, украсна бронзана плоча (сл. 75), вероватно део коњске опреме, слична плочи из Софронијева, затим доста кородирани гвоздени предмети (делови жвала ?) и, најзад, појасна гарнитура (Т. XXIX) која не припада строго трако-кимерској групи налаза, али су делови сличних појаса чести у оставама или гробовима заједно са трако-кимерским налазима (Адашевци, гроб из Хртковаца и др.).⁴⁰ Налази из Злотске пећине припадају културном слоју који садржи Басараби керамику, па самим тим и млађем периоду трако-кимерских налаза у југословенском Подунављу и северном Балкану.

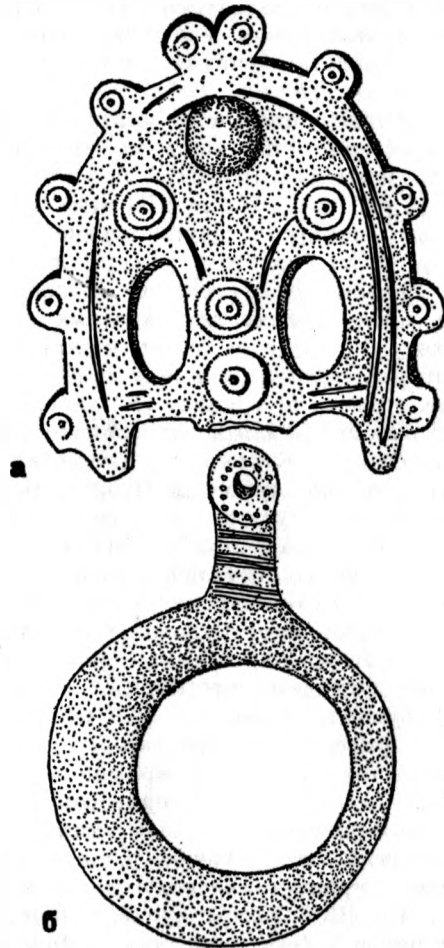
Проблем хронолошког опредељења трако-кимерских налаза у југословенском Подунављу

Из прегледа трако-кимерских налаза с територије југословенског Подунавља јасно се види да сви они не припадају једном временском периоду, краткотрајном „трако-кимерском удару“ како се то обично тумачи,

већ се јавља током неколико стотина година на прелазу из II и I миленијум пре н.е., односно између X и VII века пре н.е. Најстарији предмети су они који се налазе импортовани у оставама комплекса На А2. Поменили смо оставе из Бечеја, Привине главе и Панчева. Овде бисмо додали и неке истовремене оставе из Румуније, које, по основном материјалу, такође припадају хоризонту На А али садрже и материјал трако-кимерског стила. Посебно је значајна изузетно велика и разноврсна остава *Uioaga de sus* (1 100 kg тешка, са приближно 5 800 предмета) у којој се налазе псалије, крстасти дутмад и још неки украсни предмети трако-кимерског хоризонта.⁴¹ М. Petrescu-Dumbovița ставља оставу у XII—X век пре н.е., тачније на крај овог периода, баш на основу ових најмлађих налаза у остави. М. Rusu такође у својој анализи „докимерских налаза коњске опреме“ указује на њихову концентрацију у Трансилванији и хронолошки их опредељује у На А-В период.⁴² На тај начин, оставе На А2 периода биле би *terminus post quem* за трако-кимерске налазе на подручју западне Румуније, румунског и југословенског Подунавља. Почетак I миленијума пре н.е. било би време првих контаката кимерских и трачких племена, оних која су се налазила у централној и западној карпатској области Румуније, време када долази, како то сматра М. Rusu, до стварања „војног савеза“ трачких и кимерских племена која даље врше експанзију према западу.⁴³ Овај хронолошки термин одређен је на основу датовања хоризонта остава На А2 периода, за налазишта у југословенском и румунском Подунављу и, шире, за Карпатски басен. Тако, на пример, према М. Gimbutas, На А2 период припада крају XII века.⁴⁴ М. Rusu тај исти период ставља на почетак XI века,⁴⁵ М. Petrescu-Dumbovița прелаз На А у На В период одређује у X век;⁴⁶ А. Mozsolics исти период ставља у XI век;⁴⁷ код Müller-Karrea то је такође крај XI века, негде на прелазу из II и I миленијум.⁴⁸ Од југословенских праисторичара, М. Гарашанин прелаз На А и На В ставља у XI век;⁴⁹ К. Вински-Гаспарини смењивање култура На А2-В1 ставља у распон 1050—1000. године пре н.е.,⁵⁰ док се у систему Бенац-Човић Гласинац IIIб, време На А ставља у распон 1200—1000. године пре н.е.⁵¹ Ми смо појаву најранијих трако-кимерских налаза у оставама На А2 датовали у почетак X века јер сматрамо: а) да у то време, као што показују и румунски налази, долази до првог померања кимерског језгра према западу и б) да су оставе На А2

у којима се јављају појединачни трако-кимерски импортовани предмети најмлађе у оквиру хоризонта „комплекса На А2 остава“.

Најбројнији „трако-кимерски“ налази потичу из нешто млађег времена и заправо они означавају онај у литератури познат „трако-кимерски хоризонт“ са оставама у којима се налазе делови коњске опреме — крстасти разводници, псалије, жвале или украси на

Сл. 75 а—б — Украсна плоча и кружни привесак из Злотске пећине (Према Н. Тасић, 1980).

кожним тракама. Остава из Шаренграда била би најзначајнија за овај хоризонт, не зато што се у њој налазе карактеристичне псалије и жвале, већ што представља значајну мешавину аутохтоних и страних елемената, с једне стране, и што се у њој, с друге стране, најраније појављују гвоздени предмети (келт и копље).⁵² Страну појаву означавају поменути делови коњске опреме (пар псалија и део жвала), прапорац и торквес са „Т“ завршецима. Остали налази, нарочито наочар-

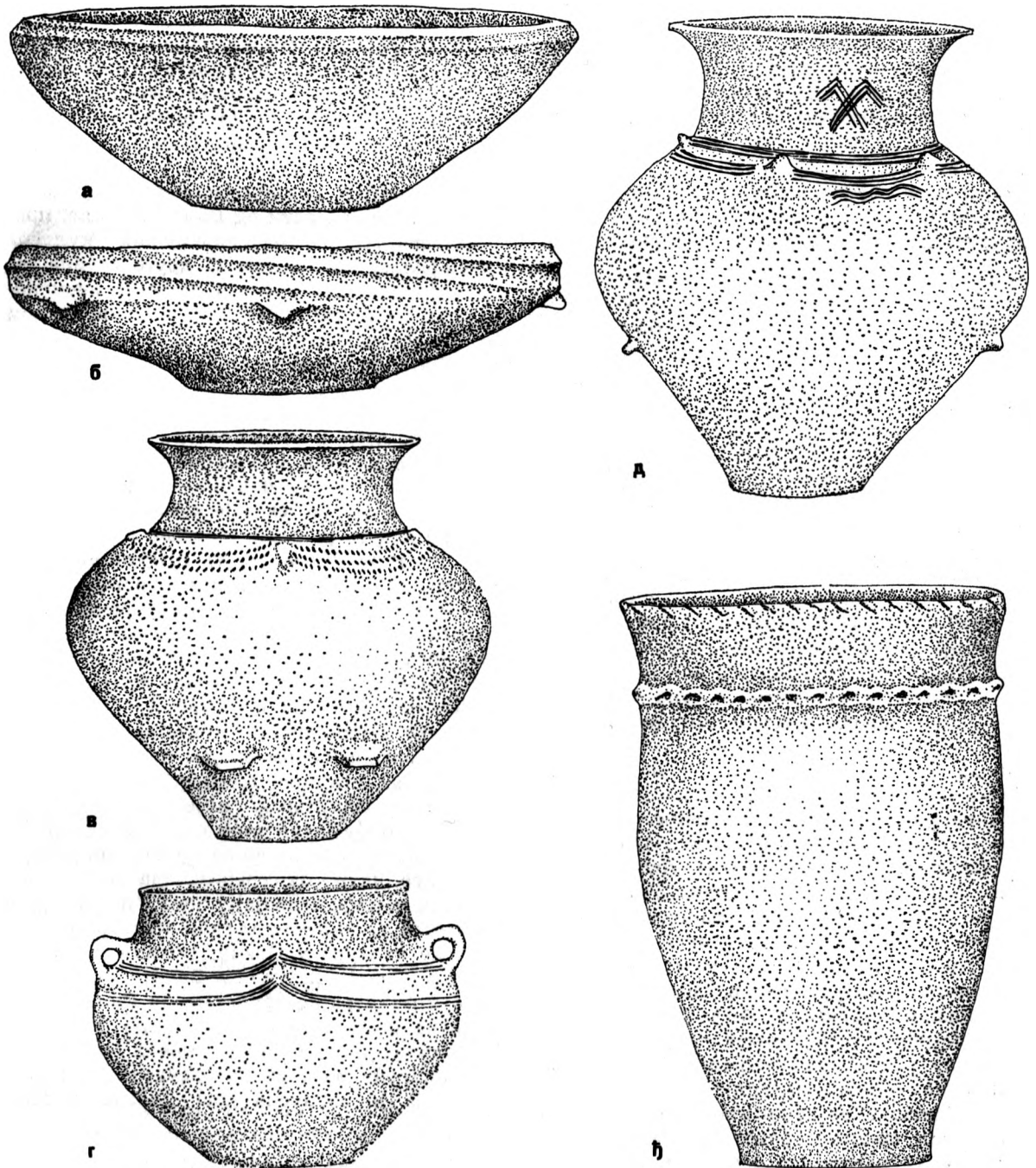
сте фибуле са две петље, гривне и други украсни предмети, припадају балканско-подунавском културном кругу. За садржај оставе карактеристични су калемасти украси за косу (кику или перчин) који су по облику и начину украшавања готово идентични са налазима из групе гробнице II на Гомолави.⁵³ Шаренградска остава се, према неким ауторима, ставља у време На В3, а према другима — у нешто млађе време, На С период.⁵⁴ Ми смо ближи првом мишљењу, како због појаве наочарастих фибула тако и због веза ове оставе са групним гробницама на Гомолави. Наочарасте фибуле су краткотрајна појава, карактеристична више за почетак старијег гвозденог доба (На В3) а мање за нешто млађе време (На С). После VIII века оне скоро сасвим нестају. С друге стране, групна гробница II на Гомолави, у којој се такође налазе делови коњске опреме (прапорац) а која се, преко калемастих украсних предмета за косу, повезује са шаренградском оставом, сигурно припада времену пре Басараби културе, односно пре појаве „S“ керамике на овом налазишту и шире, на сремско-славонском простору.⁵⁵ Керамички материјал који је нађен у групној гробници II припада раној фази босутске културе (хоризонт Групна гробница II — Калакача — Босут I наше периодизације). Од осталих остава у којима се налазе „трако-кимерски“ елементи, овом хоризонту припадају: Рудовци,⁵⁶ са сличним псалијама као из шаренградске оставе, затим крстастим дугмадима, привесцима и наочарастим фибулама, остава из Жировнице, са великом фалером и бронзаним украсним предметом (вероватно део коњске опреме);⁵⁷ остава из Синошевића, са торквесом на коме се налазе привесци у облику стилизованих барских птица, што је такође једна од карактеристика „трако-кимерског“ хоризонта из времена На В3.⁵⁸ Истом времену припадају и неки други појединачни или групни налази из југословенског Подунавља (Рожанци, Нови Бановци, околина Земуна итд.).⁵⁹

Поменути „трако-кимерски“ налази претежно припадају босутској култури. Међутим, исти украсни предмети јављају се и на подручју других култура, у приближно истом периоду. За проучавање релативнохронолошких односа култура југословенског Подунавља и средњег Балкана посебно су значајни налази у оквиру Урненфелдер комплекса, с једне стране, и култура балканског залеђа (Гласинац, косовска регија), с друге стране. На некрополама валско-даљске културе предмети „трако-кимерског“ стила су до-

ста чести. Налазе се у урнама, заједно са костима спаљеног покојника. На жалост, они су најбројнији на некрополама у Даљу и Батини, са којих постоји мало или готово нимало података о гробним целинама. Псалије, крста дугмад, делови жвала, разводници претежно припадају истом хоризонту као и оставе из Шаренграда или групна гробница II на Гомолави.⁶⁰ Нешто више могућности повезивања „трако-кимерских“ налаза са урнама пружа некропола код Дорослова. На овој добро истраженој, али само делимично публикованој некрополи, у урни која припада валско-даљској групи, нађена су четири крста дугмета, типична за „трако-кимерски“ стил.⁶¹ Гроб се датује у V фазу културе поља са урнама поделе К. Вински-Гаспарини, односно у На В хоризонт. Елементи „трако-кимерског“ стила налазе се и на некрополи Лијева бара код Вуковара, која такође припада култури поља са урнама (фаза V), односно валско-даљској групи.⁶² Најзад, са подручја ове културе позната је и једна остава (Леград) са предметима искључиво коњаничке опреме: псалијама, жвалама, крстастим разводницима, закивцима и сл. Остава припада, према К. Вински-Гаспарини, хоризонту V културе поља са урнама.⁶³

Јужно од Саве и Дунава предмети „трако-кимерског“ стила нису тако чести али је њихово присуство регистровано у Доњој Долини и З. Марић их ставља у фазу II-а — II-с, односно у време од VII до V века пре н.е.⁶⁴ Појединачни примерци са Гласинца припадају, према А. Бенцу и Б. Човићу, IV периоду, времену око 1000 године пре н.е.⁶⁵ Најзад, осим налаза из Србије које смо већ поменули, утицаји „трако-кимерског“ стила или импортовани предмети налазе се на још једном броју налазишта, у оставама или у гробовима. Ту би, пре свега, требало поменути налази са Косова, из Јањева и са некрополе код Широког (Сува Река). Остава из Јањева II, према типу псалија и наочарастих фибула, припада почетку старијег гвозденог доба у овим крајевима, прелазу из На В3 у На С хоризонт, док би налази са некрополе Широко могли да буду и млађи.⁶⁶

Трећу, најмлађу групу „трако-кимерских“ налаза чине предмети, такође делови коњске опреме или други бронзани украси, који припадају хоризонту Басараби групе. Према стратегији Градине на Босуту, она је млађа од хоризонта који је обележен као Калакача — групна гробница II — остава Шаренград и припада времену На С, односно крају VIII и почетку VII века пре н.е. Најмлађи хори-

Сл. 76 а—г — Керамика старије фазе босутске културе са Градине на Босугу (а, б), Калакаче (в, д, ђ) и Врдника (з). (Према Д. Поповићу, 1981).

зонт карактеришу налази из Злотске пећине (велика фалера, бронзана плоча — део коњске опреме, појасна гарнитура), затим остава из Адашеваца (развијени тип псалија, крстасто дугме, пратоми барских птица и сл.), а том времену би одговарао налаз из спаљеног

гроба у Ритопеку (делови псалије и жвала), као и појединачни налази са подручја Бановаца.⁸⁷ За најмлађу групу „трако-кимерских“ налаза карактеристично је да се у оставама, гробовима или у оквиру насеља (Злотска пећина) јављају делови појасних гарнитура, о

којима је доста писано у литератури, а налазе се на подручју од Панонске низије на северу (Szentcs-Vekerzug у Мађарској, Drensova у Румунији), до Пелагоније на југу.⁶⁸ Ове појасне гарнитуре не би могле да се прогумаче као производ „трако-кимерског“ стила, али је карактеристично да се често јављају заједно са најмлађим налазима овог стила (Адашевици, Злотска пећина), што има одређен хронолошки и културноисторијски значај.

Закључујући део излагања о појави „трако-кимерских“ налаза у југословенском Подунављу и северним деловима Балканског полуострва, потребно је истаћи следеће:

1) За једну врсту металних предмета, претежно делова коњске опреме (псалије, жвале, крстасти разводници, крстасти дугмади итд.) употребљава се термин „трако-кимерски“ јер се сматра да се они у Карпатском басену јављају или као резултат продора кимерских, односно трако-кимерских племена, или су резултат утицаја из области које су биле настањене овим племенима. У литератури постоје мишљења о „трако-кимерском продору“ у средњу и југоисточну Европу, али и она која негирају ове миграције.

2) Предмети „трако-кимерског“ стила јављају се током дужег периода (око 400 година) у првој половини првог миленијума н.е. Издвојили смо три хоризонта, од којих први припада времену остава На А2 и може се објаснити првим, још недовољно интензивним додирима између панонских племена, с једне стране, и оних која су живела источно од Карпата, с друге стране. Други хоризонт с највећим бројем налаза овог стила (оставе, гробови, насеља), припада почетку старијег гвозденог доба, времену На В3 и почетку На С периода. У односу на периодизацију група и култура које се развијају у југословенском Подунављу, то је време формирања босутске групе, њеног хоризонта који је означен као Калакача-групна гробница II на Гомолави-остава Шаренград. Трећи и најмлађи хоризонт са налазима „трако-кимерског“ стила припада времену Басараби културе, На С средњоевропске периодизације или, тачније, времену између VIII и VI века пре н.е.

Диспозиција култура старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу

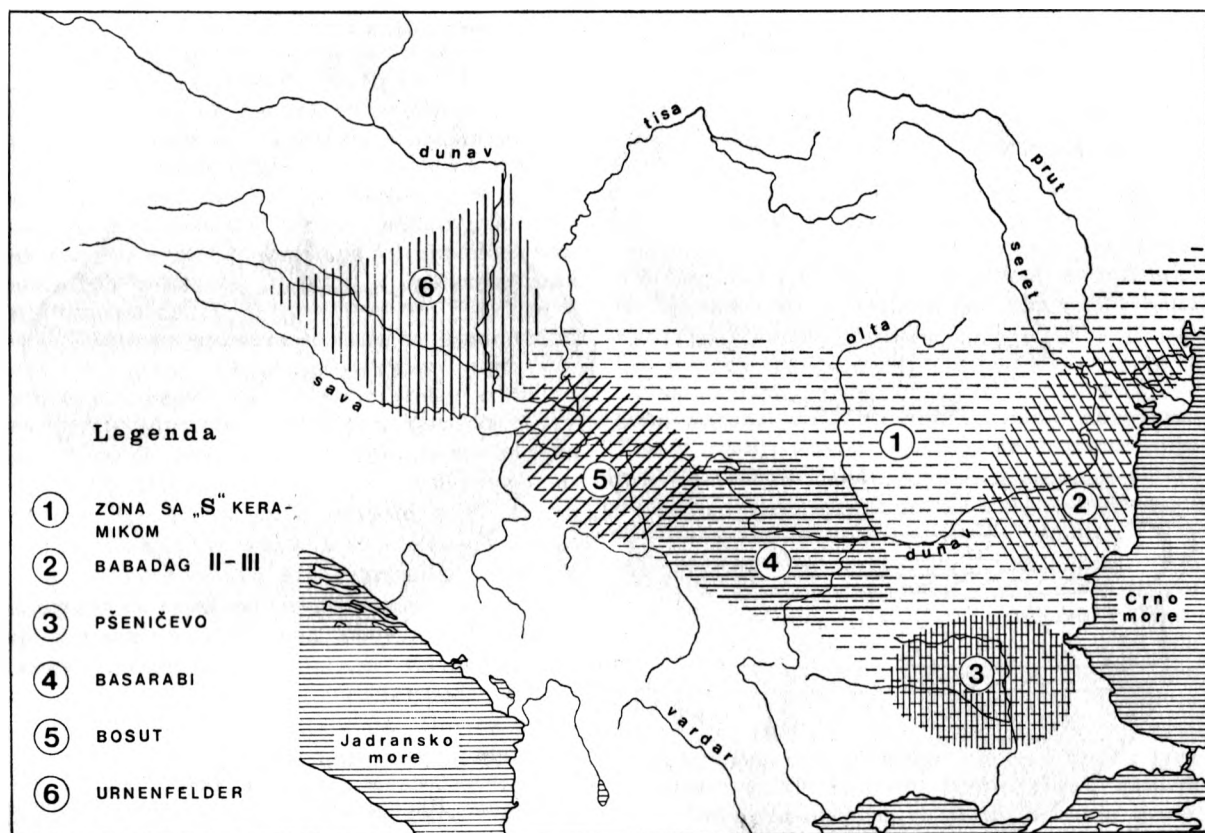
У проучавању настанка и развоја култура старијег гвозденог доба карпатско-поду-

навско-балканске зоне, као основно питање поставља се проблем континуитета, односно дисконтинуитета између култура позног бронзаног и раних фаза старијег гвозденог доба. Зависно од култура и културних области постоје елементи који потврђују једно или друго мишљење. С једне стране, у зони Урненфелдер културе постоји јасан континуитет у развоју, који се прати од Вал I културе, преко валско-даљске, од развијених култура Урненфелдер комплекса. С друге стране, на подручју босутске културе мало је елемената који би ишли у прилог континуираном развоју на релацији Белегиш II — Гава — рана фаза босутске културе (Калакача тип). Даље према истоку постоји изванредан додир између култура на прелазу из бронзаног доба у гвоздено доба, и то пре свега на линији развоја *Insula Banului* — Бабадаг — Пшеничево — Басараби, па чак и даље — до Ферициле — *Birșești* културе, мада је континуитет мање поуздан кад се релације поставе у односу на Гава културу. Чини се да су утицаји (или продор) са трако-кимерског простора били ипак значајнији и да су један од главних разлога за промену ритма у развоју култура. Овај дисконтинуитет у развоју изразитији је на подручју где су се развијале културе Гава — Белегиш II стила и у зони где је присуство „трако-кимерских“ коњаничких реквизита потврђено већим бројем налаза.

Почетак старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу није обележено на целом подручју јединством културног развоја. Оно је расцепкано на више културних регија, тако да се, идући од северозапада према југоистоку и истоку, издвајају: зона Урненфелдер комплекса са валско-даљском културом; зона босутске културе у Срему, јужним деловима Бачке у Србији и јужном Банагу, и, најзад, после краткотрајне групе *Insula Banului* као прелазне фазе и Бабадаг културе у доњем Подунављу, појављује се моћан комплекс, једна широка зона са „S“ печатном керамиком, која је означена као Басараби стил (карта 6).

Зона даљске културе

Подручје даљске (или валско-даљске) културе одређено је у југословенском Подунављу, пре свега, појавом великих некропола са спаљеним покојницима или са урнама. Скелетно сахрањивање је знатно ређе, и као што је истакнуто на другом месту, доводи се у везу са утицајима из севернобалканске зоне и са подручја босутске културе. Као најзначајније некрополе даљске културе помиње се

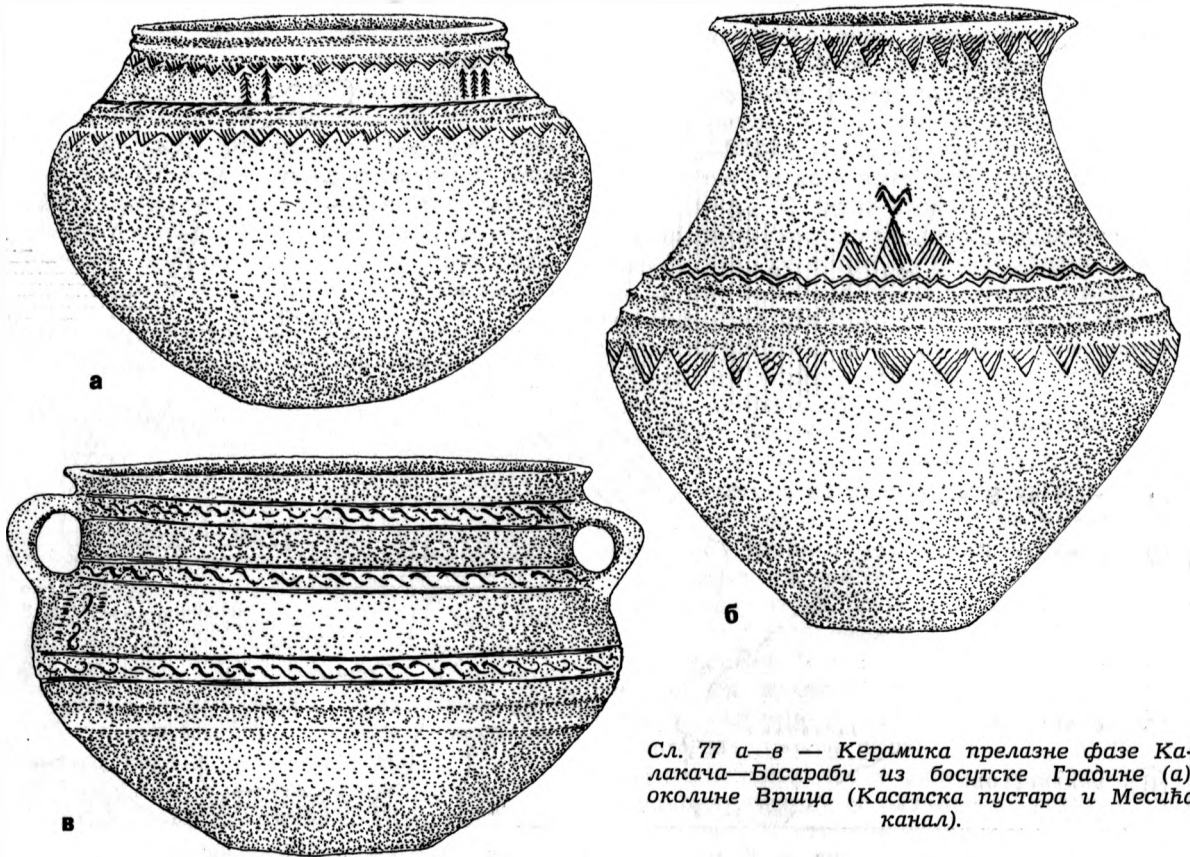
Карта 6 — Зона са »S« керамиком и културе старијег гвозденог доба.

епонимно налазиште код Даља, затим Батина, Лијева бара код Вуковара, Шаренград (Ремово) и Дорослово у западној Бачкој. Све су то велике некрополе, дугог трајања и са великим бројем гробова. На жалост, истраживања на неким од њих вршена су почетком овог века (Даљ, Батина, Шаренград) па је мало података о гробним целинама, које би могле да буду од значаја за интерну хронологију налазишта и културе у целини. Лијева бара и Дорослово су једине две некрополе из југословенског Подунавља које пружају комплетне податке о начину сахрањивања, гробним целинама, па чак и антрополошке анализе малог броја скелетних гробова и анализе костију спаљених покојника (Дорослово).⁶⁹

Питање територијалног разграничења даљске културе према северним суседима је толико сложен задатак колико је сложен и проблем њеног односа према Вал култури. Проблем се односи на питање да ли је даљска култура интегрални део Vál-Даљ културе, део великог Урненфелдер комплекса или је она самостална стилска и културна поја-

ва? К. Вински-Гаспарини је мишљења да је даљска култура млађа од Vál културе и да је њено формирање резултат померања старије фазе Урненфелдер културе из Трансданубије према међуречју Сава — Драва — Дунав.⁷⁰ Постоје, међутим, и мишљење (нпр. Е. Патек) по коме је даљска култура део јединственог развоја јужне зоне Урненфелдер комплекса са две фазе, од којих старија почиње непосредно после хоризонта остава На А2 периода, а млађа припада времену На С, односно средњем делу старијег гвозденог доба.⁷¹

Јужна граница даљске културе много је јасније одређена захваљујући најновијим истраживањима која су вршена у Срему и Славонији. Некрополе код Вуковара и Шаренграда биле би најјужнија налазишта даљске културе и означавала би граничну област до које је продрла ова култура. Истовремено би Сава била њена јужна и југозападна граница, уз напомену да З. Марић на Доњој долини налази доста елемената утицаја са подручја Урненфелдер комплекса.⁷² У односу на босутску културу, њихова заједничка граница могла би да се повуче на линији Жупања

Сл. 77 а—в — Керамика прелазне фазе Калакача—Басараби из босутске Градине (а), околине Вршца (Касатска пуштара и Месића канал).

— Вуковар — Илок. Подручје између Вуковара и Шида чини прелазну зону ових двеју, по пореклу и стилу, сасвим различитих култура: даљске као представника средњоевропског Урненфелдер културног комплекса и босутске као балканско-подунавске манифестације (карта 6). Утврђивање тачних територијалних, културних и хронолошких односа између даљске и босутске културе значи и постављање прецизних релативно-хронолошких односа два потпуно различита културна комплекса на почетку старијег гвозденог доба. Због тога се на овом месту посебно инсистира на тим односима.

У археолошкој литератури је, до истраживања на Гомолави, Босуту и Калакачи, а у неким радовима и после њих, подручје Срема сматрано делом великог Урненфелдер комплекса. Тако га у својој књизи обрађује и К. Вински-Гаспарини.⁷³ Из *Праисторије Војводине* и других, новијих публикација⁷⁴ јасно се види да се територија Срема издваја из Урненфелдер комплекса и да она припада другом културном подручју — подунавско-балканском. С друге стране, такође би се могло говорити и о елементима босутске кул-

туре на некрополама даљске културе. Већ је указано на чињеницу да појединачна појава скелетног сахрањивања на некрополама даљске културе може да се повеже са утицајима који су допирали са подручја босутске културе. Осим тога, извесни прилози у гробовима, па чак и поједини облици урни на некрополама код Даља, Вуковара, Дорослова, имају одлике ране босутске керамике. Најзад, овде би требало навести и везе између остаци из Шаренграда која припада подручју даљске културе (у непосредној близини места на коме је откривена налази се једна некропола ове културе) и групне гробнице II на Гомолави као типичног представника ране фазе босутске културе.⁷⁵ Најзад, у прилог делимично паралелног развоја даљске и босутске културе иду налази „трако-кимерског“ стила који су заступљени и у једној и у другој култури (некрополе код Даља и Батине, затим појава крстастих дугмади на некрополама код Дорослова или у слоју V на Гомолави итд.).

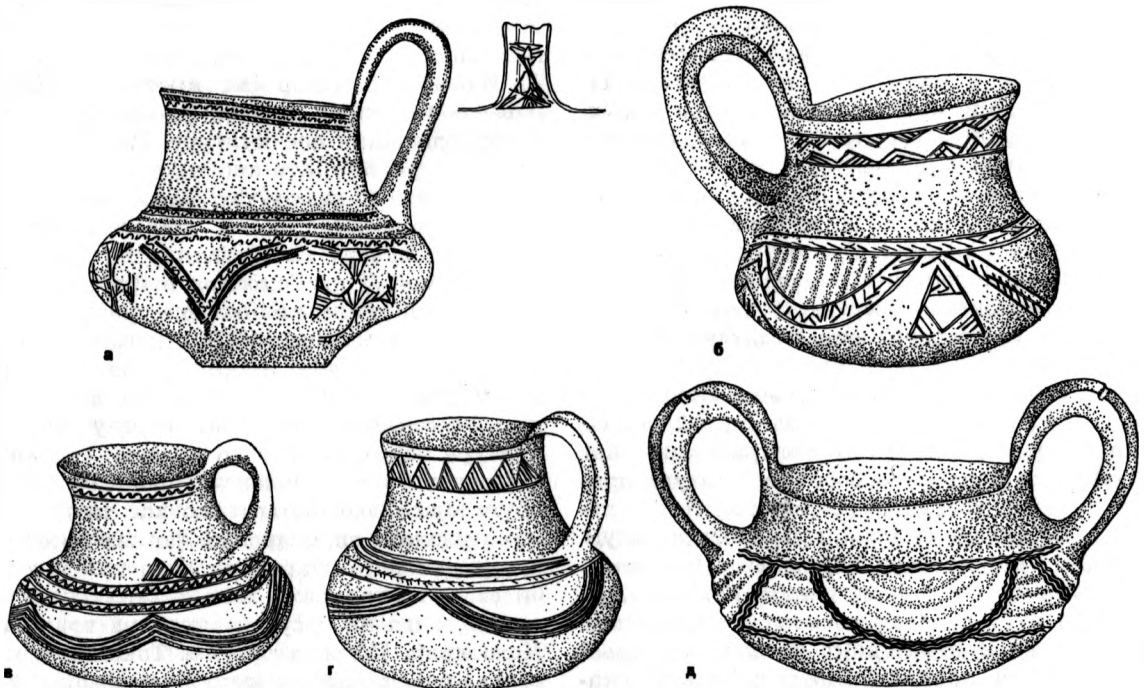
Материјална култура даљске групе, посебно керамика, по стилу се знатно разликује од керамике босутске културе. Међутим,

како је даљска керамика позната скоро искључиво са некропола а босутска из насеља, та разлика могла би да буде и мања кад би нам стајале на располагању обе категорије налаза. Даљску керамику карактеришу урне спљоштеног облика, врло добре фактуре, са канелурама или без њих, шоље са једном дршком или две дршке, лонци различитих облика итд. Украшавање урезивањем или тачкастим убодима је ређе и очигледно да није одлика стила. С друге стране, у старијој фази босутске културе налазе се крушкасте, ређе спљоштене амфоре — урне, преовлађује груба керамика а украшавање се врши искључиво урезаним линијама, кратким зарезима или се као мотив јавља гранчица јеле (сл. 76). У млађој фази босутске културе заступљен је „S“ печатни орнамент и текућа спирала Басараби стила, а касније, у најмлађој фази, губе се ова два стилска обележја а задржава се само канелура готово као искључив елемент украшавања посуда (сл. 78; 83). Даљска култура није имала такав развој; њена еволуција била је релативно мирна, без оштрих стилских промена. Појава појединачних налаза, посуда које одударају од стила даљске керамике (нпр. пехар са гирландима Басараби стила из Лијеве баре)⁷⁶ резултат је утицаја или представља импорт из дру-

гих културних подручја, пре свега из подручја босутске културе.

Зона босутске културе

Југоисточно од даљске културе развија се босутска култура, названа по вишеслојном налазишту Градини на Босуту, које је у оквиру босутске културе и најбоље истражено. Издвојена тек у новије време као самостална култура старијег гвозденог доба,⁷⁷ она је добро истражена на територији Срема, али зато са територије јужно од Саве и источно од Дунава располажемо са знатно мање података. Тек у новије време одвијају се интензивнији радови у средњем Поморављу, па је и слика развоја ове културе, посебно њен однос према Басараби комплексу, знатно јаснија.⁷⁸ Територија босутске културе, према томе, у овој фази истраживања може да се ограничи углавном онако како је то урађено у *Праисторији Војводине*: на Срем у целини, на северне делове уже Србије, на јужни део Бачке и на део Баната (карта 6). Граница према даљској култури је већ прилично тачно утврђена, док је њено ширење према југу и истоку мање извесно. Појединачни налази босутске керамике, и то њене старије фазе, забележени су све до Крушевца; на истоку

Сл. 78 а—д — Керамички облици друге фазе босутске културе (Босут II—Басараби) са Градине на Босуту (а), Панчева—Најева циглана (б—д), Шаренграда (в) и Вуковара (г).

она прелази Велику Мораву, додирује се и меша с раним фазама Басараби комплекса, што би могло да се каже, мада у мањој мери и за подручје Ђердапа. На тај начин добијени су општи оквири распрострањења босутске културе, чије језгро, како се чини према истражености њених налазишта, треба да се налази у средњем и источном Срему.

У југословенском Подунављу босутска култура појављује се непосредно после хоризонта остава На А2 комплекса и после Белегиш II групе; у Банату и делимично у Ђердапу њој претходи Гава култура. У тумачењу порекла босутске културе логично је тражити извесне додирне тачке с културама које су се на истој територији развијале пре ње. Међутим, типолошким и стратиграфским методом нисмо могли да дођемо до поузданих података, па је и проблем генезе босутске културе остао нејасан. Извесних елемената који би више наговештавали хронолошки додир између Белегиш II — Гава, с једне стране, и босутске културе, с друге стране, има на Калакачи, мада је у питању само мањи број фрагмената, који стилски припадају Белегиш II групи. То су фрагменти црнопечених, углачаних здела са рожастим испупчењима на ободу повијеним према унутрашњој страни или делови амфора са хоризонталним канелурама на ободу. Зделе са рожастим додацима на ободу карактеристика су најмање фазе Белегиш културе и нарочито су бројне на локалитету Економије Сава код Јакова, а налази се и у слоју IV-с на Гомолави (Т. XXVI, 1), који непосредно претходи босутској култури.⁸⁰ Материјал на који се овде указује значајан је како за утврђивање утицаја аутохтоних култура на формирање босутског стила тако и за хронологију босутске културе у целини. Уз претпоставку да је остварен хронолошки додир између краја белегишке и почетка босутске културе на Гомолави а да индиректних података има на Калакачи, могућно је тврдити да се босутска култура јавља у југословенском Подунављу одмах после хоризонта остава На А2. Ту се, на први поглед, долази до контрадикције кад се тврди да рана фаза босутске културе припада времену шаренградске оставе, На В3 периоду. Појављује се један хронолошки вакуум, који би овде требало објаснити. Пре свега, сматрамо, као што је и раније истицано, да оставе и нису поуздан елемент у временском опредељењу културе којој припадају. Чињеница да се на подручју Срема појављују скоро искључиво оставе из На А2 времена а да се као млађе појављују оставе На В3 перио-

да указује на шаблонску примену периодизације Р. Reineskea и Н. Müller-Karrea, која се заснива на средњоевропском материјалу. С друге стране, карактер бронзаних предмета у оставама је такав да подразумева њихову дугу употребу. Промене на керамици — роби краћег века трајања — многе су брже него кад је реч, на пример, о бронзаним срповима, келтовима или украсним предметима, који су мање подложни променама. Због свега тога сматрамо да је додир између белегишке и босутске културе не само могућан у хронолошком погледу него да је белегишка култура, њена млађа фаза (Белегиш II — Гава) унеколико утицала и на формирање млађе културе. На тај начин добили смо *terminus post quem* за настанак босутске културе, који се, као што је истакнуто, поклапа са временом масовне појаве „трако-кимерских“ предмета у југословенском Подунављу и шире — у Карпатском басену и на Балканском полуострву. То је време На В3 периода, као што показује и налаз једне фибуле из објекта 87 у Калакачи (сл. 85). Та фибула припада тзв. типу *Harfenfibel* (фибула у облику харфе), који, као што је показано С. Габровец, припада у Словенији хоризонту Добова-Руше, односно шире — средњоевропском комплексу Даљ-Руше-*Stilfried-Podoli-Chotin*.⁸¹

Материјална култура босутске групе доста је добро позната захваљујући обимним студијама и монографијама које су последњих година објављене код нас (П. Медовић, Д. Поповић и аутор ове књиге).⁸² Међутим, извесне нејасноће постоје у питању трајања и периодизације ове културе. Почетак босутске културе, као што смо видели, доста је јасно утврђен захваљујући како њеним додиром са најмлађом фазом Белегиш културе тако и на основу материјалних налаза (Групна гробница II на Гомолави и фибула са Калакаче). Међутим, колико она траје, када нестaje у југословенском Подунављу — мање је извесно. Постоје мишљења да она траје до IV века пре н.е., али и таква да се у нешто измењеном стилском изразу босутска култура задржава све до келтске експанзије у јужне области Панонске низије.⁸³ Ако ово друго мишљење прихватимо као тачно, а немамо разлога за супротно, јер на овом подручју још није откривена нека култура која би се интерполирала између босутске и латенске, онда би босутска култура трајала од X до краја IV века пре н.е. Током тих шест векова она је прошла кроз три развојне фазе, као што је већ добро познато на основу стратиграфије босутске Градине. У периодизацији

културе постоје извесне термилошке разлике на које би требало посебно указати ради јаснијег праћења њеног развоја. Није спорна њена трочлана подела колико обележавања појединих фаза. Градина на Босуту код Батроваца (Вашице) јесте репер на основу кога су вршене све поделе босутске културе. Међутим како се на Градини појављују и старији (а и млађи) слојеви, то је обележавања ране фазе босутске културе као Босут IIIa, средње као Босут IIIb и млађе као Босут IIIc неприхватљиво јер такво обележавање подразумева постојање и босутске културе Босут II, односно Босут I.⁸⁴ Код вишеслојних насеља која садрже остатке насеља различитих култура, методолошки није прихватљиво такво обележавање. Због свега тога предложен је регионални термин босутска култура са три фазе — I, II и III, односно старија, средња и млађа, које су даље идентификоване на основу типолошких одлика керамичког материјала као:

I — Калакача — групна гробница II на Гомлави — шаренградска остава;

II — фаза Басараби утицаја и

III — фаза канеловане керамике.

Прва фаза обухвата време од средине X до почетка VII века пре н.е., друга — VII — VI век а трећа време од VI до IV века пре н.е.

Предложена периодизација одговарала би развоју култура старијег гвозденог доба у доњем Подунављу (Румунија, Бугарска) на следећи начин:

— Босутска култура I — *Insula Vanului* — Бабадаг II—III;

— Босутска култура II — Басараби — *Balta Verde* — Пшеничево;

— Босутска култура III фаза — *Ferigile I—III* — *Birsești* — Добрина.

Подручје Басараби комплекса

О Басараби култури постоје у новије време различита мишљења, почевши од тога да ли она представља једну јединствену културу, културни комплекс или један широко распрострањен стил тзв. „S“ печатне керамике и „S“ текуће спирале. Због чињенице да се та керамика појављује на широком простору — од јужноруских степа (Жаботинско поселиште, Рудковецко городиште и др.), преко налазишта у румунском и бугарском Подунављу, Поморављу, Банату, до сремских на-

лазишта на западу (а појединачни налази регистровани су и много западније — Зецови, Поштела, Борштек, Frög, Сопрон, и др.) — намеће се потреба за ревизијом наших ставова о тој појави старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу и на северном Балкану. Пре свега, сматрамо да појаву „S“ керамике треба сматрати стилском манифестацијом општег карактера, која се јавља у оквиру различитих регионалних група које заједно чине Басараби културни комплекс. На том мишљењу, нарочито у последње време, инсистира А. Вулпе, који сматра да групе Басараби комплекса припадају различитим етно-културним целинама.⁸⁶ Басараби култура (или комплекс) није равномерна истражена у свим областима њеног великог пространства па би дефинитивни закључци можда били преурањени. Посматрајући појаву Басараби керамике од руских степа до Алпа и од централног Балкана до Сопрона, потребно је јасно издвојити две категорије налазишта: налазишта на којима се она јавља у већем броју у културном слоју који у целини припада овом стилу и налазишта на којима се појављују само појединачни фрагменти у оквиру других културних група. На тај начин се знатно смањује подручје Басараби културе, заправо своди се само на ону територију на којој се јављају њена налазишта. Јер, Басараби керамика јесте стил који су као „моду“ прихватиле и друге културе, али истовремено то је керамика која припада једној самосталној култури са свим њеним етно-културним и другим одликама. У објашњењу чињенице да се она јавља на изузетно великом простору, пошлци бисмо од изречене констатације да је она номадска, веома флексибилна култура која се ширила од истока према западу све до источноалпског простора (А. Вулпе).⁸⁷ Сужавајући простор распрострањања Басараби културе (не и њеног стила), ослањајући се на сигурне податке о налазиштима на којима се она јавља самостално или у оквиру јасно издвојеног културног слоја, долазимо до закључка да је она захватала: Срем (као интрузија у развоју босутске културе), јужни Банат, већи део Србије јужно од Саве и Дунава, северозападну Бугарску и бугарско Подунавље, Румунију јужно од Карпата. На истоку њена распрострањеност није поуздано утврђена. Поједини налази ове керамике регистровани су у дунавској делти (Орловка у јужној Бесарабији) а такође и на једном броју налазишта у јужној Русији (Љубимовка у доњем току Дњепра, Паркани у долини Дњестра).⁸⁸ Налазе у

јужноруским степама А. И. Мељукова објашњава као последицу утицаја који су допрли са трачке територије.⁸⁹ Те везе између подунавских култура и оних које су се развијале између Дњепра и Дњестра постојале су и у време развоја култура које се доводе у генетску везу са Басараби керамиком. Тако се на неким налазиштима чернолеске културе појављује украшавање концентричним круговима који су повезани тангентима, затим други мотиви који карактеришу предбасараби хоризонт, *Insula Vanului* — Бабадаг — Пченичево керамику.⁹⁰

Стратиграфски положај Басараби керамике у развоју култура старијег гвозденог доба југословенског Подунавља јасно је утврђен једино на босутској Градини код Батроваца, а извесних наговештаја (још необјављених) има са нових истраживања у Горнеи (област Караш — Северин у Румунији).⁹¹ Стратиграфија босутске Градине показује да је Басараби керамика млађа од керамике типа Калакача — групна гробница II на Гомолави, што у односу на појаве у румунском Подунављу може да значи да рана фаза босутске културе припада предбасараби културама, односно оном хоризонту који смо означили као *Insula Vanului* — Пченичево. Он претходи керамици са „S“ печатним орнаментом и „S“ текућом спиралом и, типолошки посматрано, могао би да буде оно језгро из кога је настала Басараби керамика. Проблем настанка ове керамике треба, дакле, решавати на простору између Велике Мораве, с једне стране, и доњег Дунава, с друге стране. Нова истраживања све јасније показују да се мора рачунати са једним стилски јасно издвојеним предбасараби хоризонтом и на налазиштима у средњем Поморављу, нарочито на онима у околини Светозарева, затим у Бердапу и низводно од њега, у која би спадала и *Insula Vanului*. У овом тренутку истражености налазишта и скромном обиму публиковане грађе тешко је одредити област у којој се зачео Басараби стил, тим пре што се ова предбасараби керамика појављује и тако далеко на истоку као што је случај са налазиштима у јужној Русији (кургани из Гуљај-города, Мервинцима, са насеља код Жванецца итд.).⁹²

Време трајања Басараби стила, културе или културног комплекса није тачно одређено. Најчешће се она датује од 750—550. године пре н.е., с тим што је А. Вулпе покушао да издвоји две фазе ове културе: прву до 625. године и другу од 625. до 550. године пре н.е.⁹³ Издвајање није поткрепљено стра-

тиграфским подацима или одговарајућим керамичким материјалом, па се ова подела мора примити с резервом. На основу појаве керамике Басараби стила у слоју IIIb на Градини код Босута тешко би могло да се закључи да су постојале две развојне фазе ове културе. Међутим, да је она дуго трајала сведочи и доста интензиван део културног слоја у коме се јавља. Појава првих фрагмената са „S“ печатном орнаментиком забележена је већ у Калакача хоризонту а задржава се све до појаве хоризонта са канелованом керамиком.

Стил Басараби културе добро је познат захваљујући својој атрактивности, богатој орнаментички, разноврсним мотивима и захваљујући обимној публикованој грађи у књигама и радовима В. Hänsela, А. Vulpea, П. Медовића, Д. Поповића и аутора ове књиге.⁹⁴ Он је настао на традицији инкрустоване керамике која је пренета посредством групе *Insula Vanului* — *Babadag*. У фази пуног развоја Басараби стила негује се украшавање у комбинацији с белом инкрустацијом и са углачаним црним површинама посуда (сл. 78; 79; 81). Новину у украшавању посуда представља појава мотива животиња, и то оних које су у вези с ловом. Стилизација у ликовном изразу може се довести у везу са привредном активношћу носилаца културе, али и са општом тенденцијом у халштатским културама за приказивање људске и животињске фигуре. Највећи број тих представа на подручју Босут-Басараби комплекса нађен је на босутској Градини, у слоју који припада другој фази босутске културе (сл. 80). Поред стилизоване представе човека (најчешће два троугла који означавају труп, ноге и главу), некад и у сцени лова, доста је честа и карактеристична фигура животиње (јелена, и коња). Групи ликовних представа на керамици припадају и веома стилизоване фигуре барских птица које подсећају на сличне стилизоване представе рађене у бронзи (сл. 80). Ван подручја Босут — Басараби комплекса, читава серија сличних фигура на керамици јавља се на два налазишта у околини Сопрона (*Warischberg* у *Burgstall* на мађарско-аустријској граници).⁹⁵ Стилски су босутским фигурама нарочито блиске представе јача на коњу, затим фигура коња (труп представљен као два троугла који се спајају теменом, као и фигуре са Градине на Босуту) и, најзад, барске птице. За налазишта у околини Сопрона карактеристична је појава и других елемената блиских Басараби стилу. Поред „S“ орнаментике, ту је и текућа спирала у лучној траци каква се јавља и на поду

кућа или ободу здела Градине на Босуту (хоризонт IIIb). Ту појаву у Мађарској Е. Патек ставља у VIII век пре н.е., што би, у општим хронолошким оквирима, могло да одговара и налазима у југословенском Подунављу.⁹⁶

Појава елемената веома сличних Басараби стилу на налазиштима у западним деловима Панонске низије и у приалпским областима (поред налазишта у околини Сопрона ту су и налазишта у Словенији — Поштела, Борштек и др.)⁹⁷ наводи на закључак да су у старије гвоздено доба одржавани веома блиски контакти и између доста удаљених култура, оних које су се развијале у доњем Подунављу, у Срему, Србији, јужно од Дунава до култура на западу које већ припадају алпској зони. Ако се ту додају и елементи Басараби стила на простору јужне Русије, добија се једна заиста пространа територија на којој се налазе посуде украшене у Басараби стилу. Како објаснити овај феномен? Вратили бисмо се на констатацију да су носиоци Басараби стила (не и културе) били сточари који су се, из потребе за испашом, кретали од планинских области у равничарске, и обратно, зависно од сезоне. Њихова кретања могућно је пратити на релацији Карпати — Хомоље — Балкан, а као што се чини — стизали су покатак и до источно алпских области. На тај начин је стил Басараби културе могао да се прошири и знатно изван оне области која се сматра језгром ове културе.

Метални налази на подручју босутске и Басараби културе

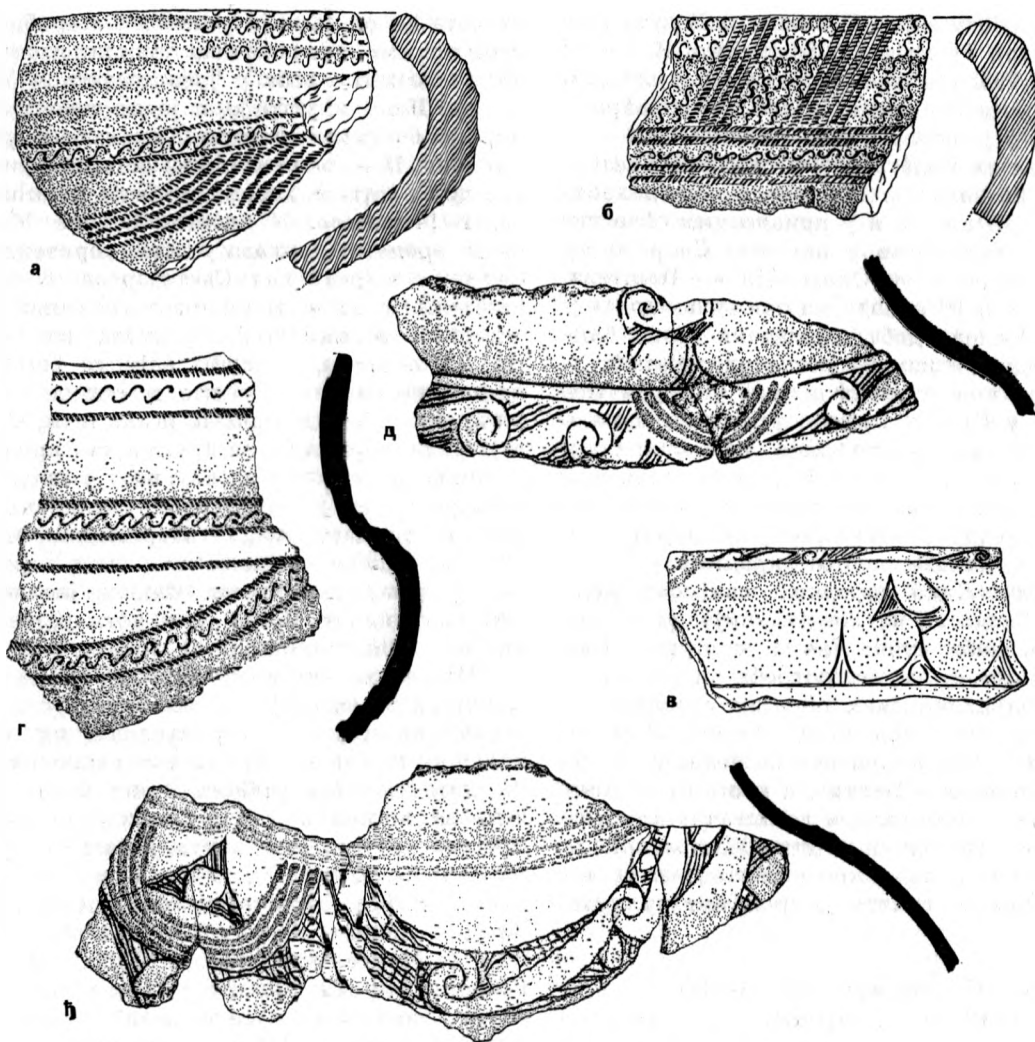
У обради „трако-кимерских коњаничких реквизита“ обухваћен је и један хоризонт налаза из остава, гробова и насеља који припадају времену формирања босутске културе и њеној раној фази. То је, пре свега, остава из Шаренграда, налази из групне гробнице II на Гомолави, фибула из Калакача, остава из Рудоваца, а том времену припадају и неке оставе из источне Србије које у тим областима означавају предбасараби хоризонт и, вероватно, припадају *Insula Banului* или некој још неутврђеној култури. То су оставе из Алуна, Уровице и Брзе Паланке, од којих су прве две, према мишљењу Д. Срејовића, нешто старије (На А2/В1), док трећа припада нешто млађем периоду (На В2/С).⁹⁸ За нас је овде значајна констатација да су те оставе млађе од хоризонта остава На А2, односно да припадају времену непосредно после Гава културе. То је време формирања једног језгра

из кога ће се касније развити Басараби култура и време које означава први хоризонт старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу. Њега илуструје, с једне стране, формирање босутске културе (Калакача — групна гробница II — шаренградска остава хоризонт) а, с друге стране, хоризонт *Insula Banului*-Бабадаг-Пченичево. У долини Велике Мораве овом времену припадају два хоризонта на Сариним међама код Светозарева. Карактеристично је да у првој фази гвозденог доба ишчезава велики број предмета из остава На А2 периода, а задржавају се само они практичне намене, као што су секире — келтови, неки облици копаља, игала и сл. С друге стране, појављују се друге врсте предмета, од којих, поред оних који се везују за „трако-кимерски“ стил, треба поменути наочарсте фибуле, торквесе са „Т“ завршецима, масивне, пуне ливене гривне са крајевима који прелазе један преко другог. Најзад, јављају се бронзане посуде (Алун) или зооморфне стилизоване фигуре такође од бронзе.⁹⁹

После овог хоризонта јављају се они метални предмети који се више везују за Басараби комплекс, а карактерише их појава појасних гарнитуре, бронзаних украсних плоча, двопетљастих фибула, омега игала, умба итд. За проучавање овог хоризонта налаза, његовог хронолошког места у развоју култура југословенског Подунавља и средњег Балкана, посебно су значајни метални налази из Злотске пећине, оставе Вртиште, Адашевци, гроб из Хртковаца, Вранова, Дуба, налази из Широког на Косову, итд.¹⁰⁰ Претежно су у питању налази који се стављају у хоризонт На С, односно у VII и VI век пре н.е. Значајно је да се у то време знатно чешће јављају предмети од гвожђа, и то пре свега пљоснате секире с крилцима, чији се развој може пратити од IX века пре н.е. па даље, уз напомену да су оне најбројније у хоризонту Басараби комплекса, а нестају у време *Ferigile-Biršești* културе.

Повољним стицајем околности, приликом ископавања у Злотској пећини нађен је у насеобинском слоју већи број металних предмета (бронзаних и, ређе, гвоздених) који пружају могућност за прецизно културно и хронолошко одређивање. Из серије налаза требало би посебно указати на:

а) две двопетљасте фибуле, од којих је једна са масивним дебелим луком, а друга са луком ромбичног облика, украшеним техником цизелирања (Т. XXVII, 2) Ова друга је идентична са фибулом из Вртишта, оставе која и по другом материјалу (нпр. појасна

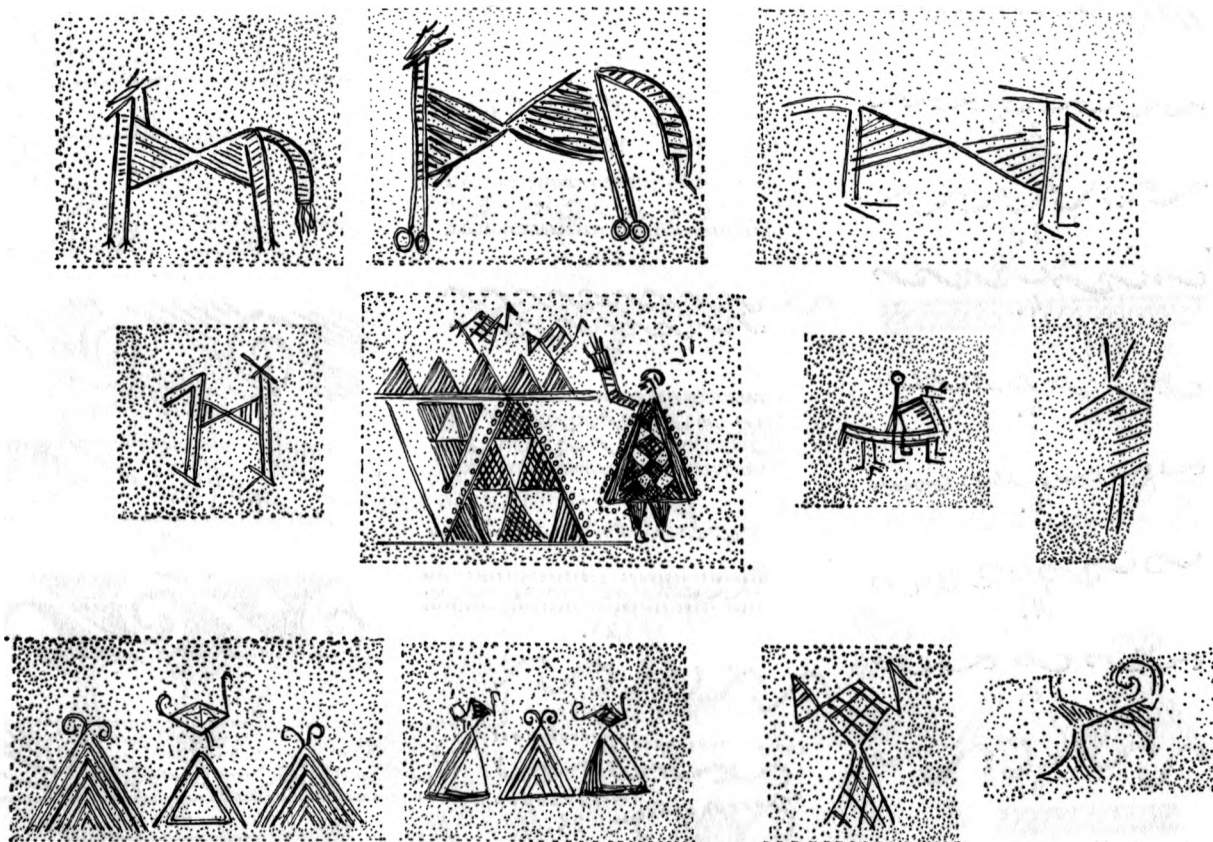
Сл. 79 а—ђ — Орнаментисана керамика Басараби стила са Градине на Босуту.

гарнитура) припада овом хоризонту. Фибуле припадају типу такозваних гласиначких, балканских, односно ранотракијских, како их назива М. Милчев.¹⁰³ Из детаљне обраде ове врсте налаза, картирања и типолошког прегледа које је дао С. Габровец, уочава се да су оне једна шира појава, са посебном концентрацијом на подручју Гласинца, с једне стране, и источне Србије (Злот, Вртиште) и северозападне Бугарске (Јовеч, Тројан и налази око Враца и Видина), с друге стране.¹⁰⁴ Двопетљасте фибуле северно од Дунава у Румунији прате налазишта Басараби културе (некрополе у Balta Verde, Gogosu, Ferigile, Басараби итд.). Временски, карактеристичан тип „гласиначких“, „балканских“ или „грачких“ фибула опредељује се обично у време

од краја VIII до краја VI века пре н.е., што би одговарало и трајању Басараби стила у овим областима.

б) Тип омега-игала (нађена само једна половина) из Злотске пећине припада нешто развијенијим формама, али то још нису оне најмлађе из V и VI века пре н.е. Слична је налазима из Даља, Доње долине, Пилатовића, Гомолаве, који припадају VII—VI веку пре н.е.¹⁰⁵

в) Бронзане украсне плоче типа Злотска пећина — Софронијево (сл. 75а) доста су ретки налази, али карактеристични за Басараби стил јужно од Дунава. Према подацима којима се располаже, оне су познате једино са ова два налазишта. У Софронијеву она је на-

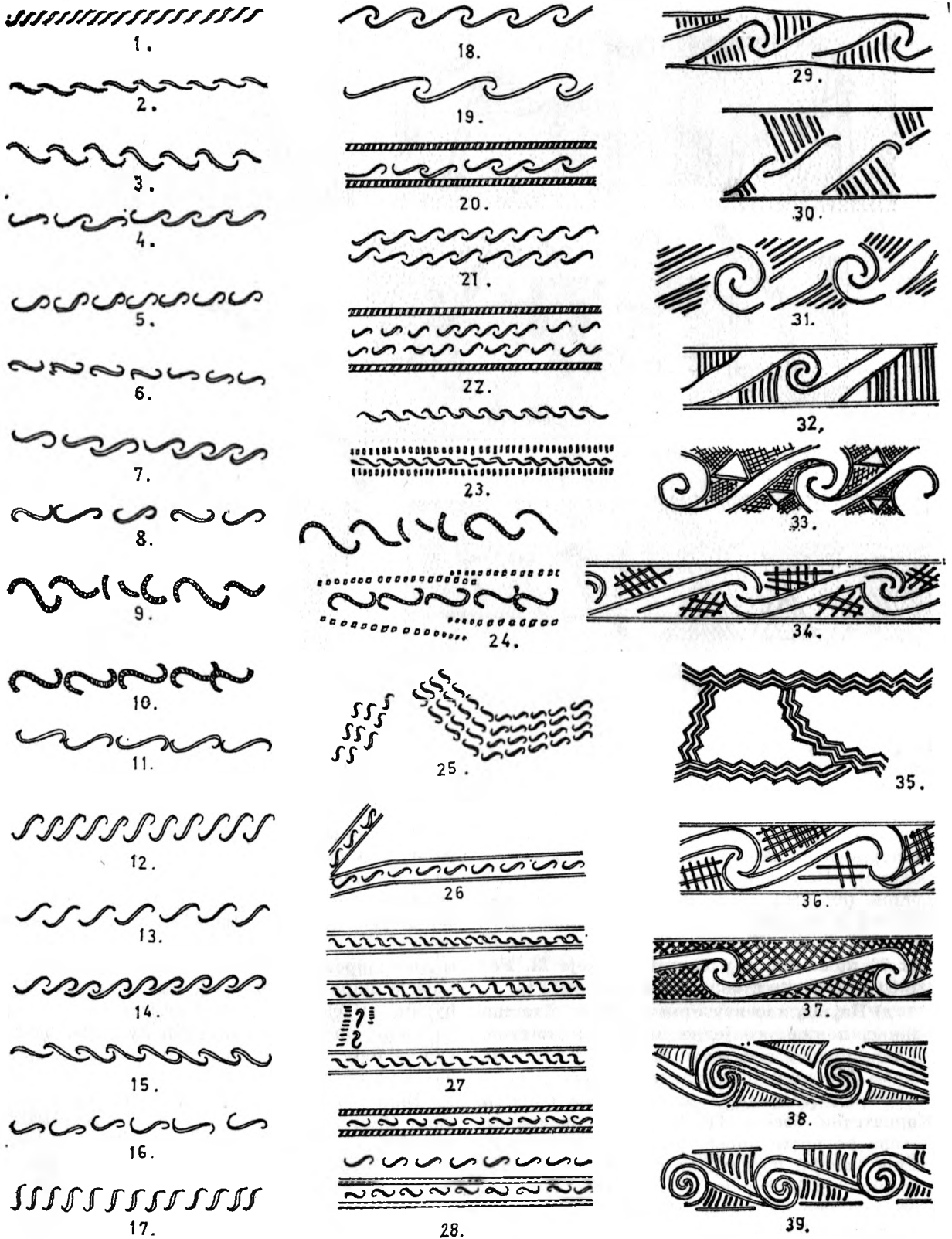
Сл. 80 — Стилизоване зооморфне представе на керамици Басараби хоризонта Градине на Босуту (3, 7, 11) и аналогije са налазишта код Soprona.

ђена у гробу заједно са другим материјалом који припада VII/VI веку пре н.е.¹⁰⁶

г) На налазиштима и у оставама с подручја Басараби комплекса доста су чести украсни кружни привесци („Pendeloque“), карактеристични само за један краћи период на подручју Басараби стила. Осим из Злотске пећине (сл. 756), он је познат из оставе код Руишта (9 комада), затим из две оставе у Румунији (Chidici, Hunia — у првој су нађена чак 72 привеска, а у другој 10), које М. Petrescu-Dumbovița ставља у VII—VI век.¹⁰⁷

д) Најзад, као изузетан налаз из Злотске пећине, помиње се једна појасна гарнитура, за сада једини комплетан налаз ове врсте на ширем простору централног Балкана, југословенског Подунавља па и јужних области Карпатског басена (Т. XXIX). Појединачни делови те врсте појаса (колче, чланци, спирални навоји) познати су са већег броја налазишта, од Мађарске на северу (Beremend), Доње долине на западу, Пелагоније на југу и Видина и Ловеча на истоку.¹⁰⁸ Најчешће су у питању налази из гробова (Ferigile, Balta

Verde, Хртковци, Карагач на Косову, Дебрево и Мизија у северозападној Бугарској). Р. Васић је детаљно обрадио ову врсту налаза, извршио њихово катрирање и поставио хронолошке оквире. За проучавање група Басараби комплекса и повезивање металних налаза са одређеним културама за нас је овде значајна констатација да се делови појасних гарнитура најчешће (мада не и искључиво) налазе на подручју које је захватало оптимално ширење Басараби стила, територију која је шира од територије саме културе. Међутим, највећи интензитет налаза поклапа се са ужим подручјем Басараби културе, односно са териоторијом коју су насељавала трибалска племена (источно од Мораве и западно од Видина). Повезивање појасних гарнитура типа Злотска пећина са „трако-кимерским“ налазима чини се мање прихватљивијим, тим пре што је појава појасева овог типа у целини нешто млађа манифестација од хоризонти „трако-кимерских“ налаза (На В3). Хронолошки посматрано, појава карактеристичних појасева временски је ограничена на VII—VI

Сл. 81 — „S“ мотиви и текућа „S“ спирала на керамици Басараби стила (Према Е. Патек, 1981. и Д. Поповић, 1981).

Сл. 82 — Фигурална и геометријска орнаментика на керамици Басараби стила (Према Д. Поповић, 1981).

век пре н.е., што значи за време пуног развоја Басараби стила у карпатско-подунавско-балканској регији.

Метални налази који би одговарали најмлађем хоризонту старијег гвозденог доба (трећа фаза босутске културе) у југословенском Подунављу су доста ретки. Најчешће су у питању случајни налази или налази из гробова који су такође случајно откривени (налази из Бановаца, Сремске Митровице, гроб из Богданаоваца, гроб из Адашеваца, итд.). Сребрна остава из Чуруга припадала би крају овог периода, времену непосредно пре келтског продора у југословенско Подунавље. С друге стране, налази јужно од Саве и Дунава знатно су бројнији, како захваљујући већем броју истражених налазишта, претежно тумула у западној Србији, тако и због изузетно богатих гробова, као што су Атеница, Нови Пазар, Пилатовићи и други. Тај хоризонт излази из оквира наших разматрања, па се на овим проблемима не бисмо задржавали.

Кратак резиме прегледа металних налаза старијег гвозденог доба у југословенском Подунављу могао би да се илуструје развојем фибула од IX до VI века пре н.е.:

— први хоризонт чине оставе, налази из гробова и насеља које карактерише појава *фибула наочарастог типа* са петљом у облику „S“. То је На В3 хоризонт, време појаве „трако-кимерских“ налаза, који се задржавају све до На С периода. У односу на стратиграфију Градине на Босуту и предложену трочлану периодизацију босутске културе, то је прва фаза ове културе, хоризонт Калакача-групна гробница II на Гомолави — шаренградска остава;

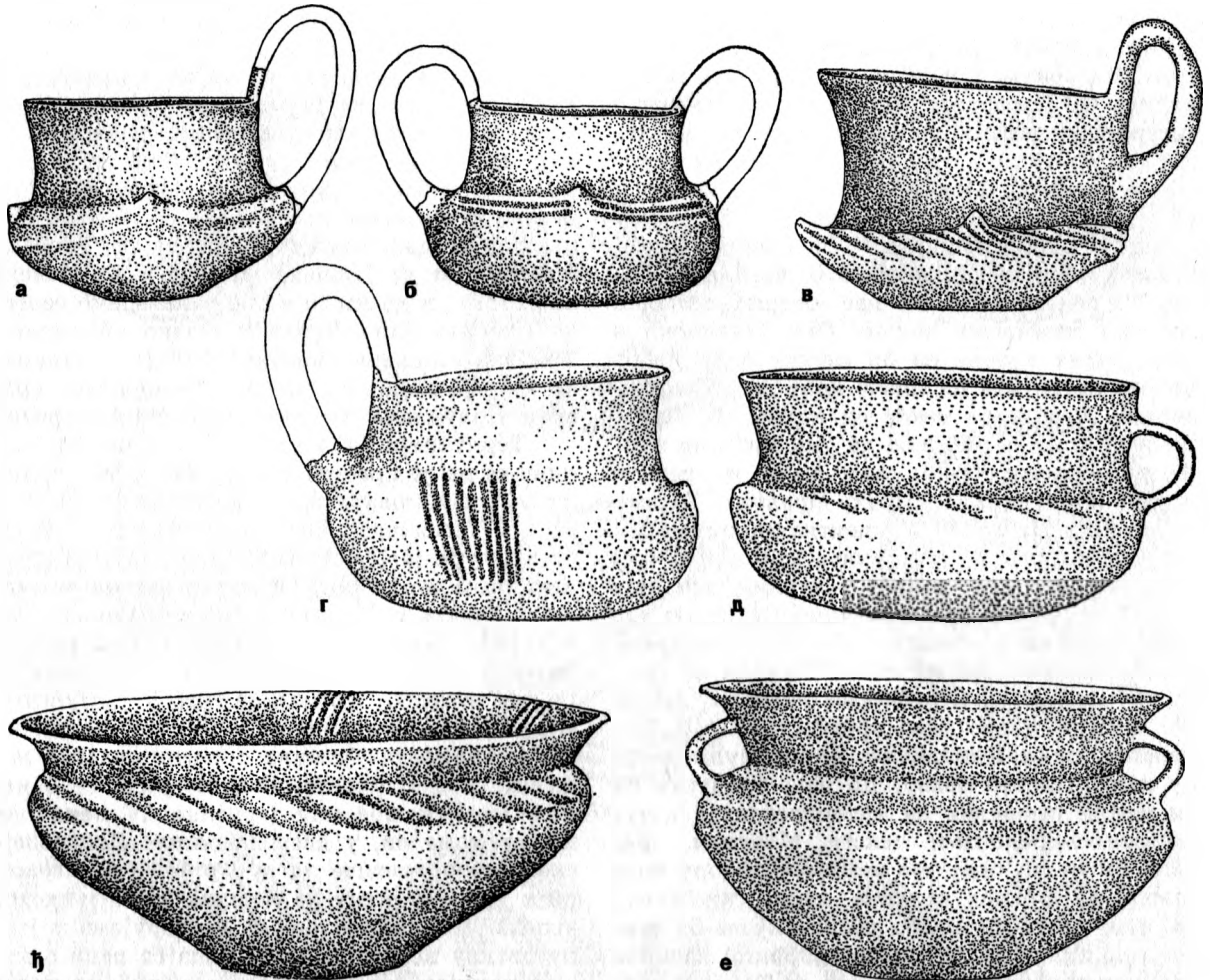
— други хоризонт, који обухвата VII и VI век пре н.е., карактерише се масовном употребом *двопетљастих фибула* са ногом у облику беотског штита или са троугаоном ногом, затим бројна појава делова појасних гарнитуре, омега-игала итд. У односу на наведену периодизацију, то је у југословенском Подунављу време доминације Басараби стила, друга фаза босутске културе;

— најзад, трећи хоризонт, који овде само напомињемо, карактерише појава *Certzoa фибула*, појаса типа Мраморац, на простору од Титела до налаза у долини Мораве (Милошевац, Колари, Умчари и др.) и чурушка остава. У Румунији то је време Феригиле културе и појаве скитских елемената на ширем простору карпатско-подунавско-балканске зоне.

Проблеми етничке припадности босутске и Басараби културе

Проблем етничке припадности босутске и Басараби културе, знатно је лакше решавати данас после откривања читавог низа налазишта ове културе на подручју које смо напред омеђили као територија босутске односно Басараби културе. Ово се нарочито односи на Басараби културу и на нова налазишта у долини Велике Мораве и источној Србији. За решавање проблема етничке припадности босутског стила нема довољно података (нарочито у писаним изворима), сем често супротних мишљења о лоцирању Амантина и Бреука, у Славонији, Срему па и северној Србији. Једно од ових племена, могло је по нашем мишљењу да буде носилац стила босутске културе о чему ће бити касније говора.

Картирањем археолошких налаза, добили смо напред једно доста хомогено географско подручје за које се претпоставља да је било примарно у формирању и развоју Басараби стила. На овом подручју може да се наброји више од 100 лоузано детерминисаних налазишта од којих се у овом тренутку посебно истичу она која би била од значаја за етничку детерминацију Басараби стила. То се пре свега односи на новооткривена налазишта у околини Светозарева, затим нешто јужније код Црнокалачке баре и Крушевца, налазишта у Ђердапу и посебно на насеље у Злотској пећини, чији је значај истицан због изузетног богатства налазишта у металним налазима (оруђу, накиту, оружју) од бронзе и гвожђа. На основу, пре свега, ових металних налаза Р. Васић је издвојио, као посебну манифестацију старијег гвозденог доба — злотску групу.¹⁰⁹ Ван наше земље бројна налазишта Басараби културе забележена су у северозападној Бугарској (Рабиша пећина, Дунавци у околини Видина, Буковци, Ловеч и друга нарочито на подручју Враца),¹¹⁰ Олтенији и Трансилванији (Basarabi, Gogoși, Balta Verde, Popești-Novaci).¹¹¹ Из описа налазишта, прегледа материјалне културе и других елемената (као што је сужавање териоторије Басараби културе), могуће је прићи решавању проблема етничке припадности културе са „S“ орнаментиком и „S“ спиралама. У решавању овог проблема потребна је опрезност, нарочито када се жели да се једна керамичка врста повеже искључиво са једним од познатих племена која су насељавала подручја на којима се овај стил појављује. У суштини, може се расправљати о повезивању једне културе и њеног етно-

Сл. 83 — Облици најмлађе фазе босутске културе са босутске Градине (а, б, д, њ), Старог Сланкамена (в), Најеве цицлане код Панчева (г) и Будроваца на Босуту у Срему (е). (Према Д. Поповић, 1981).

графског наслеђа са одређеном популацијом, или мањом заједницом, али се такође мора имати у виду да је нов стил могао да настане у оквиру једног племена па да се затим прошири и на подручја која нису насељена истим етничким јединицама. Ова опрезност је нужна, јер како су показала досадашња истраживања, није једноставно један стил повезати само са једним племеном.

На територији која нас овде интересује, према подацима из писаних извора, живели су Трибали, Мези, Гети и Трачани. Поставља се питање које од ових племена можемо да сматрамо носиоцима стила Басараби културе. Резултати истраживања и изразита концентрација налазишта источно од Мораве, у северозападној Бугарској и румунском Подунављу, дозвољавају могућност за повези-

вање Басараби културе са Трибалима. Због тога ћемо се у даљим анализама више осврнути на податке из писаних извора који се односе на ово племе, а мање на њихове западне суседе Мезе, или северне, Гете.

У циљу бољег утврђивања етничке припадности Басараби културе, остаје да се прокоментаришу подаци који се односе на локације палеобалканских племена централног и североисточног Балкана, односно оних која су уз Дунав и нешто јужније живела у VII и VI веку на овом тлу. У анализи података из античких извора узнећемо у обзир само оне, додуше малобројне из V века, који би могли да укажу на територију распрострањености племена и неколико векова раније. Почнимо заправо са подацима који се односе на Трибале, племе које је према данас углавном

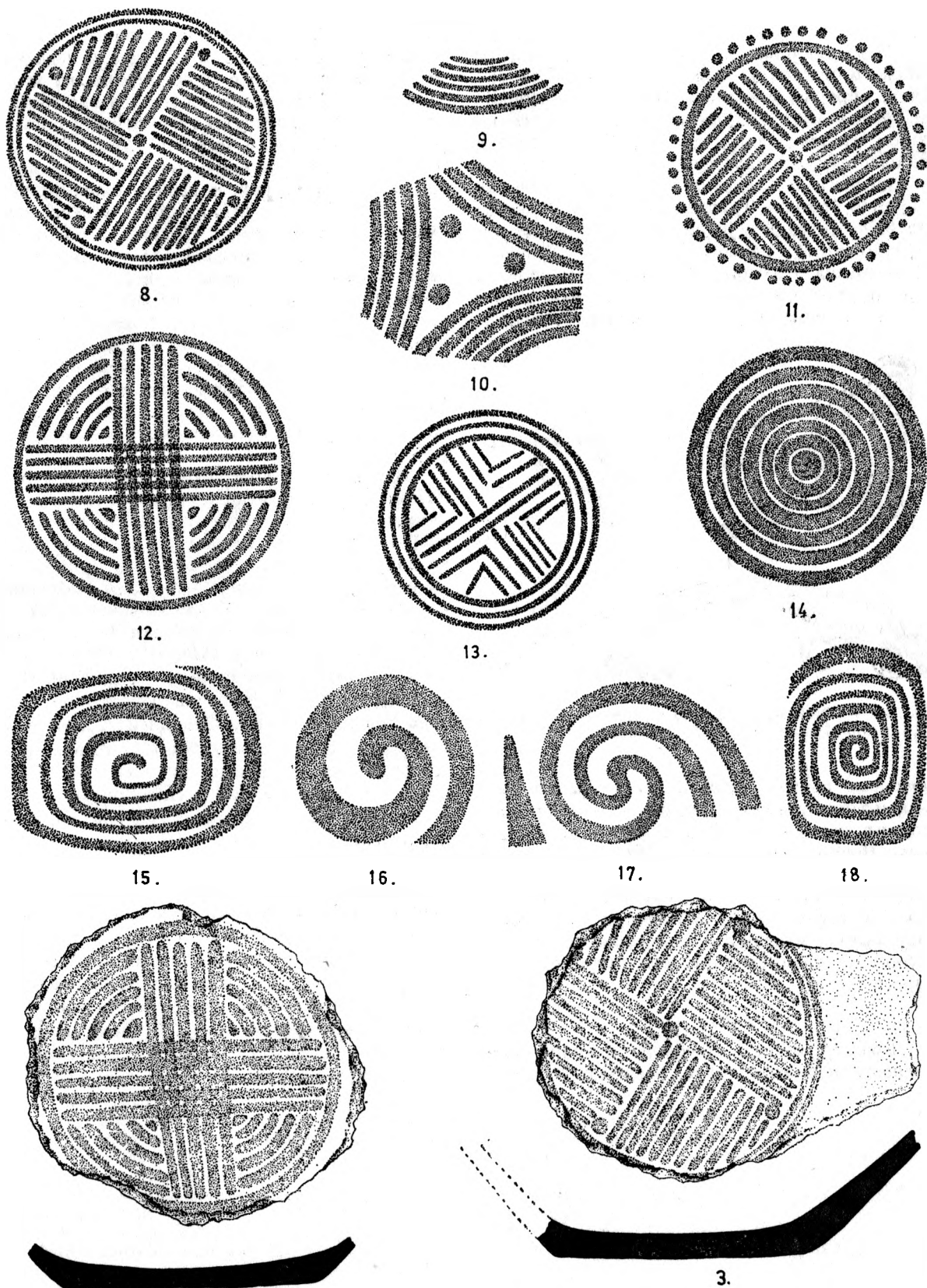
прихваћеном мишљењу живело на већем делу територије коју је захватала Басараби култура. На основу података из Херодота и Тукидида Ф. Папазоглу сматра да са прилично сигурности можемо у V веку пре н.е. да лоцирамо Трибале с тим што би њихову територију омеђили Моравом на западу, Искером на истоку, Дунавом на северу, док би јужну границу чинила Нишава.¹¹² За проблем одређивања етничке припадности носилаца Басараби стила остаје за нас спорна западна граница трибалске земље. Она је спорна и код других аутора па би можда било добро поново потсетити на иначе врло добро анализирани Херодотов текст од стране Ф. Папазоглу у коме се помиње да „из илирске земље тече према северу река Ангро и утиче у трибалску равницу и у реку Бронго, а Бронго се улива у Истар“.¹¹³ У идентификацији ових двеју река постоје различита мишљења, али се данас углавном сматра сигурним оно које у овим хидронимима идентификује Ангро као западну Мораву (можда са Ибром заједно), док би Бронго била Велика Морава из чега проистиче да би „трибалска равница“ морала да буде, онако како претпоставља Ф. Папазоглу, доње Поморавље, укључујући његову леву и десну обалу. До овог тренутка не би имали примедби на интерпретацију и тумачење Херодотовог текста. Међутим, вратили би се на онај део текста у извору који говори да Бронго протиче кроз „трибалску равницу“ што по нашем мишљењу не би требало да значи да је Морава (Бронго) западна граница трибалске земље, већ су Трибали живели и на левој обали реке. Шире схваћено њиховој територији могло је да припада и подручје западније од Мораве, укључујући том приликом и налазишта Басараби културе у Шумадији, околини Крушевца, па можда и она у околини Шапца. Ово тим пре што се код неких научника (Bovis на пр.) помиње да да су Трибали допирали на запад све до Маљена.¹¹⁴ Овде би такође могло да се постави још једно питање које нам се чини нејасним. Које племену је заправо припадала у V веку територија између Мораве, претпостављене западне границе Трибала и Колубаре и Западне Мораве, као североисточне границе Аутаријата. Скордисци на ово подручје долазе неколико векова касније. Због свега овога чини нам се да би западну границу Трибала требало померити више на запад све до Колубре, чиме се не би постигло само повезивање Басараби налазишта овог подручја са Трибалима, него би био и јаснији продор Басараби стила у Срем и његова појава на Гомола-

ви, Градини на Босуту и другим налазиштима северно од Саве.

Тукидид је други извор који пружа извесне елементе за одређивање границе Трибала према другим племенима, у овом слушају према њиховим југоисточним суседима, Трерима и Гилатајима.¹¹⁵ На основу ових података историчари старог века (Polaschek, Папазоглу и др.), закључују да су се Трибали простирали до Нишаве на југу и до Искера на истоку, а да им је у ово рано време северна граница била Дунав.¹¹⁶ Овако убицирање Трибала одговара налазима Басараби керамике која је нарочито честа у Поморављу, српском Подунављу и северозападној Бугарској.

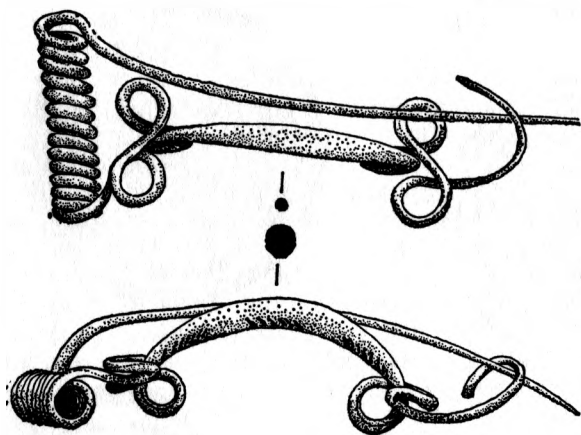
Територија на којој су живели Трибали чини се да је представљала једну хомогену целину што одговара представама античких писаца о Трибалима. Исто тако и стил Басараби културе је јединствен, врло карактеристичан, било да се ради о налазиштима у околини Враца и Видина, долини Мораве, на подручју Бердапа, па чак и када се ради о његовој појави на другој етничкој територији, на подручју Амантина или у румунском Подунављу. О етничком јединству, сложености и чврстости Трибала корисне податке налазимо код Исократата. Додуше ради се о нешто млађем времену (средина IV века пре н.е.) у коме он, у свом познатом Панатенејском говору истиче да су Трибали најсложенији народ у чему је лежала тајна њиховог успеха.¹¹⁷ Нема разлога да не верујемо у једну овакву констатацију и када се ради о нешто ранијем времену, када су Трибали представљали један од значајних фактора у културној и политичкој историји северног Балкана. Није стога чудо што су они били боље познати античким писцима V века пре н.е., него многа друга, не мања племена, као што су то на пр. Дарданци или Аутаријати. У политичкој историји Трибала време њихове највеће моћи био је VI и V век што не значи да они нису били важан чинилац и у историји балканских племена VIII и VII века, односно у време пуног процвата Басараби стила. Археолошки налази најбоље потврђују овакву претпоставку.

На изнето мишљење о етничкој припадности носилаца Басараби стила могуће је ставити примедбе које се пре свега односе на појаву ове керамике и на налазиштима ван трибалског подручја. То се односи на налазе у Олтенији, јужној Трансилванији, Срему па у извесној мери и на стилски сличну Пшеничево културу. Одговор на ово питање, чини се лежи у сродности ових племена, у сличном

Сл. 84 — Мотиви на унутарњој страни посуда најмлађе фазе босутске културе (Према Д. Поповићу, 1981).

културно-историјском развоју, у блиским економским додирима и најзад у сличној генези. Мада о етничкој припадности Трибала постоје опречна мишљења (Страбон их убраја у Трачане, код Аипјана се налазе на генеолошком стаблу Илира, док их Аријан сматра за одвојену етничку групу већ самим тим што у извештају о Александровом походу посебно најбраја Трибале, Трачане, Илире . . .),¹¹⁸ сигурно је да се ради о једној широј етничкој заједници којој припадају Дако-Гети, Трибали, Трачани па и Илири. У раној фази доласка ове „групе племена“ јединство керамичког стила је изразитије, док даљим, логичним

Сл. 85 — Фибула у облику харфе из Калакаче код Бешке (Према П. Медовић, 1978).

процесом развоја, долази све више до удаљавања од примарног језера, долази до формирања појединих локалних група и варијаната. Несумњиво да је исти процес пратио и даље етничко диференцирање: из примарне популацијске масе, која је могла у више таласа да стиже на Балкан, негде почетком I миленијума, издвајале су се мање племенске целине са специфичном материјалном културом.

Вратимо се сада проблему етничке припадности носилаца стила босутске културе.

Тачније покушајмо, на основу територијалног распрострањења културе са једне и података из античких извора с друге стране, да утврдимо којем је племену припадала ова култура. Територија босутске културе захвата углавном средњи и источни Срем. Она се, како је то већ утврђено, на западу граничи са даљском културом, која несумњиво припада и по стилу и по начину сахрањивања другом етничком елементу. Подручје средњег и источног Срема, како се често помиње, припада Амантинима, племену које се сматра илирским, мада то није у пуном смислу значења тог термина. Мало је писаних извора који би могли да се користе за лоцирање Амантина и они сви потичу из млађег периода, времена када Скордисци потпадају под римску власт и када многа „илирска племена, а међу њима и Амантини“ поново добијају слободу.

Историчари старог века, у недостатку прецизних података, стављају Амантине у различите области јужне Паноније. Мањи је број оних који их лоцирају јужно од Саве, на подручју Мачве и горњег тока Дрине, док их већина ставља северно од Саве, најчешће у Срем (централни део, или северно од Фрушке горе у узаном појасу између Фрушке горе и Дунава), или у Славонију.¹¹⁹ Као њихови западни суседи помињу се Бреуци. Сви ови подаци ослањају се на податак из времена распада „државе Скордиска“. Међутим, чињеница да „Civitas Scordischorum“ није представљала једну етничку чисту (келтску) заједницу, већ означава скуп административно везаних мањих племена, са доминацијом једног (скордиског), као и околност да се име Амантина задржало и после дугог заједничког живота са Скордисцима, указује на чињеницу да је ово аутохтоно племе било значајан фактор у културној и политичкој историји на подручју Срема и много година пре доласка Келта у ове области. Ако је оно живело неколико векова раније на истом овом подручју на коме се налази у време доласка Римљана и није искључена могућност да је баш оно било носилац стила босутске културе.

НАПОМЕНЕ

- ¹ К. Вински-Гаспарини, 1973, 178, Т. 52—65 (Бродска варош); М. Petrescu-Dumbovița 1977, 114—117, Pl. 280—310. (Uioara de Sus).
- ² S. Gallus—Т. Horváth, 1939, *passim*.
- ³ Археологија Украјинској РСР, 8 и д.
- ⁴ Уп. податке у Митолошком речнику (Д. Срејовић—А. Цермановић-Кузмановић, 1979, *pass.*) под одговарајућим јединицама.
- ⁵ У новије време о овом проблему је опширније писао G. Kossack, наводећи доста опширно старију литературу (уп. G. Kossack, 1980, 109 и д.).
- ⁶ Археологија Украјинској РСР, 27.
- ⁷ А. И. Мељукова, 1979, 37 и д. Рис. 1:24; Археологија Украјинској РСР, 24 и д.; G. Kossack, 1980, 111 и д.
- ⁸ Ови налази припадају хоризонту „трачког калштата“ у Украјини а јављају се у оквиру голиградске и молдавске групе. (Уп. Археологија Украјинској РСР, 25—27, Рис. 8).
- ⁹ Археологија Украјинској РСР, 27 (цитат мишљења Г. И. Смирнова).
- ¹⁰ *Op. cit.*, 27, Рис. 8/3—5.
- ¹¹ А. И. Тереношкин 1976; *pass.*; G. Kossack, 1980, 109 и д.; Археологија Украјинској РСР, 8 и д. Рис. 2—4; А. Милчев, 1953, 353; В. Hänsel, 1976, 178; А. И. Мељукова, 1979, 4—5 и *cit. lit.*; М. Rusu, 1960, 161 и д.; М. Párducz, 1955, 1—18 и *cit. lit.*; Н. Тасић, 1971, 28 и д. Д. Гарашанин, 1959; З. Вински, 1955, 27 и д.
- ¹² М. Dušek, 1966, *passim*.
- ¹³ А. Florescu, М. Rusc, 1960, 179—180; N. Angelescu, 1970, 373 и д.; К. Horedt, 1974, 219.
- ¹⁴ А. И. Мељукова, 1979, 3—6.
- ¹⁵ Т. Д. Златковскаја 1961, 82 и д.; Д. Димитров, 1968, 3 и д.
- ¹⁶ З. Вински, 1955, 27 и д.; Д. Гарашанин, 1954, *pass.*; Н. Мајнарић-Пандић, 1971, 31; Р. Рашајски, 1971, 43 и д.; Н. Тасић, 1971, 27; М. Косорић, 1972, 21—23.
- ¹⁷ М. Гарашанин, 1973, 456 и д. (Гвоздено доба II).
- ¹⁸ Д. Гарашанин, 1954, *pass.*
- ¹⁹ III. Нађ, 1955, 43.
- ²⁰ Д. Гарашанин, 1954, 25 и д.
- ²¹ З. Вински, 1955, 30—31, Т. I—II.
- ²² И. и П. Нађ, 1964, 13—13, Т. IV—XIV.
- ²³ З. Вински, 1955, 37—38; З. Вински—К. Вински-Гаспарини, 1962, 270, Т.
- ²⁴ Р. Рашајски, 1971, 43—44, сл. 1—2.
- ²⁵ Н. Мајнарић-Пандић, 1968, 31 и д. Т. II—III.
- ²⁶ З. Вински, 1955, 32, сл. 14; М. Гарашанин, 1973, 461 и д. (Синошевац).
- ²⁷ Д. Гарашанин, 1954, 34, Т. XXIV—XXVII.
- ²⁸ *Ibid.*, 33, Т. XVIII; М. Гарашанин, 1973, 456; сл. 27:Т.104 (Жировница).
- ²⁹ G. Kossack, 1980, 111 и *cit. lit.* Т. 4—5.
- ³⁰ З. Вински, 1955, 35 (Јарчина); Д. Гарашанин, 1954, 80: Т. LX, 2 и 4. (Барајево); Ј. Тодоровић, 1971; Т. XLVI—XLIX (обала Дунава код Земуна); Н. Тасић, 1971, 50 и д.: Fig. 22. 24, 31 и 32.
- ³¹ З. Вински—К. Вински-Гаспарини, 1962, 273 и д., сл. 112 (околина Земуна); Ј. Тодоровић, 1956, 154: Т. II (налаз из Ритопека).
- ³² З. Вински—К. Вински-Гаспарини, 1962, 270; И. и П. Нађ, 1964, *pass.*
- ³³ О. Брукнер, 1959, 5—17 (Дорослово); К. Вински-Гаспарини, 1973, 185 (Лијева Бара, Шаренград).
- ³⁴ S. Gallus—Т. Horváth, 1939, *pass.*; E. Patek, 1980, 160 и д., Abb. 3/48—50.
- ³⁵ Н. Тасић, 1972, 27 и д. Т. I—VI.
- ³⁶ З. Вински, 1955, 35: сл. 18 (гроб из Хрковаца).
- ³⁷ Ј. Тодоровић, 1956, 154: Т. II, 10—13 (налаз из Ритопека — гроб?); Н. Тасић, 1971, 39.
- ³⁸ Н. Тасић, 1981, 43 Т. VI.
- ³⁹ Н. Тасић, 1980, 43 и д.
- ⁴⁰ Р. Васић, 1973а, 179 и попис налаза делова појасних гарнитура; Н. Тасић, 1980, 48 и д.: сл. 7—8 и нап. 24.
- ⁴¹ М. Petrescu-Dumbovița, 1977, 165, Pl. 403/1, 5.
- ⁴² М. Rusu, 1960, 161: сл. 2.
- ⁴³ *Ibid.*, 162.
- ⁴⁴ М. Gimbutas, 1965, *pass.* (Фаза IV — Urnenfelder=1000—850: фаза V=850—750).
- ⁴⁵ М. Rusu, 1963, 178.
- ⁴⁶ М. Petrescu-Dumbovița, 1977, 30 и д.
- ⁴⁷ А. Mozsolics, 1967, *pass.*
- ⁴⁸ Н. Müller-Karpe, 1959.
- ⁴⁹ М. Гарашанин, 1973, 487.
- ⁵⁰ К. Вински-Гаспарини, 1973, 22.
- ⁵¹ А. Бенац—Б. Човић, 1957, 38.
- ⁵² З. Вински—К. Вински-Гаспарини, 1962, 270, Т. I—II; К. Вински-Гаспарини, 1973, 185, Т. 130 B; 131.
- ⁵³ К. Вински-Гаспарини, 1973, Т. 131/2, 4, 5—8; Н. Тасић, 1972, Т. II, 5, Т. III, 7; исти, 1979, Т. III (упоредна табела Шаренград—Гомолава, грудна гробница II).
- ⁵⁴ К. Вински-Гаспарини, 1973, 185. Види нап. 52 у овој књизи.
- ⁵⁵ Н. Тасић, 1972, 35.
- ⁵⁶ М. Гарашанин, 1973, 458, Т. 96.
- ⁵⁷ *Ibid.*, 485, сл. 27.
- ⁵⁸ Р. Васић, 1977, 66, Pl. 7B.
- ⁵⁹ Ј. Тодоровић, 1971, 25:167 (Рожанци, Бановци, околина Земуна).
- ⁶⁰ К. Вински-Гаспарини, 1973, 160 и д. Т. 119.
- ⁶¹ Р. Васић, 1973, 92 и д. Т. XII.
- ⁶² К. Вински-Гаспарини, 1973, 187. Т. 125/3.
- ⁶³ *Ibid.*, 168 и д.
- ⁶⁴ З. Марић, 1964, 74, Т. VI, 13, 25, 27: XIV, 27.
- ⁶⁵ А. Бенац—Б. Човић, 1957.
- ⁶⁶ Д. Гарашанин, 1959, 37—42; G. Kossack, 1980, 111: Т. 4—5; Р. Васић, 1977, 9 и д.; Pl. 18.
- ⁶⁷ З. Вински, 1955, (Адашевци); Р. Васић, 1977, 64 и *cit. lit.* (Ритопек); Н. Тасић, 1980, 43 (Злотска пећина).
- ⁶⁸ Опширнији попис појасних гарнитура налази се код Р. Васић, 1973а, 179; Е. Jerem, 1974, 229, Abb. 1/9; Н. Тасић, 1980, 48 и д.
- ⁶⁹ Подаци добијени од Ч. Трајковића. За основне податке уп.: Ч. Трајковић, 1980, 81 и д.
- ⁷⁰ К. Вински-Гаспарини, 1975, 58—59.
- ⁷¹ Е. Patek, 1968, 71 и д.
- ⁷² З. Марић, 1964, 58 и д.
- ⁷³ К. Вински-Гаспарини, 1973, *pass.*
- ⁷⁴ Праисторија Војводине, 258; П. Медовић, 1978, 13 и д.; Д. Поповић, 1981, 7 и д.
- ⁷⁵ К. Вински-Гаспарини, 1973, 185 и д.; Н. Тасић, 1972, 27 и д. Т. I—II.
- ⁷⁶ К. Вински-Гаспарини, 1973, 122/9
- ⁷⁷ Н. Тасић, 1971а, 61—71; Т. I—VIII; Исти, 1971, 27 и д.

- ⁷⁸ Праисторија Војводине, 259; Т. XXIX; Од новије литературе упореди П. Медовић, 1978, pass. и Д. Поповић, 1981, pass.
- ⁷⁹ П. Медовић, 1978, Т. ХСВЈ/2—5.
- ⁸⁰ Н. Тасић, 1962, Т. IV, 7; исти, 1965, 200: Т. XVII, 1—2.
- ⁸¹ П. Медовић, 1978, Т. XLV/1; С. Габровец је дао потпунију анализу ове фибуле и указао на њену везу са хоризонтом Руше-Stilfeld (Уп. Габровец, 1978, 158).
- ⁸² Праисторија Војводине, 263; П. Медовић, 1978, passim.
- ⁸³ Праисторија Војводине, 273; П. Медовић, 1978, 40 и д.
- ⁸⁴ Нову поделу босутске културе предложио је П. Медовић. Она је прихваћена од неких аутора, међутим, због напред изнетих недостатака ми у књизи задржавамо старију поделу.
- ⁸⁵ За налазе и налазишта са Басараби керамиком упоредити пописе у: Н. Тасић, 1971, 56 и д.; В. Hänsel, 1976, 171 и д.; Карта 6. А. И. Мељукова, 1979, 72 и д.; А. Vulpe, 1981, 185—187; Р. Васић, 1981, 121 и д.; М. Стојић, 1981, 141 и д.
- ⁸⁶ А. Vulpe, 1981, 179—180.
- ⁸⁷ А. Vulpe, 1965, 131.
- ⁸⁸ А. И. Мељукова, 1979, 73; А. Vulpe, 1981, 186.
- ⁸⁹ А. И. Мељукова, 1979, 88.
- ⁹⁰ А. И. Мељукова, 1979, 72 и д.: сл. 26—27.
- ⁹¹ А. Vulpe, 1981, 181.
- ⁹² А. И. Мељукова, 1979, сл. 25—27.
- ⁹³ А. Vulpe, 1965, 124.
- ⁹⁴ В. Hänsel, 1976, 171 и д.; А. Vulpe, 1965, 105 и д.; Н. Тасић, 1971, 40, Fig. 2, 8, 9—16; П. Медовић, 1978, passim. Д. Поповић, 1981, passim.
- ⁹⁵ Е. Patek, 1981, 193—194, Т. 2/5, 7, 10, 11.
- ⁹⁶ Ibid., 189.
- ⁹⁷ В. Teržan, 1978, 65 и д.; С. Габровец, 1981, 155.
- ⁹⁸ Д. Срејовић, 1961, 47 и д.
- ⁹⁹ Ibid., сл. 10:26.
- ¹⁰⁰ Р. Васић, 1977, Pl. 5/20, 21.
- ¹⁰¹ Н. Тасић, 1980, 43—62.
- ¹⁰² Р. Васић, 1977, Pl. 21/5.
- ¹⁰³ А. Милчев, 1958, 108 и д.
- ¹⁰⁴ Ibid., 99 и д.; С. Габровец, 1970, 5 и д.
- ¹⁰⁵ Н. Тасић, 1980, 44, сл. 1 и cit lit.
- ¹⁰⁶ Б. Николов, 1965, 166.
- ¹⁰⁷ А. Лаловић, 1975, 145 и д. Т. V, 1—3; М. Petrescu-Dumbovița, 1977, 164—165: Pl. 399:401—402.
- ¹⁰⁸ Р. Васић, 1973а, 179 и попис налаза појасних гарнитура.
- ¹⁰⁹ Р. Васић, 1973, 101—103, Т. XIV, 1—13.
- ¹¹⁰ В. Hänsel, 1976, 172 и д.; А. Vulpe, 1981, '85 и д. Abb. 1.
- ¹¹¹ V. Dumitrescu, 1968, 177 и д.; А. Vulpe, loc. cit.
- ¹¹² Ф. Папазоглу, 1969, 47 и д.: 328 и д.
- ¹¹³ Ibid., 47.
- ¹¹⁴ Коментар Ф. Папазоглу о овом проблему (уп. Ф. Папазоглу, 1969, 47 и д.).
- ¹¹⁵ Tukidid, II, 96 (коментар Ф. Папазоглу, op. cit., 49 и 409, извор Т. 2).
- ¹¹⁶ V. Polaschek, 1937, 2393; Ф. Папазоглу, 1969, 49.
- ¹¹⁷ Isocrat, Panathen., 227—228 (према Ф. Папазоглу, 1969, 421).
- ¹¹⁸ Ф. Папазоглу, 1969, 54.
- ¹¹⁹ За лоцирање Амантина уп.: К. Kierpert, *Formae ovis antiqui XVII* (Амантини заузимају целу територију Срема); А. Graf, *Ubersicht der antiken Geographie von Pannonien*, Budapest 1936 (по њему се Амантини налазе у сремској Посавини а Бреуци око ушћа Дрине у Саву); А. Moscu (у *Real Enzyklopädie*, suppl. IX, 1962, 531) ставља Амантине у Срем, док се по Ф. Папазоглу (1969, 282) Амантини налазе у централном делу Срема; западно од њих су Бреуци а северно Корнакати.

библиографија

Скраћенице*

- AACarp — Acta Archaeologica Carpathica, Kraków.
 AAHung — Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest.
 Actes Athenes — Actes du IIe Congrès international des études du sud-est Européen, Tom II, Athènes.
 Actes I—III, Beograd 1971, 1973 — Actes du VIIIe Congrès International des Sciences préhistoriques et protohistoriques I, Beograd 1971: II i III, Beograd 1973.
 AĒ — Archaeológiai Értesítő, Budapest.
 AIug — Archeologia Jugoslavica, Beograd.
 Alba Regia — Az Istán Király Muzeum Közleményei, Székesfehérvár.
 AMN — Acta Musei Napocensis, Cluj.
 AP — Arheološki pregled, Beograd.
 Arheogija, Sofija — Arheologija, Arheološki institut i muzej pri BAN, Sofija.
 ARR — Arheološki radovi i rasprave Jugoslovenske akademije nauka i umetnosti, Zagreb.
 AV — Arheološki vestnik, Ljubljana.
 Balcanica — Balcanica. Годишњак Балканолошког института САНУ, Београд.
 BRGK — Bericht der Römisch-Germanischen Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Frankfurt.
 Članci i građa, Tuzla — Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, Tuzla.
 Dacia — Dacia. Recherches et découvertes archéologiques en Roumanie, Bucarest.
 Diadora — Diadora. Glasilo Arheološkog muzeja, Zadar.
 FA — Folia Archaeologica, Budapest.
 Germania — Germania. Anzeiger der Römisch-Germanischen Kommission DAI, Berlin—Frankfurt.
 GMGB — Годишњак Музеја града Београда, Београд.
- Godišnjak Sarajevo — Godišnjak Centra za balkanološka istraživanja, Sarajevo.
 Građa Novi Sad — Građa Pokrajinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture, Novi Sad.
 GZM — Glasnik zemaljskog muzeja, Sarajevo.
 Istraživanja — Istraživanja. Godišnjak Instituta za istoriju Vojvodine, Novi Sad.
 Izvestija, Sofija — Izvestija na Arheološkem Institutu, Sofija.
 JPMĒ — A János Pannonius Múzeum Évkönyvébő, Pécs.
 MacAA — Macedoniae Acta Archaeologica, Prilep—Skoplje.
 MCA — Materiale și Cercetări Arheologice, Bucaresti.
 MFME — A Móra Ferenc Muzeum Évkönyve, Szeged.
 Musica — Musica, Sbornik Filozofickej Fakulty Univerzity Komenského, Bratislava.
 OA — Opuscula Archaeologica, Zagreb.
 OZ — Osječki zbornik, Osijek.
 PZ — Prähistorische Zeitschrift, Berlin.
 RVM — Rad vojvodanskih muzeja, Novi Sad.
 SCIV — Studii și Cercetări de Istorie Veche, Bucaresti.
 SIA — Slovenska arheologia, Bratislava.
 ŠtZv — Študijné zvesti Archeologického ústavu Slovenskej akademie vied, Nitra.
 Старинар — Старинар. Годишњак Археолошког института, Београд.
 Symposium, Bratislava 1973 — Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Bratislava 1973.
 Symposium, Bratislava 1974 — Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstattzeit in Mitteleuropa, Bratislava 1974.
 VAMZ — Vjesnik Arheološkog muzeja, Zagreb.
 Зборник МС — Зборник Матице Српске за историју, Одељење друштвених наука, Нови Сад.
 ЗРНМ — Зборник радова Народног музеја, Београд.
 Зборник, Бор — Зборник радова Музеја рударства i металургије, Бор.

* Iz tehničkih razloga i zbog činjenice da je većina citiranih radova na stranim jezicima, bibliografija je složena po ABC redu a ne po ćirilskoj azbuci kako je štampan osnovni tekst.

Bibliografija

- Adler H.*, 1967 — Frühe Bronzezeit in Linz-St. Peter, Teil 2, Linz 1967.
- Arheologija Ukrajinskoj RSR — Arheologija Ukrajinskoj RSR*, tom II (grupa autora), Kijev 1971.
- Bader T.*, 1978 — Epoca bronzului în nord-vestul Transilvaniei, Bucurest 1978.
- Bánda G.—Kovács T.*, 1974 — Adatok Del-Magyarország bronzkorának történetéhez (A Szeremle-csoport) JPMÉ XIV—XV, 1969—1970 (1974).
- Baranya* — Baranya megye története Az Óskortól a Honfoglalásig. Pécs 1979 (red. G. Bánda).
- Benac A.*, 1956 — Vaza bronzanog doba iz Bosanske Rače, GZM XI, 1956.
- 1964 — Preiliri, Protoiliri i Prailiri, Simpozium, Sarajevo 1964.
- 1964a — Neke karakteristične pojave na zapadnom Balkanu pri proučavanju etničkih i kulturnih kretanja, Materijali VI, 1964.
- 1977 — O učešću Ilira u Egejskoj seobi, ARR IV—V, 1967.
- Benac A.—Čović B.*, 1957 — Glasinac II, Sarajevo 1957.
- Bengston H.*, 1950 — Griechische Geschichte, München 1950.
- Benkovsky-Pivovarova Z.*, 1976 — Zur Enddatierung des Kulturkreises Madarovce-Veterov-Böheimkirchen, Germania 54, 1976.
- Benkovsky-Pivovarova Z.*, — PZ 47/2, 1972.
- Berciu D.*, 1939 — Arheologia preistorica Olteniei, 1939.
- 1961 — Verbicioara Kultur, Dacia V, 1961.
- 1962 — Dva glinjana »jaskorja« i vaprosi v svjazah s kulturami Kocofen i Cernavoda, Dacia VI, 1962 (ruski).
- 1962a — A Zoomorphic »Sceptre« Discovered in the PR Bulgaria and its Cultural and chronological Position, Dacia VI, 1962.
- Berciu D. Comsa E.*, 1956 — Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu, MCA II, 1956.
- Bognar-Kutzián I.*, 1969 — Probleme der mittleren Kupferzeit in Karpatenbecken, St. Zv. 17, 1969.
- Bona I.*, 1958 — Chronologie der Hortfunde von Kozsider-Tipus, AAHung 9, 1958.
- 1965 — The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary, Alba Regia IV—V, 1975.
- 1975 — Die Mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen, Budapest 1975.
- Bosch-Gimpera P.*, 1961 — Les Indo-européens, Paris 1961.
- Брукнер Б.*, 1977 — Група Вајска-Хунядиалом, Зборник МС 16, 1977.
- Брукнер О.*, 1959 — Halštatska nekropola kod Doroslava, Građa, Novi Sad, 1959.
- Bulat M.*, 1980 — Livadiće, Dalj — naselje iz bronzanog doba, AP 21, 1980.
- Childe G.*, 1929 — The Danube in Prehistory, Oxford 1929.
- 1950 — Prehistoric Migration, Oslo 1950.
- Comsa E.*, 1972 — Quelques problèmes concernant le néolithique final et la période de transition à l'âge du bronze dans les régions Nord et Ouest pontiques, Balcanica III, 1972.
- Comsa E.*, 1974 — Quelques données concernant le commencement du processus de l'indo-européisation dans Nord-Est de la péninsule Balkanique, Thracia III, 1974.
- 1976 — Considérations portant sur le tombeau à ocre de la Zone du Bas-Danube, Istraživanja 5, 1976.
- 1980 — Contribution à la connaissance du processus d' »indo-européanisation« des régions Carpato-Danubiennes, Actes du IIe Congrès international de Thracologie I, Bucarest 1980.
- Crossland R.*, 1971 — Immigrants from the North, The Cambridge Ancient History, Vol. I/2, Cambridge 1971.
- Crossland R.*, 1971a — The Position in the Indo-European Language-family of Thracian and Phrygian, Studia Balcanica 5, Sofia 1971.
- Čović B.*, 1980 — »Schnur« i »Lätzen« keramika na području Neretve, Simpozium »Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg века«, Split 1980.
- Danilenko V.*, 1969 — Neolit Ukrainy, Kijev 1969 (ukrajinski).
- 1974 — Eneolit Ukrainy, Kijev 1974 (ukrajinski).
- Devoto G.*, 1962 — Origini Indoeuropee, Firenze 1962.
- Deschmann K.*, 1875 — Die Pfahlbautenfunde auf dem Leibacher Moore, Verhandlung der K. K. geologischen Reichsanstalt, Wien 1875.
- Dimitrijević S.*, 1966 — Arheološka istraživanja na području vinkovačkog muzeja, Acta musei Cibalensis 1, 1966.
- 1967 — Die Ljubljana-Kultur, AHung VIII, 1967.
- 1979 — Arheološka topografija i izbor arheoloških nalaza s vinkovačkog tla, Corolla Memoriae Iosepho Brumšmid dicata, Vinkovci 1979.
- 1978 — Zur Frage der Genese und der Gliederung der Vučedoler-Kultur in der Zwischenstromlande Donau—Drau—Save, VAMZ X—XI, 1977—1978.
- Dimitrov D.*, 1968 — Troja VII/b2 i balkanskite, trakiski i mizijski plemena, Arheologija X/4, 1968 (bugarski).
- Dinu M.*, 1980 — Le complexe Horodiștea-Foltești et le problème de l' »indo-européanisation« de l' espace Carpato-danubien, Actes du IIe Congrès international de Thracologie I, Bucarest 1980.
- Драшковић-Јонсон Ј.*, 1973 — Сахрањивање у моришкој културној групи са посебним освртом на погребни ритуал, РВМ 21—22, 1972—1973.
- Dumitrescu V.*, 1961 — Necropola de incineratie din epoca bronzului de la Cîrma, Bucarest 1961.
- 1962 — Un sceptru de piatră în formă de cap de cal descoperit în Iugoslavia, SCIV XIII/1, 1962.
- 1963 — The Date of the Earliest Western Expansion of the Kurgan Tribes, Dacia VII, 1963.
- 1968 — La nécropole tumulaire du premier âge du fer de Basarabi, Dacia XII 1968.
- Dumitrescu V.—Stratan J.*, 1962 — Keramik der Vučedoler-Kultur aus Moldova Veche in Banat, Dacia VI, 1962.
- Dušek M.*, 1966 — Thrakische Gräberfelder der Hallstattzeit in Chotin, Bratislava 1966.
- 1969 — Bronzezeitliche Gräberfelder in der Südwestslowakei, Bratislava 1969.
- Букњић М.—Јовановић Б.*, 1966 — Илирска кнежевска некропола у Атеници, Чачак 1966.
- Ecsedy I.*, 1975 — Bemerkungen zur Frage der Relativen Chronologie der Grubengrab (jamnaja) Kultur und deren Eindringung in Ostungarn, AACarp. XV, 1975.

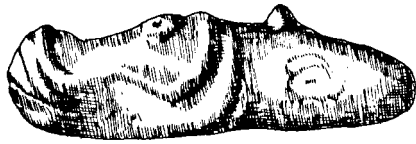
- 1978 — Die Siedlung der Somogyvár—Vinkovci Kultur bei Szava und einige Fragen der Frühbronzezeit in Südpannonien, JPME XXIII, 1978.
- 1979 — The People of the Pit-Grave Kulrgans in Eastern Hungary, Budapest 1979.
- Ecsedy I.—Viragh D.*, 1973 — Vorbericht über eine Untersuchung nach der Verbreitung der Kurgane in Ostungarn, Mitteilungen des Archäologischen Instituts der UAW 4, 1973.
- Ezero* — *Ezero, ranobronzano selište* (grupa autora), Sofija 1979 (bugarski).
- Ferenci St.*, 1967 — Cimitirul »scitic« de la Cimbrud, AMN IV, 1967.
- Filip J.*, *Handbuh* — Enzyklopädisches Handbuch zur Ur- und Frühgeschichte Europas, Prag 1966 (redaktor J. Filip).
- Foltiny St.*, 1941 — Frühkupferzeitliches und bronzezeitliches Gräberfeld in Deszk, FA III—IV, 1941.
- 1967 — Neue Angaben zur Kenntnis der urnenfelderzeitlichen Keramik im südlichen Teil des Karpatenbeckens, Apulum VI, 1967.
- 1968 — Zur Frage der mitteldonauländischen Hügelgräberkultur in Nordostjugoslawien, MUSAICA XIX (VIII), 1969.
- 1968a — Zum Problem der sogenannten »Pseudo-protovillanovaurnen«, Origini II, Roma 1968.
- 1972 — Nalazi predmeta od zlata u Mokrinu i Banatu iz ranog bronzanog doba, Mokrin II, 1972.
- Gabrovec S.*, 1966 — Zur Hallstattzeit in Slowenien, Germania 44/1, 1966.
- 1970 — Dvoznokaste ločne fibule, Godišnjak VIII, Sarajevo 1970.
- 1981 — Die Verbindung zwischen den Südostalpen und dem jugoslawischen Donaugebiet in der älteren Eisenzeit, Materijali XIX, 1981.
- Gallus S.—Horvath T.*, 1939 — Un peuple cavalier prescythique en Hongrie, Budapest 1939.
- Гарашанин Д.*, 1951 — Прилог проучавању дупљајских колица, Старица II, 1951.
- 1954 — Каталог метала, Праисторија I, Београд 1954.
- 1959 — Остава из Јањева на Косову, Старица IX—X, 1958—1959.
- Гарашанин Д.*, 1960 — Сребрни илирски накит из Умчара, Старица XI, 1960.
- Гараџанин М.*, 1954 — Ostava iz Kladova i problem stepskih uticaja u kasnom neolitu donjeg Podunavlja, AV V, 1954.
- 1958 — Kontrollgrabung in Bubanj bei Niš, PZ XXXVI, 1958.
- 1961 — Pontski i stepski uticaji u donjem Podunavlju i na Balkanu na prelazu iz neolitu u metalno doba, GZM XV—XVI, 1961.
- 1961a — Arheološki prilozi problema velike egejske seobe, Diadora 2, 1960—1961.
- 1967 — Die Bestattung des Vučedoler »Burghügels« A Jug VIII, 1967.
- 1973 — Праисторија на тлу СР Србије, Београд 1973.
- 1976a — O primeni i vrednosti novih metoda fizike i prirodnih nauka u arheologiji, JIČ 3—4, 1976.
- 1976 — L'ethnogenèse des peuple Paléobalkaniques, Revue des études sud-est Européennes XIV, 2, 1976.
- Гарашанин М.—Гарашанин Д.*, 1962 — Ископавања тумула у комплексу Белотић—Бела Црква 1959 и 1960, ЗРHM, 1962.
- Гарашанин М.—Санев В.—Симоска Д.—Китаноски Б.*, 1971 — Предисторијски култури во Македонија (Каталог изложбе), Штип 1971.
- Гарашанин М.—Симоска Д.*, 1976 — Контролни ископувања на Шуплевец и некоји проблеми на групата Шуплевец—Бакарно гумно, МасAA 2, 1976.
- Гавела Б.*, 1952 — Келтски oppidum Жидовар, Београд 1952.
- 1953 — Један прилог етничкој и хронолошкој детерминацији панонске керамике, PBM 2, 1953.
- Gazdapustay Gy.*, 1965 — Прилози питању хронологије и историје гроба под хумком у Крстур, PBM 14, 1965.
- 1967 — Die chronologische Fragen der Alföld-Gruppe der Kurgan Kultur, MFME 1966—1967.
- 1971 — The Influence of the Northern-Caucasian Early Iron Age Culture on the so-called Thracio-Cimmerian Cultures of the Carpathian Basin, Actes du VIIe Congrès UISPP, Prague 1966 (1971).
- Georgiev V.*, 1972 — La Grèce et les Indo-Européens, Acta of 2nd International Colloquium on Aegean Praistoriy, Athena 1972.
- Ghid, Lugoј 1977* — Ghid Muzeul de istorie și etnografie, Lugoј 1977.
- Gimbutas M.*, 1961 — Note on the Chronology and Expansion of the Pit-grave Kurgan Culture, Symposium Praha 1961.
- 1965 — Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe, Hague 1965.
- 1970 — Proto-Indo-European Cultures: The Kurgan Culture during the Fifth, Fourth and Third Millennium B. C., Indo-European and Indo-Europeans, Philadelphia 1970.
- Girić M.*, 1971 — Mokrin — nekropola ranog bronzanog doba, Mokrin I, 1971.
- Грбић М.*, 1939 — Преисториско доба Војводине, Војводина I, 1939.
- 1931 — Привина глава, остава са краја бронзаног доба, Старица VI, 1931.
- 1953 — Питање генезе ватинске и дубовачке грнчарије, PBM 2, 1953.
- 1956 — Прекласична грнчарија средњег Балкана. Везе и паралеле са Егејом, средњим Подунављем и Анадолијом, Старица V—VI, 1956.
- 1958 — Постанак ватинске грнчарије, Старица VII—VIII, 1958.
- Hammond L. G. N.*, 1972 — The Coming of the Indo-Europeans to the Southwestern Balkans, Actes Athenes 1972.
- Hachmann R.*, 1957 — Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostgebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen, 1957.
- Hanschmann E.—Milojević V.*, 1976 — Die frühe und Beginnende mittlere Bronzezeit, Argissa Magula III, Bon 1976.
- Harmatta J.*, 1948 — Le problème cimmérien, AÉ 1949.
- 1966 — Antik Tanulmányok 12, Budapest 1966.
- Hänsel B.*, 1968 — Beiträge zur Chronologie der mittleren Bronzezeit im Karpatenbecken, 1968.
- 1976 — Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau, Bon 1976.
- Häusler A.*, 1976 — Die Gräber der älteren Ockergrabkultur zwischen Dnepr und Karpaten, Berlin 1976.

- Horedt K.*, 1974 — Befestigte Siedlungen der Spätbronze — und der Hallstattzeit im inenkarpatischen Rumänien, Symposium, Bratislava 1974.
- Hundt H. J.*, 1958 — Beziehungen der »Straubinger« Kultur zu den Frühbronzezeit Kulturen der östlich benachbarten Räume, Kommission Nitra, 1958.
- Ilinskaja V. A.*, 1968 — Skifi. Dnjeprovskogo lesostepnogo levoberežja, Kiev 1968 (ruski).
- Jerem E.*, 1974 — Handelsbeziehungen zwischen der Balkanhalbinsel und de Karpatenbecken im V. und IV. Jahrhundert v.u.z., Symposium, Bratislava 1974.
- Jovanović, B.*, 1971 — Metalurgija eneolitiskog perioda Jugoslavije, Beograd 1971.
- 1972 — Metalno oruđe i oružje ranog bronzanog doba Vojvodine, Moknin II, 1972.
- 1974 — Indoevropaljni i speska kultura grobova jama u ranom bronzanom dobu Podunavlja, — Istraživanja 3, 1974.
- 1975 — Тумули степске културе јаме у Подунављу, Старинар XXVI, 1975.
- 1976 — Obredi sahranjivanja u kostolačkoj grupi, Godišnjak XIII, Sarajevo 1976.
- Jurišić A.*, 1961 — Заштитна ископавања у селу Радојњи, Старинар XX, 1961.
- Kalicz N.*, 1963 — Die Peceler (Badener) Kultur und Anatolien, Budapest 1963.
- 1968 — Die Frühbronzezeit in Nordostungarn, Budapest 1968.
- Kalicz-Schreiber R.*, 1974 — Die Probleme der Glockenbecherkultur in ungar, Glockenbechersymposium, Oberried 1974.
- 1976 — Transdanubien und die slawonische Vinkovci-Gruppe, Istraživanja 5, 1976.
- Karamanski S.*, 1969 — Nalazi bronzanodopske idolo-plastike iz okoline Odžaka, Odžaci 1969.
- 1978 — Katalog antropomorfne idolo-plastike i nalazi sa lokaliteta Mostonga I, Odžaci 1978.
- Kimmig W.*, 1964 — Seevölkerbewegung und Urnenfelderkultur, Studien aus Alteuropa I, Köln 1964.
- Korošec P.*, 1959 — Kulturna opredelitev materijalne kulture na kolišćih pri Igu, AV IX—X/2, 1958—1959.
- 1962 — Понтско-степски елементи и славонска култура, Зборник МС 32—33—1962.
- Kosorić M.*, 1965 — Праисторијска некропола у селу Dvorovi kod Bijeljine, Članci i građa VI, Tuzla 1965.
- 1972 — Bronzezeitliche und früheisenzeitliche Hortfunde im mittleren Teil der serbischen Donaugegend, AIug XIII, 1972.
- 1976 — Kulturmi, etnički i hronološki problemi ilirskih nekopola Podrinja, Beograd—Tuzla 1976.
- Kosorin M.—Todorović J.*, 1963 — „Град“ насеље жутобрдске групе, Старинар XIII—XIV, 1962—1963.
- Kossack G.*, 1980 — »Kimmerische« Bronzen, Grabroben zbornik, Ljubljana 1980.
- Közsegi F.*, 1964 — A halomsíros kultúra néhány Magyarországi leletéről, AE 91, 1964.
- Kovács St.*, 1932 — Cimitirul eneolitic dela Decia Muresului, AISC I, 1928—1932, Cluj 1932.
- 1944 — A Marosdélcei rézkori temető, Közlemények IV, 1944.
- Kovács T.*, 1966 — A halomsíros kultúra leletei az Eszak-Alföldön, AE 93, 1966.
- 1977 — The Bronze Age in Hungary, Budapest 1977.
- Крстић Д.*, 1961 — Три праисторијске некрополе у Орешцу, ЗРHM III, 1961.
- Лаловић А.*, 1975 — Праисторијске оставе из Народног музеја у Зајечару, Старинар XXVII, 1975.
- Летица З.*, 1969 — Типолошка и хронолошка систематизација пластике бронзаног доба у Југославији, Старинар XIX, 1969.
- Летица З.*, 1973 — Antropomorfne figurine bronzanog doba u Jugoslaviji, Beograd, 1973.
- 1975 — Праисторијска некропола „Песак“ код Корбова, Старинар XIV—XV, 1975.
- Majnarić-Pandžić N.*, — 1968 — „Трако-кимериска“ остава из Илока, PBM 15—17, 1968.
- 1971 — Prilog tipologiji i rasprostranjenosti kralastih igala, RVM 20, 1971.
- 1974 — Der Goldfund aus Orolik bei Vinkovci, AIug V, 1974.
- 1976 — Die Litzkeramik in Slawonien, Istraživanja 5, 1976.
- 1976a — Prilog problematici licenske keramike u sjevernoj Jugoslaviji, AV XXVII, 1976.
- Makarenko M.*, 1933 — Marnijupolski mogilnik, 1933 (ruski).
- Marić Z.*, 1964 — Donja Dolina i problem etničke pripadnosti predrimskog stanovništva sjeverne Bosne, GZM XIX, 1964.
- Маријански М.*, 1957 — Гробље урни код Иланце, PBM 6, 1957.
- Marković Č.*, 1974 — The Stratigraphy and Chronology of the Odmut Cave, AIug XV, 1974.
- Medović P.*, 1976 — Die Cernavoda III-Kultur im jugoslawischen Donaugebiet, Istraživanja 5, 1976.
- 1976a — Eneolitsko naselje »Brza Vrba« kod Kovina, Građa VI—VII, Novi Sad 1976.
- 1978 — Naselja starijeg gvozenog doba u jugoslovenskom Podunavlju, Beograd 1978.
- Meljukova I. A.*, 1979 — Skifija i frakijski mir, Moskva 1979 (ruski).
- Mellart J.*, 1971 — Prehistory of Anatolia and its Relations with the Balkans, Studia Balcanica 5, 1971.
- Merpert N. Ja.*, 1961 — Eneolit stepnoj polosi evropejskoj časti SSSR, Symposium Praha, 1961 (ruski).
- 1976 — Drevnejamnjaja kulturno-istoričeskaja oblast i vaprosi formiranja kultur šnuurovoj keramiki, Vostočnaja Evropa v epohu kamnja i bronzi, Moskva 1976 (ruski).
- Milčev A.*, 1953 — Trakokimerijski nahodki v Bulgarskite zemi, Izvestija, Sofija 1953 (bugarski).
- 1958 — Mohyla pri obci Debnevo, Trojansko v Bulharsku, SIA VII/1, 1958.
- Milleker B.*, 1901 — Régészeti ászatások Ulman, Törteneelmi és régészeti értesítő XVII/3—4, 1901.
- 1905 — A vattinaí őstelep, TRÉ XXI, 1905.
- 1906 — Dalmagyarország régiségleletei III, 1906.
- Милекер Ф.*, 1923 — Идол од иловаче из Вршца, Старинар II, 1923.
- Milojčić V.*, 1949 — Die dorische Wanderung im Lichte der vorgeschichtlichen Funde, Archeologische Anzeiger 63—64, 1949.
- 1955 — Schnurkeramik in Griechenland, Germania 33, 1955.
- Morintz S.*, 1978 — Contributii archeologice la storia Tracilor timpurii, Bucuresti 1978.
- Morintz S.—Roman P.*, 1973 — Über die Übergangsperiode vom Äneolithikum zur Bronzezeit in Rumänien, Symposium Bratislava 1973.

- Mozsolics A.*, 1942 — A kisapostagi korakbronzkori urnatemető, AAHung XXVI, 1942.
- 1957 — Archäologische Beiträge zur Geschichte der grossen Wanderung, AAHung VIII/1—4, 1957.
- 1960 — Der Tumulus von Nyirkazésez-Gyulaháza, AAHung XII, 1960.
- 1966 — Goldfunde des Depotfundhorizontes von Hajdúsámson, 46—47 BRGK, 1965—1966.
- 1967 — Bronzefunde des Karpatenbeckens, Budapest 1967.
- Müller-Karpe H.*, 1959 — Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, RGF 22, 1959.
- Nađ I.—Nađ P.*, 1964 — Katalog arheološke zbirke dr Imre Freja, Sombor 1964.
- Nađ Š.*, 1955 — Бронзана остава из Новог Бечеја, PBM 4, 1955.
- Necrasova O.—Cristescu M.*, 1957 — Contributie la studiul Antropomorfical al scheletelor de la Brailita, SCIV VIII, 2, 1957.
- Nemejsoá-Pavukova V.*, 1973 — Zur Ursprung und Chronologie der Boleráz-Gruppe, Symposium Bratislava, 1973.
- 1974 — Beitrag zu Kennen der Postboleráz-Entwicklung der Badener Kultur, SIA XXII, 1974.
- Neustupny E.*, 1968 — Absolute Chronology of the Neolithic and Aeneolithic Periods, SIA XVI/1, 1968.
- Nikolov B.*, 1964 — Selšča i nekropoli ot bronzovata epoha b Vračansko, Arheologija VI, 1964 (bugarski).
- 1965 — Trakijski pametnici v Vračensko, Izvestija XXVII, Sofija 1965 (bugarski).
- 1976 — Mogilni pogrebenija ot ranobronzovata epoha pri Trnava i Kneža, Vračanski okrg, Arheologija XVIII/3, 1976 (bugarski).
- Novotna M.*, 1980 — Die Nadeln in der Slowakei, Prähistorische Bronzefunde Abt. XIII, Bd. 6, München 1980.
- Ondraček I.*, 1967 — Moravska protounjetička kultura, SIA XV/2, 1967.
- Papazoglu F.*, 1969 — Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba, Sarajevo 1969.
- Parducs M.*, 1974 — Die charakteristischen skythischen Funde aus Karpatenbecken und die damit verbundenen ethnischen Fragen, Symposium Bratislava 1974.
- 1955 — Le cimetiére hallstatién de Szentes-Vekerzug III, AAHung VI, 1955.
- Паровић-Пешикан М.—Трбуховић В.*, 1971 — Ископавања тумула раног бронзаног доба у Тиватском пољу, Старинар XXII, 1971.
- Passek T.*, 1961 — Problemi eneolita jugo-zapada Vostočnoj Evropi, Symposium Praha, 1961.
- Patay P.*, 1938 — Frühbronzezeitliche Kulturen in Ungarn, Budapest 1938.
- Patek E.*, 1968 — Die Urnenfelderkultur in Transdanubien, Budapest 1968.
- 1981 — Die Beziehungen zwischen Transdanubien und dem jugoslawischen Donaugebiet in der Früheisenzeit, Materijali XIX, 1981.
- Petrescu-Dumbovica M.*, 1960 — Konec bronzovogo i nabalo rameželjeznogo veka v Moldave, Dacia IV, 1960 (ruski).
- 1977 — Depozitele de bronzului die Romania, Bucarest 1977.
- Петровић Ј.*, 1980 — Гроб бронзаног доба са Голукта од Визића, PBM 26, 1980.
- Pittioni R.*, 1954 — Urgeschichte des österreichischen Raumes, Wien 1954.
- Popescu D.*, 1962 — Autour de la question des Scythes en Transylvanie, Dacia VI, 1962.
- Popov R.*, 1932 — Mogilnite grobove pri Endže, Izvestija VI, 1932 (bugarski).
- Popović D.*, 1981 — Keramika starijeg gvozdenog doba u Sremu, Beograd 1981.
- Popović D.—Medović P.*, 1969 — Pećine, Vrdnik — naselje eneolitskog i bronzanog doba, AP 11, 1969.
- Praistorija jugoslovenskih zemalja — Praistorija jugoslovenskih zemalja*, Tom III, Eneolit (N. Tasić—S. Dimitrijević—B. Jovanović), Sarajevo 1979.
- Praistorija Vojvodine — Praistorija Vojvodine*, (B. Brukner—B. Jovanović—N. Tasić) Novi Sad 1974.
- Prendi F.*, 1966 — La civilisation préhistorique de Maliq, Studia Albanica 1, 1966.
- Rašajski R.*, 1971 — Bronzana ostava falera iz Ritiševa, RVM 15—17, 1971.
- Rihovsky J.*, 1963 — Zur Erkenntnis der älteren Phase der donauländischen Urnenfelder kultur, Sbornik československé společnosti archeologické 3, Brno 1973.
- Roman P.*, 1971 — Strukturänderungen des Endäneolithikums in Donau-Karpaten-Raum, Dacia XV, 1971.
- 1974 — Das Problem der »schmürverzieren« Keramik in SO-Europa, JMV 58, 1974.
- 1976 — Cultura Cofofeni, Bucarest 1976.
- 1976a — Der Glina III-Kultur, PZ 51/1, 1976.
- 1980 — Der »Kostolac-Kultur« — Begriff nach 35 Jahren, PZ 55/2, 1980.
- Roman P.—Németi I.*, 1978 — Cultura Baden în România, Bucarest 1978.
- Rusu M.*, 1960 — »Dolimmeriskie« detali konjskoj sbrui iz Transilvanii, Dacia IV, 1960 (ruski).
- 1963 — Die Verbreitung der Bronzehorde in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit in die mittlere Hallstattzeit, Dacia VII, 1963.
- Schmidt R.*, 1945 — Die Brug Vučedol, Zagreb 1945.
- Schubert E.*, 1973 — Studien zur frühen Bronzezeit an der mittleren Donau, 54 BRGK, 1973.
- Симоска Д.—Китаноски Б.—Тодоровић Ј.*, 1976 — Населба Црнобуки и проблемот на истоимената култура во светлината на новие археолошки истражувана, MacAA 2, 1976.
- Simpozium*, Sarajevo 1964 — Simpozium o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba, Sarajevo 1964.
- Spaic E.*, 1956 — Izveštaj o nalazima keramike bronzanog doba iz Kozarca, OZ V, 1956.
- Sreјовић Д.*, 1961 — Три праисторијске оставе из Источне Србије, Старинар XI, 1961.
- 1976 — Humke stepskih odlika na teritoriji Srbije, Godišnjak XIII, 1976.
- 1965 — Milića gradina, Ljubljaci — gradina bronzanog doba, AP 7, 1965.
- Sreјовић Д.—Цермановић-Кузмановић А.*, 1979 — Речник грчке и римске митологије, Београд 1979.
- Stojić M.*, 1980 — Stare kulture i narodi na tlu srednjeg Pomoravlja (Katalog izložbe) Svetozarevo 1980.
- 1981 — Forschungen der älteren Eisenzeit im mittleren Moravagebiet, Materijali XIX, 1981.
- Šapošnikova O.*, 1971 — Jamnaja kultura, Arheologija Ukrajinskoj RSR I, Kijv, 1971 (ukrajinski).
- Šiška S.*, 1964 — Pohrebisko Tizsapolgarskej kultury v Tibave, SIA XII, 1964.

- 1968 — Tiszapolgárska kultura na Slovensku, SLA XVI, 1968.
- Smaglij N.*—*Cernjakov T.*, 1970 — Kurgany stepnoj časti meždurečja Dunaja i Dnestra, Materijali po arheologiji sev. Pričernomorja 6, 1970.
- Soroceanu T.*, 1975 — Insemnatate cimitrilui de la Mokrin pentru cronologia epocii timpurii a bronzului în Banat, Banatica 3, 1975.
- Solle M.*, 1957 — K vyvoji halstatskych kultur na územi dnešního Madarska, AR 9, 1957.
- Symposium*, Bratislava 1973 — Symposium über die Entstehung und Chronologi Badener Kultur, Bratislava 1973.
- Symposium*, Bratislava 1974 — Symposium zu Problemen der jüngeren Hallstatzeit in Mitteleuropa, Bratislava 1974.
- Tasić N.*, 1959 — Velika humka kod Batajnice, AP 1, 1959.
- 1962 — Насеља културе поља са урnama у источном делу Срема, PBM 11, 1962.
- 1963 — Остаци некрополе параћинске групе код Мађије, Старинар XIII—XIV, 1962—1963.
- 1965 — Позно енеолитски, бронзанодобни и слој старијег гвозденог доба на Гомолави, PBM 14, 1965.
- 1965a — Налази инкрустоване керамике јужне Трансданубије на територији Војводине, PBM 14, 1965.
- 1967 — Badenski i vučedolski kulturni kompleks u Jugoslaviji, Beograd 1967.
- 1967a — Проблеми културе равних поља са урnama у Војводини, Старинар XVII, 1967.
- 1968 — Die Vinkovci-Gruppe, eine neue Kultur der Frühbronzezeit in Syrmien und Slawonien, AIug IX, 1968.
- 1970 — Genetische Probleme der Gruppen Baden, Kostolac und Vučedol im jugoslawischen Donaugebiet und Zentralbalkan, Balcanica I, 1970.
- 1971 — The Bosut Group of the Basarabi Complex and »Thraco-Cimmerian« Finds in Yugoslav Region along the Danube in the Central Balkans, Balcanica II, 1971.
- 1971a — Bosutska grupa — nova kultura starijeg гвозденог доба на подручју Војводине и уže Србије, Materijali ADJ VII, 1971.
- 1972 — An Early Iron Age Collective Tomb at Gomolava, AIug XIII, 1972.
- 1972a — Die pannonische Tiefebene und der Zentralbalkan am Übergang von der Mittleren in die Späte Bronzezeit, Balcanica III, 1972.
- 1972b — Nekropola kod Mokrina i njen položaj u razvoju ranog bronzanog doba Voјvodine, Mokrin II, 1972.
- 1973 — Налази старијег гвозденог доба на Гомолави, PBM 21—22, 1972—1973.
- 1973a — The Problem od »Mycenean Influences« in the Middle Bronze Age Culture in the South-eastern Part of the Carpathian Basin, Balcanica IV, 1973.
- 1975 — Cernavoda III i Boleráz nalazi u jugoslovenskom Podunavlju i problem hronološkog odnosa kultura bakarnog doba karpato-podunavskih oblasti, Balcanica VI, 1975.
- 1975a — Der Einbruch des Salcuța-Bubanj-Krivodol-Komplexes auf den Balkan, Godišnjak XIV, Sarajevo 1975.
- 1975b — Неки терминологи и хронологи проблеми раног и развијеног бронзаног доба југословенског Подунавља, Зборник МС 11, 1975.
- 1976 — Die Verbindungen Westpannoniens und des syrmisch-slavonischen Raumes in der Früh- und Mittelbronzezeit, AIug XVII, 1976.
- 1977 — Promene u načinu sahranjivanja u eneolitu jugoslovenskog Podunavlja i severnog Balkana, Balcanica VIII, 1977.
- 1979 — Teritorijalno, kulturno i hronološko razgraničenje daljske i bosutske kulture, Balcanica X, 1979.
- 1980 — Metalni nalazi iz Zlotske pećine, Zbornik, Bor 1980.
- 1980a — Неки проблеми културне и етничке припадности bosutskog i Basarabi stila, Balcanica XI, 1980.
- 1981 — Das Problem der ethnischen Einordnung der Basarabi-Stils, Materijali XIX, Novi Sad, 1981.
- Tasić N.*—*Jovanović B.*, 1979 — Metodologija istraživanja u praistorijskoj arheologiji, Beograd 1979.
- Terenoškin A. I.*, 1976 — Kimmerijci, Kiev, 1976 (ruski).
- Teržan B.*, 1978 — Forschungen zur Ur- und Frühgeschichte 10, Wien 1978.
- Točik A.*, 1964 — Die Gräberfeld der Karpatenländischen Hügelgräberkultur, Praha 1964.
- Todorović J.*, 1963 — Die Grabung Hissar und Ihre Verhältnisse zum Anäolithikum und der Frühen Bronzezeit, AIug IV, 1963.
- 1966 — Праисторијске некрополе у Ритопеку, Старинар XVII, 1966.
- 1971 — Katalog praistorijskih metalnih predmeta, (Muzej grada Beograda), Beograd 1971.
- 1977 — Праисторијска Karaburma II, Beograd 1977.
- Torma I.*, 1973 — Die Boleráz Kultur in Ungarn, Symposium, Bratislava 1973.
- Trajković Č.*, 1981 — Der Fundort Djepfeld bei Doroslovo — ein hallstattzeitliches Gräberfeld, Materijali XIX, 1981.
- Трбуховић В.*, 1958 — Пластика вршачко-жутобрдске културне групе, Старинар VII—VIII, 1958.
- 1960 — Праисторијска некропола у Белегишу, Старинар XI, 1960 (1961).
- Трбуховић В.*—*Вуковић Љ.*, 1967 — О хронологишком односу локалитета раног бронзаног доба у Неготској Крајини, Старинар XVII, 1967.
- Trogmayer O.*, 1963 — Beiträge zur Spätbronzezeit des südlichen Teils der ungarischen Tiefebene, AAHung 15, 1963.
- Trogmayer O.*—*Sekeres L.*, 1965 — Прилог историји касног бронзаног доба, Војводине, PBM 15—17, 1965.
- Узелац Ј.*, 1976 — Предмети од кости из Ватина у збирци Народног музеја у Вршцу, Старинар XXVI, 1976.
- Валтровић М.*, 1890 — Идол од иловаче из Кличевца, Старинар VII, 1890.
- Васић М.*, 1911 — Жуто Брдо. Прилози за проучавање гвозденог доба у дунавској долини, Старинар VI/I—II, 1911.
- 1955 — Кличевачка некропола, Старинар III—IV, 1955.
- Vasić R.*, 1973 — Kulturne grupe starijeg гвозденог doba u Jugoslaviji, Beograd 1973.

- 1973a — The decorative Style of the Six-th Century V. Ch. in the North Balkans, Actes III du VIIIe Congres UISPP, Beograd 1973.
- 1974 — Нека питања хронологије старијег гвозденог доба северног Балкана, Старинар 1974.
- 1977 — The Chronology of the Early Iron Age in Serbia, Oxford 1977.
- Vinski-Gasparini K.*, 1956 — Iskapanje praistorijskog naselja u Belom Manastiru, OsZb V, 1956.
- Vinski-Gasparini K.*, 1957 — Zlatni nalaz iz Progara u Srijemu, VHAD LVI—LIX, 1954—1957, 1954—1957.
- 1973 — Kultura polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj, Zadar 1973.
- Вински З.*, 1955 — „Трачко-кимерски“ налаз Адашевци у Сријему, PBM 4, 1955.
- 1958 — Brončanodobne ostave Lovas i Vukovar, Vjesnik AM I, Zagreb 1958.
- 1959 — O prehistorijskim zlatnim nalazima u Jugoslaviji, ARR I, 1959.
- 1961 — O oružju ranog brončanog doba u Jugoslaviji, Vjesnik AM II, 1961.
- Vinski Z.—Vinski-Gasparini K.*, 1956 — Prolegomena k statistici i hronologiji prehistorijskih ostava u Hrvatskoj i vojvođanskom području Srijema, OA I, 1956.
- 1962 — O utjecajima istočnoalpske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, ARR II, 1962.
- Vladar J.*, 1966 — Zur Problematik der Kosihičaka Gruppe in der Slowakei, SIA XIV/2, 1966.
- 1973 — Osteuropäische und mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit, SIA XXI, 1973.
- Vladár J.—Bartonek A.*, 1977 — Zu den Bezeichnungen des ägäischen, balkanischen und karpatischen Raumes in der mittleren Bronzezeit, SIA XXV/2, 1977.
- Vulpe A.*, 1965 — Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi-Kultur), Dacia IX, 1965.
- 1967 — Nekropola hallstatiana de la Ferigile, București 1967.
- Vulpe A.*, 1981 — Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur, Materijali XIX, Novi Sad 1981.
- Zbenovich V.*, 1973 — Chronology and Cultural Relations of the Udatovo Group, Symposium, Braislava 1973.
- Zirra V.*, 1960 — Kultura pogrebenija s ohroj v Zakarpatskih oblastjah RNR, Materijali i isledovanja po arheologii J-Z SSSR i RNR, Kišinev 1960 (ruski).
- Zlatkovskaja D. T.*, 1961 — K vaprosi ob etnogeneze frakijskih plemen, Sovj. etnografija 6, 1961 (ruski).

ZUSAMMENFASSUNG
das jugoslawische
donaugebiet von der
indoeuropäischen
wanderung bis zum
vorstoss der skythen

1. The first part of the text discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions and activities. It emphasizes that proper record-keeping is essential for transparency and accountability, particularly in financial and legal contexts. The text suggests that organizations should implement robust systems to track and document their operations.

2. The second part of the text addresses the challenges associated with data management and security. It highlights the need for strong cybersecurity measures to protect sensitive information from unauthorized access and breaches. The text also mentions the importance of regular data backups and secure storage solutions to ensure data integrity and availability.

3. The third part of the text focuses on the role of technology in streamlining business processes. It discusses how automation and digital tools can improve efficiency and reduce the risk of human error. The text encourages organizations to invest in modern technology and provide training to their employees to maximize the benefits of digital transformation.

Die Konzeption des Buches beruht — wie es in der Einleitung ausdrücklich betont wird — auf der kulturhistorischen Entwicklung der vorgeschichtlichen Kulturen von der Zeit des ersten Vordringens der Steppenkulturen (nicht immer auch der indoeuropäischen) bis zum Eindringen der Skythen in das Karpatenbecken und in das jugoslawische Donauegebiet. Den geographischen Rahmen bilden die südlichen Teile der Pannonischen Ebene und der Norden der Balkanhalbinsel, bezüglich jener Raum, der als umfassender Begriff das jugoslawische Donauegebiet bezeichnen würde, wie ihn z.B. schon J. Cvijić aufgefaßt hat. In einzelnen Abschnitten ist im Interesse eines vollkommeneren Abzeichnens der kulturellen Entwicklung und der diese Zeit charakterisierenden Bewegungen der geographische Kreis überschritten und es wurde auf Erscheinungen von umfassender Bedeutung hingewiesen. Das war z.B. der Fall bei der Behandlung der Grubenkultur, der Ockergräber, des Zerfalls des großen Vučedoler Kulturkomplexes oder der kimmerischen und skythischen Wanderungen. In seiner kulturgeschichtlichen Entfaltung war das jugoslawische Donauegebiet meist ein integraler Teil des weitumfassenden karpatisch-balkanischen Komplexes, in dem von Zeit zu Zeit stärker der Einfluß der pannonischen oder aber der balkanischen Kulturen ausgeprägt war.

Die chronologische Umgrenzung des Problems der Erscheinung und Fortbewegung der Kulturen ist umrissen vom *ersten Auftreten der »Steppenelemente«, den Wanderzügen der indoeuropäischen Völkerschaften nach Mittel- und Südosteuropa, als im jugoslawischen Donauegebiet und auf dem Balkan erstmals »thra-ko-kimmerische Reiterrequisite« und danach*

auch Elemente der skythischen Sachkultur evident werden. Der Beginn dieses Verlaufs wäre zeitlich in die zweite Hälfte des Äneolithikums bis zum Abschluß der älteren Eisenzeit festzusetzen. In absoluten Daten, unter Berücksichtigung von Ergebnissen der (gemäßigten, ohne Kalibrierung) C-14-Methode, wäre das der Zeitraum von der Wende des vierten in das dritte, bis zur Mitte des ersten Jahrtausends v.u.Z.

Diese zeitliche Spanne ist in vier längere Perioden eingeordnet und ihre chronologische Grenzen bilden ethnische oder größere kulturelle Verschiebungen in der jugoslawischen Donauniederung. Den ersten Zeitabschnitt bezeichnen indoeuropäische Wanderungen und die Konsolidierung der zugewanderten Völkergruppen. Im zweiten Abschnitt kommt es zur Formierung und Entwicklung der frühbronzezeitlichen Kulturen, der mit dem Vordringen der inkrustierten Keramik nach dem Süden der Pannonischen Ebene endet. In der dritten Periode stabilisiert sich einerseits der inkrustierte Keramikstil, andererseits dringen thrako-kimmerische Stämme in diese Region ein. Hier sondern sich zwei Phasen aus, die das Eindringen von Vertretern der Hügelgräberkultur und die Formierung der Belegiš-Cruceni-Kultur trennt. Schließlich, den letzten chronologischen Verband bildet das Vordringen des thrako-kimmerischen Stils in die jugoslawische Donauregion, bis zur Registrierung von Funden des skythischen Sachgutes, bezüglich bis zum 5. Jh. v.u.Z. In der dargelegten zeitlichen Gliederung ist die Einheitlichkeit des kulturgeschichtlichen Prozesses betont, genauer, es wurde das Auftreten neuer Völkergruppen, die Entstehung neuer Kulturen aus Kontakten mit jenen der

Altsiedler, ihre Entfaltung und ihr Erlöschen verfolgt. Die Gesetzmäßigkeit der Entwicklung bestätigen geschlossene Zyklen, die für viele Kulturen in der Donauniederung, und weiter, im karpatisch-balkanischen Raum kennzeichnend sind.

*
* *

Nach der Einleitung folgt das Kapitel »Die indoeuropäischen Wanderungen bis zur Auflösung des Vučedoler Kulturkomplexes«. In dem eines der vielfältigsten vorgeschichtlichen Probleme Mittel- und Südosteuropas behandelt wird. Nach der neolithischen revolutionären Umgestaltung sind Zuwanderungen größerer Völkergruppen aus den südrussischen Steppen in das Karpatenbecken und die frühe Metallverarbeitung jenes entscheidende Moment, das in der kulturellen und stilistischen Heranbildung mit Recht als Meilenstein zwischen zwei Epochen erachtet wird. Der Verfasser kam zur Schlußfolgerung, daß die Züge der Steppenhirten oder die »indoeuropäischen Wanderungen« keine kurzandauernde, zeitlich begrenzte Erscheinung war. Das war kein plötzlicher Vorstoß von Völkern, sondern vielmehr eine allmähliche Verschiebung größerer Völkergruppen, ihre Verschmelzung mit den nächsten Nachbarn und gemeinsame Abwanderung nach dem Westen und Südwesten Europas. In diesen Abwanderungen nahmen die Träger der Grubengrabkultur einen sichtbaren Platz ein. Der Mechanismus dieser Völkerzüge fand folgende Erklärung: Die Steppenulturen — Srednji Stog II, die Grubengrabkultur und ähnliche übten aus ökonomischen und demographischen Gründen einen Druck aus auf die frühen äneolithischen Kulturen in der Niederdonaregion und in der Moldau (Tripolje, Cucuteni). Es ist noch nicht klar, ob die Gorožd-Usatovo-Kultur als Resultat dieser Migrationen oder als Mischung der Tripolje B-Cucuteni A-Kultur anzusehen ist. Vermutlich ist die zweite Deutung richtiger, da schon in der Usatovo-Kultur Grubengräber mit Elementen der bodenständigen Siedler vorkommen. Mit der Formierung eines starken Kulturzentrums mit steppischen Charakteristiken (die im Verhältnis zum eigentlichen Kerngebiet der Grubengrabkultur von sekundärer Bedeutung sind) in der Ukraine, Moldau und im Niederdonauraum waren Bedingungen geschaffen für das weitere Einströmen der Stämme nach dem Westen. Bei der Rekonstruktion der Wanderzüge konnte auf zwei wesentliche Richtungen hingewiesen werden:

a) die nordkarpatische, die entlang des Dnjestr bis Südpolen dahinzog, wobei Abschwenkungen über die Karpatenpässe bis zum oberen Lauf der Theiß möglich waren, und b) der südkarpatische oder Donauweg, der über die Dobrudscha, über Muntenien, Oltenien bis zum rumänischen und jugoslawischen Banat führt, von wo die Wege für das weitere Vordringen bis in die zentralen Gegenden des Karpatenbeckens und Mitteleuropas offen standen.

Die ersten und frühesten Belege, die über die Verbindungen des jugoslawischen Donauraums mit den Steppenulturen aussagen, sind in der Tiszapolgár- und Sălcuta-Kultur vorzufinden. Der Hortfund aus Kladovo, das Gräberfeld in Decia Mureşului und das im letzterer Zeit freigelegte Grab bei Csongrád würden auf erste Kontakte der karpatenländischen Kulturen mit jenen im Norden des Schwarzmeergebietes hinweisen. Diese Verbindungen gehen zeitlich der Grubengrabkultur voran und gehören dem Horizont der Gräber von Mariupol (Gräberfeld bei Zdanov-Mariupolj) an.

Weitere zuverlässige Angaben, die auf die Anwesenheit steppischer Elemente auf Fundorten in der jugoslawischen Donauebene und auf dem Balkan hinweisen, sind Gefäße mit der Schnur- oder Wickelschnurornamentierung. Hier wäre der bekannte Fund aus dem Hügel bei Srpski Krstur anzuführen. Andererseits gibt es zahlreiche, mit dem imitierten Schnurornament verzierte Keramikfunde von der Karpatenniederung bis zum serbienländischen Donaugebiet, Pelagonien, und noch südlicher, im mittleren Griechenland (Thessalien). Diesen Tongefäßfunden, die P. Roman behandelt hat, sind noch neuere Belege über das Auftreten dieser Tonware in Ostserbien (Krivelj, Zlotska pećina-Höhle von Zlot, Kovilovo), in Bulgarien (Ezero, Schichte VI—VII), im Gebiet von Kosovo (Gadimlje und Hisar), Pelagonien (Crnobuki, Šupljevac) und in Thessalien (Argissa Magula) anzuschließen. Diese Töpferware erscheint in der gleichen Zeit, als sich die Sălcuta IV-Kultur nach Süden ausbreitete, bezüglich, als die Vertreter der Cernavoda III-Kultur einen Druck auf ihre westlichen und südwestlichen Nachbarn ausübten. In der jugoslawischen Donaregion meldet sich die schnurverzierte Keramik in etwas späterer Zeit, in der Coţofeni-Kultur. Darüber sagt der Gefäßfund aus Kovilovo aus, der mit einer Art des Schnurornaments, aber auch mit linsenförmigen Applizierungen des Coţofeni-Stils dekoriert ist.

Dem Schnurkeramikhorizont im Raum Karpaten-Donaugbiet-Balkan gehören zwei spezifische Fundvorkommnisse an, von denen

das eine mit Bestimmtheit steppischer Herkunft ist, das zweite könnte gleichfalls diesem Kulturkreis angehören. Ersteres ist ein Ziergegenstand in der Form eines Zepters, gewöhnlich aus hartem Stein und wie ein stilisierter Pferdekopf modelliert. Das zweite ist ein ankerartiger Anhänger, hergestellt in der Keramiktechnik. Zepter, obwohl nicht allzu zahlreich, sind belegt von der steppischen Schwarzmeer-, bis zur kaspischen Zone (Terekli Mekbet), über die rumänisch-bulgarische Donauregion (Sălcuța, Rezevo) bis nach Pelagonien (Fund aus Šupljevac-Suvodol). Ankerförmige Anhänger sind etwas häufiger in Pelagonien und Nordgriechenland bestätigt, wenngleich vereinzelte Funde auch auf Fundplätzen in donauländischen Gegenden (Sălcuța, Govora Sat, Krivelj u.a.) vorkommen.

Der sicherste Beweis für die Abwanderung der Steppenvölker in den Karpatenkessel, in das Donauniederland und auf den Balkan ist die Feststellung der spezifischen Hügelbestattungen. Unter der Hügelaufschüttung befand sich häufig nur ein zentral angelegtes und mit Ockerfarbe bestreutes Grab in einer tiefen Grube, daher auch die Benennung Ockergräber, bezüglich Ockergrabkultur. Diese Begrabungsweise stellt zweifellos eine Neuerung in der geistigen Kultur dar und ist sicherlich mit den Erscheinungen im Schwarzmeergebiet in Verbindung zu bringen. Das bezieht sich besonders auf die Grubengrabkultur und ist mit der sukzessiven ost-westlichen Vorrückung der indoeuropäischen Stämme verbunden. Diese Wanderungen verliefen vorwiegend in der Ebene zwischen den südlichen Ausläufern der Karpaten und der Donau, in Richtung der Pannonischen Niederung. In diesem Raum wurde eine große Zahl von Grabhügeln registriert, von denen ein Großteil dem Ockergräberhorizont angehört: In Rumänien sind das die Grabhügel bei Rast, Seaca de Cîmp, Verbița, Plenița u.a. In Bulgarien wären anzuführen: die Grabhügel im Tal der Endža und bei Vidin. In der jugoslawischen Donauregion, besonders im Banat, ist eine große Zahl von Grabhügeln (an die 800) in Evidenz, davon sind nur an die zehn Fundplätze eingehender untersucht. Fast alle gehören dem gleichen Horizont an und einige zeigen ausgeprägte Merkmale der steppischen Grabhügel mit Beisetzungen in Grubengräbern. Abgesehen von den Grabhügeln, die zu Beginn dieses Jahrhunderts freigelegt worden sind und über die es nur unzureichenden Angaben gibt (Uljma, Vatim, Vlajkovac), weisen die bei Pančevo (Vojlovica, Jabuka), bei Čoka und Novi

Kneževac, deutliche steppische Kennzeichnungen auf. Von besonderem Aussagewert ist der Grabhügel in Jabuka (bei Pančevo), aus dem neben einem Grubengrab mit Ockerfärbung auch eine wichtige stratigraphische Angabe hervorkam: durch die Eintiefung des zentral angelegten Grabes wurde der Bodenbelag eines Kostolacer Hauses durchstoßen, was darauf hinweist, daß die Grabhügel mit Ockergräbern aus jüngerer Zeit sind als die Kostolacer Kultur. Diese Ermittlung stimmt mit den Feststellungen der rumänischen Archäologen (V. Zirra, E. Comșa u.a.) überein, wonach einzelne Grabhügel in Rumänien mit Cotofeni-Keramik enthaltender Erdmasse aufgeschüttet worden waren. Ihre zeitliche Übereinstimmung mit der Kostolacer Kultur ist auf Fundplätzen in Ostserbien erwiesen.

Annähernd in der gleichen Zeit wie die Hügel mit Ockergräbern, treten in der jugoslawischen Donauniederung und im rumänischen Banat Tumuli mit Brandbestatteten auf. Die verkohlten Reste der Toten wurden in Urnen, die in die Mitte des Hügels eingegraben waren, beigesetzt. Dieser Gruppe und Beisetzungsweise gehören die Grabhügel der Vučedoler Kultur an (Batajnica, Vojka, Moldova Veche), obwohl es bestimmte Hinweise gibt, daß die frühesten Grabhügel mit Brandbeisetzungen schon in der Badener Kultur (Grabhügel in Mokrin) vorkommen. Die Tumuli der Vučedoler Kultur weisen eine Symbiose von Steppelementen mit jenen des balkanisch-donauländischen Raumes auf. Der Ursprung des Grabhügels als sakrales Objekt ist im Osten zu suchen, von wo auch die Bestreuung der Gefäße mit Ocker (wie im Falle der Urnen aus Batajnica und Vojka) herrührt. Der Totenbrand und Urnenbestattung sollten dagegen als eine balkanisch-pannonische Tradition gedeutet werden, wie es die stilistische Zugehörigkeit der aus den Grabhügeln hervorgekommenen Gefäße ausweist. Leichenbrand und Urnenbeisetzungen sind im Karpatenbecken früh belegt, sporadisch schon auf Gräberfeldern der Tiszapolgár-Kultur (Tibava, Lučky), wo sie noch als fremde Erscheinung zu betrachten sind. Danach sind sie weiter feststellbar in den Kulturen von Boleráz (Pilismarót-Basaharc), Baden (Fonyód, Aradjanska Humka) und auch in der Kostolacer sind sie in etwas veränderter Form noch weiter anwesend (Dvorovi bei Bijeljina und Padina bei Gospodjin Vir am Eisernen Tor) bis zu den Vučedoler Gräbern mit Brandbeisetzungen. Doch im Laufe des ganzen Zeitraums und in allen Kulturen (außer der Boleráz-Gruppe) ist die

Körperbestattung auf neolithische Weise — in Hockerlage mit vielen Beigaben — als dominanter Brauch feststellbar.

*
* *

Die ost-westlichen Handerzüge der steppischen, indoeuropäischen Völkerschaften, waren der Schlußziehung zufolge, keine große ethnische Migration, die sich in einem Anstrum abspielte. Sie waren vielmehr eine langsame Abwanderung unter Vermischung mit der bodenständigen Bevölkerung, die weitere territoriale Verschiebungen hervorrief. Als Beispiel für diesen Ablauf sind die Züge der die Cernavoda III-Kultur vertretenden Siedler und jene der Sălcuța IV-Kultur anzuführen. Es fällt gegenwärtig schwer zu entscheiden, ob die Gemeinschaften der Cernavoda III-Kultur als Indoeuropäer, oder als eine Mischung der altingesessenen und indoeuropäischen Steppenvölker anzusehen sind. Allenfalls ist das nach Westen gerichtete Vordringen dieser Kultur eine Folge des Druckes, den die Steppenvolkgruppen auf die im Raum der Moldau, in Ostrumänien und im Niederdonaugebiet vertretenen Kulturen ausübten. Die Cernavoda III-Kultur (oder wie sie im Karpatenbecken später bezeichnet wird: Boleráz-Cernavoda III) kam im Laufe ihrer westlichen Abwanderung entlang des Donautieflandes in Kontakte mit der jüngsten Phase des Bubanj-Sălcuța-Krivodol-Komplexes, den Tonware mit Scheibenhenkeln charakterisiert und der als Sălcuța IV-Gruppe bekannt ist. Verdrängt von den Repräsentanten der neuen Stilrichtung, breitet sich die Sălcuța-Kultur teils nach Nordwesten (untere Schichten in Pecica, Baranda bei Pančevo), teils nach dem Süden aus. Hier gab es schon Siedlungen dieser Kultur, aber nicht so zahlreiche und mächtige, wie sie nach diesen Zusiedlungen feststellbar sein werden. Vielmals wurde auf die plötzliche und schnelle Entwicklung der Bubanj-Sălcuța-Kultur hingewiesen, so in Ostserbien (Zlatska pećina-Höhle von Zlot, Krivelj, Kovilovo), in der Niederung der Nišava (Bubanj, die Berghöhe von Hum), in der Region von Kosovo (Hisar und Gadimlje bei Lipljan), in der Niederung von Skoplje (Skopsko kale) bis Pelagonien und Mittelalbanien (Hügel in der Umgebung von Bitolj, Crnobuki, Maliq u.a.).

Die Vertreter der Cernavoda III-Kultur hatten, den bisherigen Angaben nach, die Donau nicht massenhaft übersetzt und waren auf die Balkanhalbinsel eingedrungen, obgleich

ihre Anwesenheit sporadisch auch auf einigen anderen Fundstätten (Tumuli in der Šumadija bei Bare und die Erdbefestigung in Tolisavci) zu vermerken war. Ihre Züge richteten sie nach Gegenden mit ähnlichen geoklimatischen Bedingungen, die ihren wirtschaftlichen Bedürfnissen entsprachen, so nach dem serbischen Donaugebiet und dem Pannonischen Tiefland. Funde bei Kovin, aus dem Südbanat, Einzel-funde aus Syrmien (Beljarica), neue Funde aus der äneolithischen Schicht auf dem Fundort Gradina am Bosutfluß bei Batrovci und schließlich die bekannten Fundstücke aus der Nähe von Odžaci, die schon dem Boleráz-Cernavoda III-Horizont zuzuweisen sind, markieren die Richtung des Vordringens der neuen Kultur und ihre Penetration in zentrale Gegenden der Pannonischen Ebene. In der Abhandlung ist auch das Problem der Beziehungen der Cernavoda III und Boleráz-Gruppe aufgestellt, da die beiden Stilformen noch bis vor kurzem unabhängig voneinander im Rahmen verschiedener äneolithischer Horizonte behandelt worden sind. Die stilistische Analyse, Neufunde aus dem Karpatenbecken und aus der Niederdonau-region sprechen deutlich über einen zusammengehörenden Stil oder Kulturkomplex, der in seiner Entstehung und Ausbreitung divergent sein könnte, aber im Wesentlichen einheitliche Stilmerkmale aufweist. Die Verbreitung der Cernavoda III-Kultur könnte entlang der Südkarpaten, am Donauweg, aber genauso über die Bergpässe der mittleren Karpaten nach dem oberen Theißgebiet und weiter nach dem Norden des Karpatenbeckens bis zur Slowakei verlaufen sein.

Nach herkömmlichen Begriffen ist die Cernavoda-Boleráz-Kultur in den Vorbadener Horizont, bezüglich als Protobadener Gruppe eingestuft. Diese Meinung wurde überwiegend aufgegriffen. In neuerer Zeit ist jedoch die Frage ihres Verhältnisses zur Balaton-Lasinje-Kultur aufgestellt worden, die nach Ansicht von N. Kalicz, S. Dimitrijević und anderen Autoren zeitgleich mit der Badener, wenn nicht auch mit der Kostolacer Kultur sein müßte. Die Symbiose der Cernavoda III-Boleráz und der Balaton-Lasinje I—II-Tonware in der äneolithischen Schicht auf der Fundstätte Gradina am Bosut bei Šid erlaubt die Schlußfolgerung über ihre Zeitgleichheit in einer der Entwicklungsphasen. Sie weist auch auf neue Möglichkeiten, die Entstehung der Badener Kultur zu deuten. Demnach könnte die Mischung der frühen Phase der Balaton-Lasinje mit der Cernavoda III-Boleráz-Keramik auch die Verschmelzung dieser Gruppen andeuten, die zur Formierung der

Badener Kultur geführt hat. Im Entstehungsprozeß einer der bedeutendsten äneolithischen Kulturen Mitteleuropas und der jugoslawischen Donauniederung wären solcherweise zwei Komponenten vertreten: die autochthone, über die Balaton-Lasinje-Kultur und die zugewanderte, steppisch-nomadische, im gewissen Sinne sogar indoeuropäische.

Die weitere Evolution der Badener Kultur durch einige Entwicklungsphasen, sodann über die Kostolac bis zur Vučedoler Kultur bedeutet die Konsolidierung der indoeuropäischen Bevölkerung im jugoslawischen Donaunraum und noch weiter, in Mittel- und Südosteuropa. In diesem Abschnitt sind weiterhin behandelt: das Ausbreitungsgebiet dieser Kulturen, ihre stratigraphische Lage (auf Grund von mehrschichtigen Fundorten-Vučedol, Gomolava, Sarvaš), sowie die stilistischen und typologischen Kennzeichnungen einzelner Gruppen u.a. Diese Auslegungen hatten zum Ziel, auf die kontinuierliche Stilentfaltung und auf das slawonisch-syrmische Territorium als genetisches Kerngebiet in der Heranbildung der äneolithischen Kulturen auf der Relation Baden-Kostolac-Vučedol hinzuweisen. Im Laufe dieser Entwicklung sind zeitweise stärkere oder schwächere Einflüsse aus dem Osten, daher aus jenen Ausgangsgebieten, aus denen die »Indoeuropäisation« der bodenständigen Kulturen der Karpaten- und Donauniederung begonnen hatte, zu beobachten. Neben der ausgeprägten Anwesenheit von Elementen der Grubengrabkultur, besonders im Spätäneolithikum der südkarpatisch-donauländischen Zone (Grabhügel in Rumänien, Nordwestbulgarien, in der Wojwodina, im ungarischen Theißgebiet und sogar auf dem Zentralbalkan), worüber schon die Rede war, werden hier auch einige östliche Elemente im Rahmen der Vučedoler Kultur betont. Das ist das Auftreten von Katakombengräbern oder von Grabhügeln mit Brandbestattungen, bei denen die Urne und Beigaben mit Ocker überzogen und bestreut waren.

*
* *

Das dritte Kapitel befaßt sich mit dem Problem der *Entstehung und Heranbildung der Kulturen seit der Auflösung des Vučedoler Kulturkomplexes*, die sich in der Formierung einer größeren Zahl lokaler Kulturgruppen reflektiert (die Kulturen von Ljubljana, Makó, Nyírség, Vinkovci-Somogyvár u.a.), sodann die Maros-, Vatin- und Verbicioara-Kultur bis zum *Vordringen der inkrustierten Keramik in die jugoslawische Donauniederung*. In diesem ziem-

lich langen Zeitraum, annähernd vom Beginn bis zur Mitte des zweiten Jahrtausends v.u.Z., sondern sich zwei kulturgeschichtliche Einheiten in der Frühbronzezeit klar ab: eine entsteht durch den Zerfall des einheitlichen Vučedoler Kulturkomplexes, die andere hat sich davon unabhängig entwickelt und weist in ihrer Grundlage ziemlich viele Elemente des Endäneolithikums auf. Die erste und gewissermaßen ältere Phase enthält die angeführten Postvučedoler Kulturen vom Typus Makó, Nyírség, Kosihi-Čaka, Ljubljana u.a., während die zweite Gruppe die Maros-Kultur mit ihren lokalen Varianten und chronologischen Phasen (Szöreg, Pitváros, Periam u.a.), die Vatiner Kultur mit der Pančevo-Omoljica und westserbisch-ländischen Variante und schließlich, die mit ihnen verwandte Verbicioara-Kultur umfaßt.

Der Ausgangspunkt des Verfassers bei der Deutung der Entstehung und Heranbildung der frühbronzezeitlichen Kulturen der jugoslawischen Donauregion ist ihre Kontinuität. Eine scharfgezogene Grenze zwischen dem Äneolithikum und dem neuen Zeitraum besteht jedoch nicht. Neuerungen, die durch das Auftreten und die Vervollständigung der Bronze- metallurgie entstanden sind, haben in der Sach- und Geisteskultur keine einschneidenden Veränderungen hervorgerufen. Dieser Vorgang wickelte sich auf einem größeren Territorium ab, fast in der ganzen jugoslawischen Donauebene und in weiten Teilen des Karpatenbeckens und manifestierte sich durch die Vučedoler Kultur und ihr Überwachen in lokale Kultur- und Stilerscheinungen. Es sollten jedoch nicht einige in diesem Zeitabschnitt anwesenden neuen Tendenzen negiert werden, die in einigen Gegenden der Pannonischen Ebene anwesend sind. Hier wären vor allem die erwähnten Elemente in der Katakombenkultur, andererseits das Auftreten der Glockenbecherkultur im Donauknie in Ungarn anzuführen. Im Raume, der weder vom Vučedoler Kulturkreis, noch von der Weiterbildung des Postvučedoler Stils (östliche Teile des Karpatenbeckens) einbezogen war, entstehen frühbronzezeitliche Kulturen, die sich dem Stile und anderen Merkmalen nach von den westlichen unterscheiden. Als Repräsentant dieser Entwicklung wird an erster Stelle, als ältere, die Maros-Kultur betrachtet, danach folgen die Kulturen von Vatin, Verbicioara, und sogar die frühe Phase von Otomani. Chronologische Parallelen unter den Postvučedoler Kulturen könnten gezogen werden zwischen den Kulturen von Makó, Nyírség, Vinkovci-Somogyvár und Nagyrév, andererseits zwischen der Maros-Kultur. Letztere zeigt drei

Entwicklungsphasen, deren jüngste (Periam) aus der Zeit des Erlöschens der Postvučedoler Kulturen ist.

Beim Versuch einer zeitlichen Einordnung der frühen Bronzezeit in dieser Region wären die Postvučedoler Kulturen einschließlich die frühe Phase der Vinkovci-Somogyvár-Kultur an den Beginn zu stellen. Im Verhältnis zur Periodisierung P. Reineckes wäre das die Zeit vor BZ A1. Die zweite Phase der Frühbronzezeit wäre im Westen der jugoslawischen Donau-niederung vom Fortbestand der Vinkovci-Somogyvár-Kultur, den ersten Vorkommissionen der inkrustierten Tonware vom Typus Vatyá (Grab aus Vizić) und von der frühen Phase der Vatiner Kultur (Pančevo—Omoljica-Gruppe) bezeichnet. Gleichzeitig kommt es im Osten und Südosten der Karpatenniederung, im Theiß- und Marosgebiet zur Heranbildung einer regionalen Kulturgruppe, die als Maros-, Mokrin-Periam-, Szöreg-, Pitváros-Gruppe oder Kultur bekannt ist. Südlich von ihr entsteht die frühe Vatiner Kultur, die in ihrer Spätphase die Maros-Kultur überdauern und sich parallel mit der Verbicioara- und frühen Otomani-Kultur entwickeln wird. Diese Zeitspanne umfaßt die Stufen BZ A1-B2, bezüglich jene Periode, die früheren Meinungen nach als frühe Bronzezeit erachtet wurde. In absoluten Daten wäre die Entwicklung der Postvučedoler Kulturen im jugoslawischen Donauraum und im Großteil des Karpatenbeckens zwischen 2000 und 1800 v.u.Z. einzustufen. Die frühen Phasen der Maros- und Vinkovci-Somogyvár-Kultur würden der Zeit um 1800—1700 v.u.Z. angehören, während die klassische Vatiner Kultur, sodann die frühe Otomani- und Verbicioara-Kultur in den Zeitabschnitt von 1800—1700 bis 1600 v.u.Z. zu setzen sind.

*
* * *

Die Untersuchung der Evolution der Postvučedoler Kulturen führte zur Schlußfolgerung, daß die Vinkovci-Somogyvár-Kultur als direkter Nachfolger des Vučedoler Stils anzusehen ist. Ein scheinbarer Unterschied entstand durch die starke Reduzierung der Gefäßdekoration, das Auftauchen einiger Neubildungen, aber auch infolge tieferer sozialer und ökonomischer Erschütterungen. Letztere hatten die Vučedoler Bevölkerung vermutlich veranlaßt, ihre Siedlungen mit massiven obertägigen Wohnanlagen zu verlassen und in provisorischen Wohnstellen, eingetieften Erdhüttensiedlungen (Száva bei Siklós, Gradina am Bosut) ihre Existenz fortzusetzen. In Vinkovci, auf einer Fundstätte, die

eingehend erforscht ist, wurden keine Häuser freigelegt, sondern nur Gruben und eingetiefte Hütten, was allenfalls einen Rückgang im Verhältnis zu Gradac, Belegiš, Szarvas und andere Vučedoler Siedlungen mit ausgeprägt langandauernder Belegung, mehreren Wohnschichten und dauerhaften Wohnanlagen darstellt.

Lange war das Ausbreitungsgebiet der Vinkovci-Somogyvár-Kultur umstritten. Die in letzterer Zeit durchgeführten Ausgrabungen nördlich und südlich der Save und Donau stellten ein großes Verbreitungsgebiet fest, in dem sich lokale Varianten abzeichnen. Das engere Gebiet dieser Kultur (Syrmien, ein Teil von Slawonien, die Baranja) breitete sich nach Nordbosnien, Westserbien und nach dem Süden in das mittlere Moravagebiet aus. Vor kurzem wurde eine lokale Abwandlung der Vinkovci-Somogyvár-Kultur im mittleren Theißgebiet festgestellt. Für die frühbronzezeitlichen Forschungen im jugoslawischen Donauraum und im Norden der Balkanhalbinsel sind neuere Belege der Vinkovci-Kultur aus der Umgebung von Svetozarevo von Aussagewert. Von Wichtigkeit sind auch einige von früher bekannte Fundstücke aus Westserbien, aus Grabhügeln der Belotić—Bela Crkva-Gruppe, die zum Teil gleichfalls dem Vinkovci-, bezüglich Vinkovci-Somogyvár-Stil angehören.

Bei der Betrachtung der stilistischen und typologischen Merkmale von Vinkovci-Somogyvár-Funden sondern sich drei, genauer vier regionale Typen mit lokalen Kennzeichnungen in der Sachkultur aus. So hat sich in der Region des Plattensees und südlich davon in der Baranja (Fundorte bei Siklós) eine Gruppe entwickelt. In der syrmisch-slawnischen Zone (Vinkovci, Gradina am Bosut bei Batrovci, Pečina in Vrđnik, Gradac in Belegiš u.a.) bildete sich eine zweite Gruppe. Fundstellen südlich der Donau und Save (Westserbien, die Umgebung von Svetozarevo) bezeichnen einen bisher noch unzureichend herausdifferenzierten regionalen Typus. Die neufestgestellten Fundplätze in der Umgebung von Szeged im ungarischen Theißgebiet würden schließlich eine vierte lokale Gruppe des großen Vinkovci-Somogyvár-Kreises darstellen. Letztere zwei Fundortgruppen sind noch ungenügend erforscht und ihr Fundstoff ist nicht entsprechend veröffentlicht. Daher basieren die Schlußziehungen vorerst auf Voraussetzungen, die sich auf analoge frühbronzezeitlichen Kulturentwicklungen in den übrigen Landteilen des Karpatenbeckens stützen.

Die Frage der relativen und absoluten Chronologie der Vinkovci-Somogyvár-Kultur

bestimmen ihre Beziehungen zur Vučedoler Kultur, wie auch die Importstücke, bezüglich die Mischung verschiedener Gruppen auf den symrisch-slawonischen Fundorten. Besonders aufschlußreich ist die Vinkovacer Grube auf der Fundstätte Gradina bei Šid, die Vatiner Keramik enthielt, während aus der Schicht ein Gemenge der Vatiner, Vatyja- und Vinkovci-Keramik hervorgekommen ist. Aus diesen Relationen ist auf einen relativ langen Entwicklungsverlauf der Vinkovci-Kultur zu schließen. Dieser umfaßt die Zeitspanne seit dem Erlöschen der Vučedoler Kultur bis zum Auftreten der inkrustierten Keramik, bezüglich bis BZ A2-B1. S. Dimitrijević versuchte auf Grund geschlossener Fundverbände aus Vinkovci (etwas später machte I. Ecsédy den gleichen Versuch während der Grabungen auf dem Fundplatz Szava bei Siklós), zwei, bezüglich drei Phasen in der Heranbildung der Vinkovci-Kultur (A, B1 und B2) auszusondern. Die zeitliche Dauer der Vinkovci-Kultur (Vinkovci-Somogyvár-Kultur) mit ihren regionalen Varianten (Belotić-Bela Crkva) könnte in die Spanne zwischen 1800 und 1600 v.u.Z. gesetzt werden. In diesem Zeitabschnitt entfalteten sich die Maros-, Nagyrév-, Frühvatiner, Ūnétice-, frühe Vatyja-, Hatvan- Kulturen und die Csepel-Gruppe der Glockenbecherkultur, sowie einige andere.

Das Phänomen der Maros-Kultur, besonders ihre Genese, kann vom gegenwärtigen Forschungsstand nicht ganz erklärt werden. In der Veröffentlichung ist ihr sichtbarer Konservatismus, der in der archaischen Bestattungsweise zum Ausdruck kommt, hervorgehoben: der Tote liegt in Hockerlage und die Beigaben zeigen die Tradition der Tiszapolgár- und Bodrogkeresztur-Kultur, die Tonware ist nicht ornamentiert, während Einzelformen ihren Ursprung aus bodenständigen Kulturen des mittleren Theißgebietes zurückführen. Dagegen erstaunt der Reichtum des Metallinventars, der aus dem Kulturkreis des Karpatenbeckens und Mitteleuropas ist. Hier wären die sog. Zyprischen Nadeln, Torques (Halsringe), Dolche, Salteleon, Haarringe u.a. anzuführen. Sämtliche Fundstücke können einer größeren Zahl mitteleuropäischer Kulturen zugeschrieben werden: der von Ūnétice, Wieselburg, Straubing, Nagyrév, Szőreg, Pityáros. Universale Formen in einem weiten Raum weisen auf starke kulturelle und ökonomische frühbronzezeitliche Verbindungen im Karpatenbecken und in Mitteleuropa hin. Das mittlere Theißgebiet, die Niederung der Maros und der Westen Transsilvaniens waren möglicherweise die Herstellungszentren eines Teils des Inventars, der nicht nur

in der Maros-, sondern auch in anderen frühbronzezeitlichen Kulturen des Karpatenbassins vertreten war. Dieses Gebiet wird mit Recht nicht nur als wichtiges Herstellungszentrum von Ziergegenständen aus Bronze, sondern auch aus Gold angeführt (S. Foltiny, A. Hartmann, M. Girić). Letztere kommen häufig auf Gräberfeldern in der Marosniederung vor (goldene Scheibe aus Mokrin, Ūbebe oder goldene Lockenringe aus Gräbern in Mokrin oder von anderen zeitgleichen Nekropolen).

Die Charakteristiken der Maros-Kultur, ihre stilistischen und typologischen Merkmale beruhen vorwiegend auf dem Sachgut der Gräberfelder. Siedlungen sind sozusagen unbekannt oder nur ungenügend untersucht, so daß das Bild dieser bedeutenden frühbronzezeitlichen Kultur noch unvollkommen ist. Etwas eingehender ist in der Wojwodina die Siedlung bei Mokrin erforscht. Sie ist nur einige Kilometer vom bekannten Gräberfeld der gleichen Kultur entfernt. Die freigelegten Häuser sind obertägige Objekte größerer Familiengemeinschaften. Das keramische Material zeigt Ähnlichkeiten mit den Grabbeigaben, obgleich die Grobkeramik stärker anwesend ist.

In der Literatur gab es Versuche, in der Maros-Kultur einige Entwicklungsphasen auszusondern. Keiner der Vorschläge basierte auf exakten stratigraphischen Belegen und sicheren Einstufungen der älteren und jüngeren Gräber eines Grabfeldes. Statt dessen stützten sich die Angaben auf typologische Fundmerkmale (M. Girić, T. Soroceanu) oder auf die der benachbarten Kulturen (N. Tasić). Die Gliederung in drei Phasen, mit einer Dauer von 1900 bis 1700—1600 umfaßt:

a) Die frühe Phase, in der Kennzeichnungen der Makó- und Nagyrév-Kultur evident sind, sodann birituale Beisetzungen (Brand- und Körperbestattung).

b) Die mittlere Phase, in der es zu ihrer vollen Entfaltung kommt (die meisten Gräber in Mokrin, Szőreg, Deszk, Ūszentiván und auf anderen Nekropolen). Sie enthalten außergewöhnlich reiche Beigaben: Gefäße, Schmuck, seltener auch Waffen.

c) Die jüngste Phase schließlich ist wieder von fremden Einflüssen geprägt (Vatin, frühe Otomani u.a.), in der evolvierte Gefäßformen, besonders die als Periam-Typ bekannte Becherform, vorkommen.

Das Problem der Vatiner Kultur wurde insbesondere in der letzten Zeit aktuell durch die Freilegung zahlreicher neuer Vatiner Fundstellen in der jugoslawischen Donauregion (Vinča, Židovar, Popov Salaš, Gomolava, Bežanija)

und Forschungen an verwandten Gruppen (westserbische Variante, Verbicioara-Gruppe usw.). Die Schlußfolgerungen in dieser Publikation beziehen sich: a) auf die Festlegung des Ausbreitungsgebietes dieser Kultur und die Aussonderung lokaler Abarten; b) die Festsetzung ihrer Beziehungen zu anderen bronzezeitlichen Kulturen, vor allem zur Maros-, Vinkovci-Somogyvár und der frühen Stufe der inkrustierten Keramik und c) Feststellung und Revision ihrer zeitlichen Gliederung. Ausgehend von diesen Schlußziehungen ist hervorzuheben, daß sich die Vatiner Kultur ausgehend vom Osten des Banats entwickelte (einschließlich die Fundorte in der rumänischen Donauegung, wie z.B. Ostrovul Moldova), bis zu den Fundplätzen in Syrmien — Gomolava und Gradina am Bosut. Der Fundort Ljuljaci kann als der südlichste bezeichnet werden, während Popov Salaš bei Kač der nördlichste wäre. In dieser Region sondern sich zwei Vatiner Varianten aus, für die lange ungewiß war, ob sie zwei chronologische Entwicklungsphasen oder zwei regionale Erscheinungen der gleichen Kultur repräsentieren. Der Verfasser hat sich für die These über zwei Phasen der Vatiner Kultur entschieden. Die ältere Stufe würde die an der Bauchung mit horizontalen Kannelierungen dekorierten Zweihenkelbecher, Töpfe mit halsunterständigen Henkeln, Doppelgefäße mit vertikalen Bandhenkeln, tiefe Großgefäße mit kannelierter Bauchung umfassen (Abb. 21—22). Die ältere Spielart der Vatiner Kultur illustriert besonders gut der neue Fundstoff von Popov Salaš, Vinča und Ljuljaci. Die jüngere Phase kennzeichnet eben jene Töpferware, die gewöhnlich als »echte Vatiner Keramik« erachtet worden ist. Das sind Becher und Schüsseln mit Girlanden-oder Volutenmotiven oder Gefäße mit tiefen vertikalen Rippenkannelüren (T. VIII:IX). Aus dieser Phase ist mit Bestimmtheit der Großteil der verzierten Beingegenstände, die Goldscheiben aus Vatin, der Dolch aus Veliki Gaj (der seine Analogien in den Funden vom Typus Apa-Hajdusámson in Rumänien und Ungarn findet) und anderes Sachgut, das häufig mit dem »mykenischen Einfluß« in Verbindung gebracht wird (T. XII, 1—3). Unter dem Begriff der Vatiner Kultur wurde der jüngere Fundstoff betrachtet, so daß ihre zeitliche Lage mittels Analogien der Tonware und ihrem Auftreten auf Fundstellen angrenzender Kulturen gelöst worden ist. Die relative und absolute zeitliche Bestimmung der Vatiner Kultur erhält mit der Aussonderung ihrer frühen oder älteren Phase einen bedeutend größeren territorialen und chronologischen Rah-

men. Der Beginn der Vatiner Kultur sollte an den Anfang der frühen Bronzezeit gesetzt werden, an das Ende der Maros-Kultur (annähernd um das Jahr 1700 v.u.Z.). Sie ist von etwas längerer Dauer, die sich bis zum Vorkommen der inkrustierten Keramik auf Fundstätten im jugoslawischen Donaunraum erstreckt.

Die weitere relativ-chronologische Lage der Vatiner Kultur wurde in der Abhandlung behandelt: im Verhältnis zur a) Maros-, b) Vinkovci-, c) Verbicioara-, d) Otomani-Kultur e) zur inkrustierten Keramik und indirekt zu anderen frühbronzezeitlichen Kulturen des Karpatenbeckens und im Norden des Balkans. Diese Beziehungen bedeuten keinen gänzlichen Parallelismus, insbesondere im Falle der Maros-Kultur, sie markieren nur gemeinsame Berührungspunkte in einem Moment ihres Bestehens. Nachweise über Mischungen von Kulturen auf Siedlungen oder das Vorkommen einzelner Importstücke sind festzustellen:

1. Aus dem Mokriner Gräberfeld kamen Gefäße hervor, die deutliche Einflüsse der Vatiner Dekoration tragen. Kontakte der Marosmit der Vatiner Kultur bestätigt auch das Grab in Vizić (Golokut), das als Beigabe einen Becher der jüngeren Maros-Kultur mit Elementen Vatiner Verzierungen enthielt. Hier lag noch ein Gefäß aus der frühen Phase der inkrustierten Tonware (Vatya-Kultur).

2. Neuere Grabungen in Vinča legten eine reichbestückte Siedlungsschicht mit Vatiner Funden frei. In geschlossenen Fundverbänden befanden sich, neben Vatiner Gefäßen, importierte Töpfererzeugnisse der frühen inkrustierten Keramik. Mischungen von Fundgut beider Kulturen war auch auf anderen Grabungsorten zu vermerken, so vor allem auf Gradina am Bosut bei Sid und auf Gomolava. Auf den drei Fundorten mit Sachgut der frühen Vatiner Kultur sind Fragmente der importierten inkrustierten Keramik häufig belegt. Letztere sind vom Typus Beli Manastir, bezüglich aus dem Horizont mit inkrustierter Töpferware, daher aus der Zeit vor der Erscheinung der Dubovac-Žuto Brdo-Kultur in der jugoslawischen Donauniederung.

3. Bei Ausgrabungen auf Gradina am Bosut kam aus einer zur Gänze der Vinkovci-Gruppe zugehöriger Grube ein Vatiner Becher hervor. Mischungen der Fundgutes waren in kleinerem Ausmaße auch in der frühbronzezeitlichen Schicht sichtbar.

4. Die Anwesenheit der Otomani-Keramik auf Vatiner Fundstellen war nur auf Popov Salaš zu registrieren, wo ein Becher der Otomani-

Gruppe in der gleichen Schicht mit Vatiner Tonware lag. Hier wären auch einige größere und kleinere südpannonische Keramikfragmente anzuführen, womit die Möglichkeit gegeben ist, weitere relativchronologische Beziehungen einer größeren Zahl frühbronzezeitlicher Kulturen im weiten Raum von Transsilvanien im Osten bis zum Plattensee im Westen festzusetzen.

5. Schließlich ist auch das Verhältnis der Vatiner und der Verbicioara-Kultur von Wichtigkeit, wenn es auch nicht immer ausreichend geklärt ist. Das bezieht sich besonders auf das Südbanat und die Gegend beim Eisernen Tor, wo eine stärkere Verschmelzung der beiden Stilformen — vor allem in der Spätphase der Vatiner Kultur bemerkbar wird, wodurch die Grenze zwischen den beiden Kulturen oder Stilrichtungen des gleichen Kulturkreises schwer bestimmbar ist. Die geäußerten Meinungen (z.B. D. Berciu), daß es sich hier um zwei »verschvisterte« Kulturen handelt, von denen sich die eine im Osten (Verbicioara) und die andere im Westen (Vatin) entwickelt hat, könnte nach der Freilegung einer größeren Zahl von Fundplätzen mit Verbicioara-Keramik im Südbanat und in der Gegend des Eisernen Tors (Vršac-Crvenka, Boljetin und Gospodjin Vir im Engpaß des Eisernen Tors u.a.) nur schwerlich bejaht werden.

Das Spezifikum der Vatiner Kultur ist ihr reiches Inventar an beinernen Gegenständen von verschiedener Form und Funktion: Griffe von Bronzeahnen, verzierte Psalien (?), zylinderförmige hohlen Knochen bis zu runden Scheiben, von denen einige Stücke auch als Gerät zur Verzierung der Knochen dienen konnten. Häufig sind die Flächen der Beininstrumente mit Gravierungen — meist mit Spiralen, Ranken, Wellenlinien oder konzentrischen Kreisen — verziert. Das Auftreten der Spirale veranlaßte mehrere Forscher (A. Mozsolics, J. Bouzek, J. Vladar a.u.) diese Dekoration mit mykenischen Einflüssen aus dem Zeitabschnitt der Schachtgräber (um 1500 v.u.Z.) in Verbindung zu bringen. Aus Gründen der zeitlichen Bestimmung und wegen der Tatsache, daß solchermaßen dekorierte Funde im Karpatenbecken und seinen benachbarten Gebieten schon bedeutend früher (Únětice, Tei, Monteoru und andere Kulturen) vorkommen, entschieden wir uns für die Deutung eines autochthonen Ursprungs der Ornamentierung, die hauptsächlich auf Gegenständen aus Bronze (Schüsseln, Dolche, Äxte) im Apa-Hajdusámson-Horizont der jüngeren Vatiner und mit ihr zeitgleichen Kulturen zur vollen Blüte kommen wird.

Bei der Behandlung der frühbronzezeitlichen Metallfunde konnten zwei typologische und chronologische Horizonte ermittelt werden; der Erste ist an die Gräberfelder der Maros-Kultur und mit ihr anverwandte Kulturen gebunden, der zweite entspricht der Vatiner und Vinkovci-Kultur sowie dem Kulturkreis der inkrustierten Keramik. In die ältere Gruppe gehören unentwickelte Dolchformen (der sog. trianguläre Dolch mit und ohne Nieten), flache Äxte und vornehmlich Ziergegenstände, deren Zahl groß und deren Formgebung verschiedenartig ist. Hier seien nur die kennzeichnendsten angeführt, die für Mitteleuropa und das Karpatengebiet eingehend von J. Hundt, I. Bóna und E. Schubert bearbeitet worden sind: Zypriische Nadeln, Torques, Haarschmuck (Haar-, Noppen- und verschiedene spiralförmige Lockenringe) sowie Gewand- oder Lederapplikationen. Die Formungen und typologischen Merkmale der Maroser Zierstücke weisen sie in den Kreis mehrerer frühbronzezeitlicher Kulturen des Karpatenbeckens ein (Únětice, Nagyrév, Wieselburg, Straubing u.a.). Zum Unterschied von diesem älteren Horizont der Metall-, überwiegend Bronzestücken, enthält die jüngere Gruppe entwickelte Dolchformen, deren Klingen häufig verziert sind (Dolch aus Veliki Gaj), sodann zwei leitende Nadelformen: die Fliegenkopfnadel (Nadeln von den Fundstätten Nijemci, Gomolava, Popov Salaš) und die tordierte Nadel (Gomolava), Äxte mit röhrenartigem Schaftloch oder mit knopfförmigem Kopf. In der Gruppe von Metallfunden aus der jüngeren Phase ist der Hortfund aus Vatin und aus der gleichen oder etwas jüngeren Zeit ist der Verwahrfund aus Vrbica. Zum Unterschied von der älteren Phase, die mehr an die Nord- und Westgebiete der Donauniederung gebunden war, sind die Metallfunde der jüngeren Phase, insbesondere die aus Transsilvanien, der östlichen pannonischen Gruppe zuzuweisen. Diese Verbindung wird verständlich in Anbetracht dessen, daß auch die Vatiner Kultur stilistisch enger an die östlichen Kulturen des Karpatenkessels, besonders an die Verbicioara-, frühe Otomani-, und sogar die Monteoru-Kultur gebunden war.

*
* * *

Der dritte umfangreiche Teil des Buches (viertes Kapitel) umfaßt den Zeitabschnitt »Von der Stabilisierung der von der inkrustierten Tonware vertretenen Kulturen bis zum thrako-kimmerischen Vorstoß«, genauer, von der mittleren Bronzezeit bis zum Beginn der

Eisenzeit in der jugoslawischen Donauniederung. Der Grund für diese Einordnung ist in folgenden Tatsachen zu suchen: erstens, die inkrustierte Töpferware in einem weiten Raum von der Slowakei im Norden bis zur serbienländischen Donaueggen und Nordwestbulgarien im Süden zeigt ohne Rücksicht auf die Region einen einheitlichen Stil; zweitens, die inkrustierte Keramik und ihre Ausbreitung aus dem Norden in südliche Landteile ist als Resultat des Vordringens von Vertretern der Hügelgräberkultur in das Karpatenbecken zu betrachten; und schließlich, drittens, bedeutet der thrako-kimmerische Einfall eine Zäsur zwischen der relativ ruhigen Entwicklung der Kulturen vom Typ Belegiš-Gáva und dem Erscheinen der ersten alteisenzeitlichen Kulturen. Dieser Zeitraum, annähernd zwischen 1600—1500 und 900 v.u.Z., wurde in weitere drei Horizonte gegliedert. Im ersten Horizont dominieren inkrustierte Töpfererzeugnisse im ganzen jugoslawischen Donauegebiet. Den zweiten kennzeichnet das Vordringen der Hügelgräberkultur und die Heranbildung der Belegiš (Belegiš-Cruceni)-Kultur. Der dritte Horizont steht mit dem Auftreten der kannelierten Keramik (Belegiš II-Gáva), wie auch mit dem der Urnenfelderkultur in Verbindung.

Den Horizont mit der inkrustierten Keramik charakterisieren im jugoslawischen Donaunraum zwei regionale Wahrnehmungen, die stilistische und anscheinend auch bestimmte zeitliche Unterschiede aufweisen. Eine regionale Einheit, die Baranja-Bačka-Gruppe, bilden Fundgruppen in der Baranja, im Nordwesten der Bačka und zum Teil in Syrmien, wo sie sporadisch auf Fundorten anderer Kulturen (Gradina am Bosut, Gomolava, Belegiš-Stojića Gumno, Surčin und etwas spärlicher in Vinča) vorkommen. Den zweiten regionalen Verband bilden Fundstätten im rumänien- und serbienländischen Donaunraum, sowie neufestgestellte Fundorte im Nordwesten Bulgariens (Vrace, Vidin). Den zeitlichen Vorrang haben die Fundstellen in der Baranja und in der Bačka, während die im Südosten aus etwas späterer Zeit sind. Zu chronologischen Kontakten ist es jedoch sicherlich gekommen, worüber die stilistischen Merkmale, besonders die der Keramik aus Dubovac (Etagenurnen, Ornamentierung u.ä.) sprechen. Das war auch der Grund, um in vorliegender Veröffentlichung die früher aufgestellte These über die Wanderzüge von Repräsentanten des inkrustierten Keramikstils aus dem Mitteldonauegebiet (Plattensee) nach Süden und Südosten (entlang des Donaulaufes) zu erweitern. Demnach wäre in der Genese der

Dubovac-Cirna-Žuto Brdo-Kultur als Grundkomponente die inkrustierte Keramik anzusehen, die aus dem pannonischen Flachland in das jugoslawische, rumänische und bulgarische Donauegebiet vorgestoßen war. Durch Berührungspunkte mit bodenständigen Gruppen und ziemlich weit entfernt von ihren Kerngebieten kam es zur Umgestaltung des inkrustierten Keramikstils in neue Kulturrichtungen.

Fundstellen der inkrustierten Töpferware in der Bačka und in der Baranja (Beli Manastir, Kozarac, Darda, Aljmaš, Funde aus der Umgebung von Odžaci) bilden einen integralen Teil des großen südpannonischen Kulturkreises mit der inkrustierten Tonware. Sie sind als Ergebnis einer allmählichen Ausbreitung dieser Kultur nach dem Süden zu erachten. Zeitlich gesehen — unter Ausnahme von Einzelfunden und etwas älteren inkrustierten Töpfererzeugnissen, die mit der frühen Vatya-Kultur (Grab aus Vizić) in Zusammenhang gebracht werden — sind das die frühesten Fundorte, Siedlungen wie Gräberfelder, mit inkrustierter südtransdanubischen Keramik (Szekszárd-Kultur). Während der ersten Belegung dieser Fundstellen ist die Vatiner Kultur in der jugoslawischen Donauniederung noch immer evident und mit ihr kommt es — wie im vorangehenden Abschnitt dargelegt — zu direkten Berührungen auf Fundplätzen in Syrmien und im Süden der Bačka (Gradina am Bosut, Popov Salaš u.ä.). Mischungen des Sachgutes beider Kulturen, deren erstere an die zentralen und nördlichen Gegenden des Karpatenbassins (inkrustierte Keramik) und die zweite an die östlichen (Vatiner) gebunden ist, sind von besonderem Ausgawert bei der Festlegung sicherer relativ-chronologischer Beziehungen mehrerer Kulturen, mit denen sie in Berührung gekommen sind.

Das Kulturgut der inkrustierten Tonware im rumänischen und jugoslawischen Donaunraum ist stilistisch und zeitlich nicht einheitlich. Die geringe Zahl der aufgedeckten Fundplätze, vor allem der Siedlungen, bietet keine verlässlichen Anhaltspunkte für eine interne zeitliche Gliederung. Es ist jedoch aufgrund der Fundtypologie, wie auch indirekter Angaben, besonders der letzteren Ausgrabungen in Nordwestbulgarien und in den Landstrichen neben den Stauseen I und II am Eisernen Tor, zu erachten, daß die inkrustierte Töpferware hier von langer Lebensdauer war: vom Ausklang der Frühbronzezeit bis zum Auftreten der Gáva-, bezüglich der Belegiš II-Kultur. Letztere zeigt eine lange Belegung auf Lokalitäten südlich der Donau (Kličevac, Usje, Žuto Brdo). Der

Verfasser war bemüht, eine grundlegende Periodisierung der Dubovac-Žuto Brdo-Kultur durch zwei Phasen zu bestimmen: in der älteren dominieren Etagenurnen, die mit der Szeremle-Kultur in Ungarn in enge Verbindung gebracht werden, und die älteren Gräber des Grabfeldes in Cırna (Rumänien). Diese Phase, die Ende BZ A2 oder am Anfang BZ B1 beginnt, könnte als Dubovacer Gruppe bezeichnet werden. In der jüngeren Phase kommt es zu gänzlichem Schwund der Etagengefäße und es treten birnenförmige und mit horizontalen Rippen verzierte Urnen auf. Änderungen werden auch im Dekor ersichtlich: anstelle der linearen Motive dominieren Einschnitte und die weiße Inkrustierung. In der Plastik der älteren Phase sind die Idole aus Vršac, der Kultwagen aus Dupljava und eine größere Zahl von Idolen aus Korbovo anzuführen. Aus der jüngeren Stufe ist das Idol aus Kličevac und einige Kleinplastiken aus Žuto Brdo, Korbovo, Cırna. Für die jüngere Phase wurde die Benennung Žuto Brdo-Gruppe oder Kultur vorgeschlagen, was davon abhängt, ob sie als regionale Manifestation oder als eine Phase in der einheitlichen Entwicklung der inkrustierten Töpfererzeugnisse betrachtet wird.

Die inkrustierte Tonware war, wie schon betont, von langer Dauer. Bei der Betrachtung eines umfassenderen Rahmens der kulturgeschichtlichen Ereignisse im Karpatenbecken und im jugoslawischen Donaauraum an der Wende von der frühen in die mittlere Bronzezeit, könnten folgende Schlußfolgerungen erbracht werden: a) Kulturen mit inkrustiertem keramischen Gut treten Ende der Frühbronzezeit auf (als sich im Banat, in Syrmien und im Norden von Serbien die Vatiner Kultur entfaltet); b) ihre Verdrängung aus den zentralen Teilen der Pannonischen Niederung nach Südosten erfolgte nach dem Vorstoß von Vertretern der Hügelgräberkultur; c) in Syrmien und Nordserbien war die inkrustierte Keramik nicht von langer Dauer, sie fand für ihre weitere Entwicklung im serbien- und rumänienländischen Banat und in der schmalen Zone südlich der Donau eine günstige Unterlage; d) in Syrmien und im Westen des Banats formierte sich die Belegiš-Gruppe, die sich zum Teil parallel mit der Dubovac-, bezüglich Žuto Brdo-Gruppe der inkrustierten Keramik heranbilden wird. Kontakte dieser Kulturen sind auf Gräberfeldern in Belegiš und insbesondere in Ilandža bestätigt, wo die Urne aus der Belegiš-Gruppe mit einer aus dem Inventar der inkrustierten Keramik der Dubovac-Žuto Brdo-Kultur stammenden Schüssel bedeckt war.

Die zweite wichtige Änderung in der mittleren Bronzezeit der jugoslawischen Donau-niederung entstand durch das Eindringen von Völkern der Hügelgräberkultur. Bei ihrer Ausbreitung aus den mittleren und östlichen Gegenden der Pannonischen Ebene nach dem Süden erreichte letztere, in ihrer ursprünglichen Form, die Linie der Wasserläufe Jegrička-Theiß, bezüglich die Landschaft bei Novi Sad. Zwischen der Donau und Theiß, vornehmlich in der Umgebung von Subotica und Senta, kamen mehrere Gräberfelder der sog. »Karpatischen Variante« der Hügelgräberkultur (Nosa, Hajdukovo, Horgoš, Trešnjevac, Velebit u.a.) zutage. Südlich davon kommt es zur Heranbildung der älteren Phase der Belegiš-Kultur, deren Herkunft möglicherweise mit der Expansion von Repräsentanten der Hügelgräberkultur oder nur mit ihrem Stil in Verbindung zu bringen wäre. In der Entfaltung der vorgeschichtlichen Kulturen in der Donauniederung nahmen diese Abwanderungen einen ausnehmend wichtigen Platz ein. Es wäre zur folgern, daß sie nach den indoeuropäischen Wanderungen die größten Völkerzüge in diesen Regionen darstellten. Die archäologische Fachwissenschaft ist sich darin einig, daß im Norden und Westen der Pannonischen Niederung die inkrustierte Töpferware unter dem Druck der zugewanderten Stämme, die als Hügelgräbervölker erwähnt werden, schwindet. Ihre Ausbreitung nach dem Osten des Karpatenbeckens manifestiert sich in der »Karpatischen Variante der Hügelgräberkultur«, der auch die Fundorte in nördlichen Landteilen der Wojwodina (Bačka und Banat) angehören. Südliche Verschiebungen sind begleitet von der Formierung der Belegiš-Kultur. Stilistische Unterschiede im Sachgut zwischen der Hügelgräber- und Belegiš-Keramik sind als die Folge eines verschiedenen Ursprungs der letztangeführten Kultur zu deuten. Sie ist kein Resultat unmittelbarer Migrationen, sondern das Ergebnis von Einwirkungen der Hügelgräberkultur auf ihre südlichen Nachbarn, die Spätvatiner oder Dubovacer Kultur.

Auf Fundstätten der Hügelgräberkultur im jugoslawischen Donautiefland wurden fast ausschließlich Gräberfelder oder Einzelfunde (insbesondere Metallstücke) freigelegt. Auf den Grabfeldern ist die birituale Bestattungsweise vertreten: Leichenbrand mit Urnenbestattung (Hajdukovo, Horgoš, Apatin, Bogojevo) und die Körperbeisetzung, die auf der Nekropole bei Velebit (Senta) häufig vertreten ist. Auf diesem Grabfeld sind beide Begrabungsriten ersichtlich, unter Anmerkung, daß die Skelettgräber ausnehmend reichbestückt mit Metallfunden sind

— sie enthalten betont lange Petschaftkopfnadeln, herzförmige Anhänger, Armreifen, kurze Dolche, ein- und zweischneidige Äxte u.a. Diesem Horizont ist auch der bekannte Fund (Verwahrfund oder möglicherweise auch Grab) aus Vajska zuzuschreiben. Er enthält ein spiralenförmiges Armreifenpaar, zwei Armringe mit spiralenartig gedrehten Endungen und einen Dolch. Zeitlich ist der Hortfund, wie auch der Großteil der Gräber aus der Hügelgräberkultur, in die Zeit BZ C1-2 einzugliedern, bezüglich in die Mitte und an den Beginn der späten Bronzezeit in dieser Region.

Die Belegiš-Kultur entwickelt sich südlich vom Gebiet mit den Hügelgräberfeldern. Sie umgrenzt den Großteil von Syrmien, den Süden des Banats und den schmalen Landstreifen südlich der Donau. Im Osten zeichnen sich die Grenzen der Belegiš-Kultur nicht ganz deutlich ab, aber es ist gewiß, daß sie auch einen Teil des rumänischen Banats in sich schloß, wo Grabfelder der älteren und jüngeren Phase dieser Kultur bekannt sind: Cruceni und Bobda. Die Kultur wurde durch den Fundstoff von den Gräberfeldern, aber auch durch den von einigen Siedlungen bekannt, unter denen als die bedeutendsten Gomolava bei Hrtkovci, Gradac in Belegiš, Ekonomija Sava bei Jakovo und Lepe na am Eisernen Tor anzuführen sind. In den freigelegten Gräbern kommen in der Regel der Leichenbrand und die Urnenbeisetzung vor, eines der Hauptmerkmale dieser Kultur, die sich von der Begräbnisweise in Hügelgräbern unterscheidet. Ausnehmend reichbestückt sind die Nekropolen Belegiš und Surčin in Syrmien; Karaburma und Rospri Čuprija bei Belgrad; im Banat die bei Pančevo, Ilandža und Orešac; im rumänischen Banat die bei Cruceni und Bobda. Das nördlichste Grabfeld mit klar ersichtlicher Mischung des Hügelgräber- und Belegiš-Stils ist das bei Idjoš.

Auf den meisten Begräbnisstätten der Belegiš-Kultur sind zwei leitende Urnentypen vertreten, die sich dem Stile nach sehr unterscheiden. In der ersten Gruppe sind birnenförmige Urnen, die mit eingeschnittenen Linien oder imitierten Schnurornamenten dekoriert sind. Die zweite Gruppe umfaßt Urnen mit Kannelürenverzierung. Sie unterscheiden sich auch in der Farbe und Brennstufe: die erste Gruppe ist von grauer Farbe und gut gebrannt, während die zweite schwarze, geglättete Außen-, und rotbraune Innenflächen aufweist. Stilunterschiede führten im Schrifttum zur Ansicht, daß es sich hier um zwei unterschiedliche Kulturen handelt. Jedoch die Feststellung von Urnen des Übergangstyps und gleichgeformte Beigaben

waren der Grund, diese Kultur in vorliegender Veröffentlichung als eine einheitliche Erscheinung zu behandeln. Sie weist zwei Phasen oder zwei Stilvarianten auf, von denen der Fundstoff der älteren (Belegiš I) mit Linien und imitierten Schnurornamenten geschmückt ist, während die jüngere (Belegiš II) kannelierte Urnen vorzeigt. Im Verhältnis zu den Fundstellen in Rumänien, könnte die ältere Phase als Belegiš I-Cruceni, die jüngere als Belegiš II-Gáva-Gruppe benannt werden. In dieser jüngeren Phase, insbesondere vor dem Erlöschen der Kultur, sind Einflüsse aus dem Gáva-Bereich stärker ausgeprägt. Dieser Umstand wird bemerkbar auf Urnen aus den Gräberfeldern bei Pančevo und aus Gräbern in Vajuga im Landstrich des Stausees Djerdap II (Eisernes Tor II). Metallfunde und andere zeitbestimmende Angaben belegen die Belegiš-Kultur während der ganzen Spätbronzezeit, einschließlich ihrer finalen Phase, die als HZ A1-2 eingeordnet ist. Die ältesten Funde dieser Kultur wären jene, die sich in ihrer Tradition an die Spätvatiner Kultur (Gräber, Urnen und Becher in Belegiš, aus den Nekropolen bei Pančevo, Karaburma usw.) anlehnen und in die Übergangsstufe BZ B2-C1 zuzuweisen sind. In der jüngsten Fundgruppe sind dagegen sehr ausgebildete Urnenformen mit horizontalen Kannelüren an der Schulter, mit kurzem oberem Halsumbruch und scharfeingeschnittenen schrägen Kannelierungen an der Bauchung. Diese Formgebilde sind den Komponenten der Urnenfelderkultur, aber auch denen des Gáva-Stils nahestehend. Auf der Siedlung der Fundstelle Ekonomija Sava bei Jakovo (Syrmien) kam die jüngste Phase der Töpferware der Belegiš-Kultur vergesellschaftet mit dem Metallinventar des Hortfundhorizonts HZ A2 zutage. Vom gleichen Grabungsort ist auch ein Verwahrfund, der in die Zeit der Siedlungsbelegung zu setzen ist. Ähnlich ist die Lage auf der Siedlung in Gradac bei Belegiš, auf der Keramikfunde aus der späten Phase dieser Kultur zusammen mit Metallfundstoff (Keulenkopfnadeln und Teile kahnförmiger Armreifen) hervorgekommen sind. Im Entwicklungsverlauf der Bronzezeit würde dieser Abschnitt auch ihren Abschluß bedeuten, nachdem, unmittelbar danach, die thrako-kimmerischen Völkerschaften eindringen und die Entfaltung der Bosuter Kultur beginnt.

Unsere Beachtung verdient die Lage im Zeitraum der Belegiš-Kultur in der Landschaft südlich der Donau, besonders auf dem eingehend untersuchten Gelände neben dem Stausee Djerdap I und II am Eisernen Tor. Hier ist vor allem die inkrustierte Keramik länger belegt

als auf den Hortungsorten im Banat. Sie existierte vermutlich die meiste Zeit parallel mit der Belegiš-Cruceni-Phase (der älteren Phase der Belegiš-Kultur), es ist aber auch möglich, daß sich ihre Dauer bis zum Eindringen der Gáva-Gruppe erstreckte. Weiterhin ist auf einigen Fundstätten (Siedlungen in Lepena und Kožica II an der Mündung des Flusses Kožica in die Donau, bei Boljetin) und insbesondere auf dem Gräberfeld bei Vajuga trat schwarzgebrannte kannelierte Tonware auf, die nahe liegt zu Funden der Belegiš II-Kultur (z.B. Ekonomija Sava), andererseits zur rumänienländischen Gáva-Keramik.

*
* *

Im fünften Kapitel ist der Zeitabschnitt vom thrako-kimmerischen Vorstoß (der zahlreichen Meinungen zufolge eine Zäsur zwischen den donauländischen bronzezeitlichen und den neuentstandenen, eisenzeitlichen Kulturen darstellt) bis zum Eindringen der Skythen im 5. Jh. v.u.Z. behandelt. Im Laufe dieser fünfhundert Jahre formierten sich Kulturen und wurden Stämme entlang der Donau in einer Reihenfolge seßhaft, wie es die ersten schriftlichen Quellen bei Herodot, Strabo und etwas jüngeren Autoren anführen. Zahlreiche Ausgrabungen auf Fundorten im jugoslawischen Donaubeit (Židovar, Feudvar, Gomolava, Gradina am Bosut und bei den Stauseen am Eisernen Tor, Djerdap I und II- Hajdučka Vodenica, Lepena, die Mündung des Porečka-Flusses u.a.) ermöglichten im archäologischen Sinne eine klare Einsicht in die Entwicklung der Kulturen und Mischung von Stilformen in der ersten Hälfte der älteren Eisenzeit, eben in der Periode, die im fünften Buchabschnitt behandelt ist. Sie illustriert einerseits die Heranbildung der westpannonischen Urnenfeldergruppen, andererseits die Gruppe des Bosut-Basarabi-Kulturkreises.

Die scharfe Grenze zwischen den endbronzezeitlichen Kulturen und jenen vom Beginn der älteren Eisenzeit entstand durch die Zuwanderung neuer Völkerschaften aus dem Osten in das Karpatenbecken an der Wende vom zweiten in das erste Jahrtausend. In der Literatur sind sie als kimmerische, bezüglich als thrako-kimmerische Stämme bekannt. Ihr Auftreten in dieser Region ist begleitet vom Fundstoff der Reiterausrüstungen. Der thrako-kimmerische Einfall war nicht von kurzer Dauer, wie es die diesbezügliche Fachliteratur häufig anführt (M. Párducz, Z. Vinski), sondern

er äußert sich zuerst durch Kontakte und Mischungen mit den Kulturen im Zeitraum HZ A-B, sodann über Abwanderungen von Völkergruppen aus dem Osten nach Westen, bis zu ihrer Stabilisierung in den Gegenden zwischen den Karpaten und dem Mitteldonaubeit. Die Erscheinung von thrako-kimmerischen Funden (als Terminus nur bedingt angeführt, es könnte auch nur die Bezeichnung »kimmerische« stehen), kann auf Fundstellen in der jugoslawischen Donauebene vom Ende des zweiten Jahrtausends bis zum 7. Jh. v.u.Z. verfolgt werden. In diesem Abschnitt konnten drei zeitliche Horizonte ausgesondert werden:

a) Die älteste Gruppe bilden einzelne bronzene Ziergegenstände aus spätbronzezeitlichen Hortfunden (HZ A2) von den Fundstätten Privina Glava, Najeva ciglana bei Pančevo, der Verwahrfund aus Bečej und insbesondere der aus Uioara de Sus in Rumänien, dessen thrako-kimmerischen Stücke kennzeichnender sind. Dieser älteste Horizont meldet ein breiteres Vordringen von Trägern des thrako-kimmerischen Stils in die jugoslawische Donauniederung an. Dieses Fundmaterial wäre an das Ende des 2. Jahrtausends v.u.Z. zu setzen, daher unmittelbar vor den Beginn der älteren Eisenzeit.

b) In der zweiten Gruppe sind die zahlreichsten Fundstücke, die den in der Fachliteratur gut bekannten »thrako-kimmerischen Horizont« bezeichnen. In der jugoslawischen Donauregion kommen sie in Depotfunden und auf Gräberfeldern vor, seltener auch in der Kulturschicht auf Siedlungen der Bosut-, oder Basarabi-Kultur. Zu diesem Fundinventar gehören häufig »Reiterrequisite« (Psalien, kreuzförmige Knöpfe und Riementeller, Verzierungen von Ledergegenständen u.ä.), aber seltener Schmuck und Waffen. Für die zeitliche Gliederung dieser Kulturen ist der Schatzfund aus Šarengrad von besonderem Aussagewert. Er enthält Erzeugnisse der bodenständigen Bevölkerung (Brillenfibel, Armreifen, spulenförmigen Haarschmuck), aber auch solche, die zweifellos auf die thrako-kimmerische Herkunft hinweisen (Teile von Pferdetranssen, Halsreifen mit T-Endung u.ä.). Der Hortfund aus Šarengrad ist aus der gleichen Zeit, wie die Funde aus dem Gruppengrab II auf Gomolava, bezüglich vom Beginn der Bosut-Kultur (Kalakača — Gruppengrab II auf Gomolava-Horizont—»Bosut IIIa«). Von den übrigen Funden aus der breiteren Zone der jugoslawischen Donauebene sind dieser Gruppe die Verwahrfunde aus Rudovci und Sinošević, zahlreiche Fundstücke aus der Gegend Banovci-Zemun und vornehmlich die Beigaben aus den

Gräbern mit Brandbestatteten der Vål-Dalj-Gruppe des Urnenfelderkomplexes (Dalj, Batina) zuzuweisen. In zeitlicher Gliederung ist die zweite Gruppe der »thrako-kimmerischen« Funde vom Beginn der älteren Eisenzeit (HZ B3 bis zum Beginn von HZ C), aus dem älteren Horizont der Bosuter Kultur, bezüglich aus der Zeitspanne vor dem Erscheinen der S-verzierten Basarabi-Keramik in diesen Landteilen.

c) Die dritte Gruppe des thrako-kimmerischen Sachgutes im jugoslawischen Donaunraum bilden etwas jüngere Funde. Erwähnenswert sind die entwickelten Psalienformen, Zierplatten vom Typus Zlotska Pećina-Sofronijevo, großgeformte Phalaren u.ä. Sie kamen im Rahmen der Basarabi-Kultur zum Vorschein, vergesellschaftet mit der von gestempelten S-Motiven und der umlaufenden Spirale verzierten Tonware. Diesem Horizont würde der Hortfund aus Adaševci, das Grab aus Hrtkovci, Funde aus der Zlotska Pećina und aus Ritopek angehören. Vom Fundgut aus Ungarn und Rumänien wären in diese Gruppe die Fundstücke vom Typus Szentes-Vekerzug und Drencova einzuweisen. In zeitlicher Gliederung wäre das HZ C, genauer das 8. bis 7. Jh. v.u.Z.

*
* *

Der thrako-kimmerische Einfall wird in der jugoslawischen Donauniederung als die obere Grenze der älteren Eisenzeit erachtet. Die Zuwanderung fremder Völkerschaften führte zur Heranbildung neuer Kulturen, denen die Eisenverarbeitung bekannt war und die in der Sach- wie auch Geisteskultur bedeutende Neuerungen mit sich brachten. Diese Feststellung könnte sich nicht auch auf jene Kulturen beziehen, die sich nur zum Teil im Westen der jugoslawischen Donauebene entfaltet haben und die genetisch an den Kreis der Urnenfelderkultur gebunden waren. Augenscheinlich hatte der thrakokimmerische Vorstoß im Westen des Karpatenbeckens nicht die Kraft, um entscheidend auf kulturelle Änderungen zu wirken, wie im Falle der zu den Kerngebieten näherliegenden Kulturen. Auf diese Weise kam es im jugoslawischen Donaugebiet und in den zu ihm gravitierenden Gegenden zur Heranbildung von zwei verschiedenen Kulturkreisen, die sich dem Stile, der Bestattungsweise und anderen Merkmalen nach voneinander unterscheiden. Im Westen, in Slawonien, in der Baranja, im Großteil der Bačka setzt die Vål-Dalj-Gruppe mit ihrer Entwicklung im Kreis der Urnenfelderkultur fort. Neben den gut bekannten Fund-

stücken aus Batina und Dalj gehören ihr noch einige freigelegte Gräberfelder an, vor allem das auf der Fundstätte Lijevo Bara bei Vukovar und von Doroslovo bei Sombor. Diese Gräberfelder gehören zeitlich hauptsächlich dem zweiten Horizont des thrako-kimmerischen Fundgutes an (Dalj, Batina, Doroslovo, Šarengrad-Removo), bezüglich sie sind in HZ B3 bis zum Ausklang des HZ C-Horizonts einzustufen.

Südöstlich von der Daljer (Vål-Dalj) bildet sich die Bosuter Kultur heran, die in letzterer Zeit als eine eigenständige und ausnehmend wichtige Kulturerscheinung ausgesondert worden ist. Sie ist namentlich in Syrmien (Gradina am Bosut, bei Šid, Gomolava bei Hrtkovci, Kalakača, Šančine in Belegiš u.a.) und in der Niederung der Velika Morava (Sarine Medje, Lanište, Crvene Livade u.a.) umfassend erforscht. Im Landstrich bei Djerdap I und II am Eisernen Tor (Lepena, Pesača, Velesnica) kam es zu etwas spärlicheren Untersuchungen, daher fällt es schwer, diese Kultur von der frühen Phase der mit dem S-Ornament gekennzeichneten des Vor-Basarabi-Stils abzusondern. Die Grenze zwischen der Daljer und Bosuter Kultur ist durch eine Linie, die heute Syrmien und Slawonien (Vinkovci-Vukovar-Ilok) abgrenzt, klar gezogen. Weniger deutlich ist jedoch ihre südliche und östliche Grenze (Abgrenzung von der Protodarda- und Protobasarabi-Kultur). Im Norden ist die Bosuter Kultur nur bis zum Fundplatz Popov Salaš bei Kač (in der Nähe von Novi Sad) verbreitet.

Die Periodisierung der Bosuter Kultur in drei Phasen ermöglichten vor allem Ausgrabungen auf syrmischen Lokalitäten. Die erste Phase kennzeichnet Tonware vom sog. Typus-Kalakača — Gruppengrab auf Gomolava, die chronologisch der alteisenzeitlichen S-verzierten Töpferware vorangeht. In der zweiten sind Gefäße mit Spiralendekor und gestempelten S-Ornamenten, die unter starkem Einfluß des Basarabi-Stils entstanden sind. In der dritten Stufe schwindet diese Ornamentierung und einer der leitenden Dekors wird die Kannelierung. Die solcherweise durchgeführte Periodisierung umspannt den ganzen Zeitraum der älteren Eisenzeit, bezüglich das 9. bis 4. Jh. v.u.Z., als die Kelten das Ausbreitungsgebiet der Bosuter Kultur, insbesondere Syrmien, eingenommen hatten. Die erste Phase mit Funden vom Typus Kalakača-Gruppengrab II auf Gomolava-Verwahrfund aus Šarengrad bildete sich vom 9. bis zum 7. Jh. v.u.Z. heran. In der zweiten Phase wirkt der Basarabi-Einfluß auf die Bosuter Kultur in der Zeit vom 7. bis zum 6. Jh. v.u.Z. In der dritten, vom Ende des 6. bis zum

Beginn des 4. Jh. v.u.Z., dominiert die kannelierte Keramik.

Östlich von der Bosuter Kultur und durch eine Zeitspanne in engem Kontakt mit ihr entwickelt sich die Basarabi-Kultur (oder Stil), wie sie in der archäologischen Fachliteratur häufig bezeichnet wird. Bei der Behandlung dieser Kultur und ihrer Töpfererzeugnisse konnte ihre engere und weitere Ausbreitungsregion umrissen werden: das eigentliche Kerngebiet, in dem diese Tonware selbständig vorkommt und das weite Verbreitungsgebiet (von Sopron und Frög im Westen bis Ljubimovka am unteren Dnjepr und Parkani am Dnjestr), wo diese Keramik auf Fundplätzen vorkam, die gänzlich anderen Kulturen angehören. Als engeres Ausbreitungsgebiet der Basarabi-Kultur wären zu erachten: Ostserbien, die serbienländische Donauniederung, das rumänische Banat, Oltenien, Nordwestbulgarien und das Niederdonaugebiet, eben jene Territorien, die den schriftlichen Quellen zufolge von triballischen und mösischen Stämmen besiedelt waren.

Die Frage der Genese des Basarabi-Stils und Kultur wurde im Gefüge der spätbronzezeitlichen Entwicklung in ihrer engeren Region — insbesondere durch die Heranbildung der Kulturen von Žuto Brdo, Insula Banului, Babadag und Pšeničevo — betrachtet. Das war auch der Grund, die Entstehung dieser Kultur als einen friedlichen Verlauf bodenständiger Völkerschaften während eines längeren Zeitabschnittes, vom 10. bis 7. Jh. v.u.Z., zu erklären. Im Verhältnis zur Bosuter Kultur wäre folgende zeitliche Folge vorzuschlagen:

Bosut I — Insula Banului — Babadag II-III

Bosut II — Basarabi — Balta Verde — Pšeničevo

Bosut III — Ferigile I-III — Bîrsești — Dobrina.

Ähnliche zeitliche Anweiser sind bei der Analyse von Metallfunden aus dem Kreis der

Bosuter, Basarabi- und ihnen anverwandten Kulturen feststellbar. Neben dem vorher erwähnten thrako-kimmerischen Reiterzubehör und Schmuck sind der älteren Eisenzeit des jugoslawischen Donaauraumes auch andere, man könnte sagen autochthone, balkanische Fundstücke zuzuschreiben. Das wären verschieden geformte Fibeln, Torques, Armreifen mit verdickten Endungen, kreisförmige Anhänger, Nadeln usw. Bei Beachtung der alteisenzeitlichen Dreistufenfolge, konnten drei Horizonte mit Metallfunden ausgesondert werden, deren Leitwerte Fibeln sind:

— Den ersten Horizont bildet Fundgut (Verwahrfunde, Gräber, Siedlungen), das die Brillenfibel charakterisiert. Hierher gehören Hortfunde mit thrako-kimmerischen Gegenständen vom Typus Šaregrad, Rudovci, Sinošević, Gruppenbestattung auf Gomolava, ostserbienländische Fundvorkommnisse (Alun, Urovica, Brza Palanka usw).

— Den zweiten Horizont bestimmen zwei schleifige Fibeln mit böotischem Schild am Bügel, daneben Gürtelgarnituren vom Typus Zlotska Pećina — Adaševci; Bronzebeschläge und Applizierungen (Zlotska Pećina, Sofronijevo), omegaförmige Nadeln, kreisförmige Anhänger usw.

— In dritten und jüngsten Horizont ist schließlich die von der Certosa — Fibel gekennzeichnete Gruppe mit Metallfunden. Aus diesem Horizont sind auch die Gürtel vom Typus Mramorac (Miloševac, Kolari, Umčari) und der Hortfund aus Čurug. Am Abschluß des vorangehenden und im Laufe dieses Zeitabschnittes treten auch die ersten Fundstücke skythischen Ursprungs auf. Anfänglich sind das nur die sog. skythischen Pfeile und Kurzscherter vom Akinakes-Typus. Später sind zoomorphe Beschläge und Applizierungen vertreten, womit die Erörterung der in der Einleitung aufgestellten Problematik abgeschlossen ist.

Illustrationen

a) Tabellen

- Tabelle 1 — Chronologisches Verhältnis der Kulturen von der indoeuropäischen Wanderung bis zum Durchbruch der Szythen.
Tabelle 2 — Drei indoeuropäische Wellen und äneolithische Kulturen des mittleren und unteren Donaupraumes.
Tabelle 3 — Relativ-chronologisches Verhältnis der Kulturen der Früh- und Mittelbronzezeit.

b) Karten

- Karte 1 — Äneolithische Kulturen des Donaupraumes zur Zeit der indoeuropäischen Wanderung.
Karte 2 — Erforschte Tumuli der II. und III. indoeuropäischen Welle im jugoslawischen und rumänischen Donaupraum.
Karte 3 — Kulturen der Frühbronzezeit I.
Karte 4 — Kulturen der Frühbronzezeit II des mittleren und unteren Donaupraumes.
Karte 5 — Funde der goldenen Gegenstände des Äneolithikums und der Frühbronzezeit im jugoslawischen Donaupraum.
Karte 6 — Zone mit der »S«-Keramik und Kulturen der älteren Eisenzeit.

c) Abbildungen

- Abb. 1. — Tumulus »Jabuka-Tri humke« bei Pančevo (Nach Lj. Bukvić, 1978).
Abb. 2 — Tumulus aus Vojlovica — Grundriss mit dem Grab (Nach B. Jovanović, 1975).
Abb. 3 — Keramische Formen der Boleras-Keramik (a—v) aus Gradina am Bosut und Cernavoda III (g—ž) aus Brza vrba bei Kovin.
Abb. 4 — Grab »Das Ehepaar« aus Vučedol (Nach R. Schmidt, 1945).
Abb. 5 — Urne aus dem Vučedol-Grabhügel bei Batajnica.

- Abb. 6 — Becher mit einem Henkel aus der Vinkovci-Schicht der Gradina am Bosut.
Abb. 7 a—b — Zwei Amphoren aus Pećine bei Vrđnik.
Abb. 8 a—b — Schüssel und Amphora der Vinkovci-Kultur aus Gradina am Bosut.
Abb. 9 a—d — Gefäße der Vinkovci-Kultur aus einer Grube in Gradina am Bosut.
Abb. 10 a—b — Schüssel und flaschenförmiges Gefäß aus der Fundstätte der Vinkovci-Kultur bei Svetozarevo (Nach M. Stojić, 1980).
Abb. 11 a—v — Becher mit der Jagdszene (a — Grab 110), zweiöhriger Becher (b — Grab 132) und kleinere Amphora (v — Grab 133) aus der Nekropole der Moriš-Kultur bei Mokrin.
Abb. 12 a—v — Ornamentierte Keramik aus der Nekropole bei Mokrin (a — Grab 282; b — Grab 40 und v — Grab 335).
Abb. 13 — Beigaben aus dem Grab 16 in Mokrin.
Abb. 14 — Beigaben aus dem Grab 200 in Mokrin.
Abb. 15 — Diadem aus dem Grab 75 in Mokrin.
Abb. 16 — Goldplättchen aus Mokrin (gefunden ausser dem Grab).
Abb. 17 — Torques, zwei Armbande und »Zypernadel« aus dem Grab 19 in Mokrin.
Abb. 18 — Zwei »Zypernadeln« aus der Nekropole in Mokrin.
Abb. 19 — Brillenförmige Anhängsel aus der Nekropole in Mokrin.
Abb. 20 a—b — Zwei Dolche aus der Nekropole in Mokrin (a — Grab 91; b — Grab 40).
Abb. 21 a—g — Gefäße aus der Frühphase der Vatin-Kultur aus Vinča.
Abb. 22 a—v — Gefäße aus der Frühphase der Vatin-Kultur aus Popov salaš.
Abb. 23 a—v — Vatin-Keramik aus Gomolava bei Hrtkovci.
Abb. 24 a—v — Dolch, flache Axt und Bronzenadel aus der Vatin-Schicht in Popov salaš.
Abb. 25 a—b — Model und Bronzeaxt aus Vatin.
Abb. 26 — Beinerner Pfeilspitze aus der Vatin-Schicht in Vinča.
Abb. 27 — Lunuläres Anhängsel aus Vinča (Keramik).

- Abb. 28 a—d — Keramik der jüngeren Phase der Verbicioara-Kultur aus den Fundstätten in Rumänien (g — Visag; das Übrige aus Verbicioara. Nach S. Morintz, 1978).
- Abb. 29 a—b — Becher der Frühphase der Verbicioara-Kultur aus Locușteni (a) und Verbicioara (Nach S. Morintz, 1978).
- Abb. 30 a—v — Zweihenklige Becher der Frühphase der Verbicioara-Kultur aus der gleichnamigen Fundstätte (Nach S. Morintz, 1978).
- Abb. 31 a—b — Becher aus der Spätphase der Verbicioara-Kultur aus Vatin (a) und Verbicioara (b).
- Abb. 32 a—b — Zwei Amphoren aus der Spätphase der Verbicioara-Kultur, an welchen die Elemente der Vatin- und der Verbicioara-Kultur sich vermischen (Crvenka bei Vršac).
- Abb. 33 — Amphora aus der Spätphase der Verbicioara-Kultur aus Crvenka bei Vršac.
- Abb. 34 a—b — Zwei Becher der südpannonischen inkrustierten Keramik in der Vatin-Schicht aus Beli Manastir (Nach K. Vinski-Gasparini, 1956).
- Abb. 35 a—b — Import der südpannonischen inkrustierten Keramik in der Vatin-Schicht in Popov salaš bei Kač.
- Abb. 36 — Becher mit einem Henkel aus Dubovac.
- Abb. 37 — Zweihenkliger Becher aus Dubovac.
- Abb. 38 — Fragmentierte Terrakotta aus der Umgebung von Odžaci (Nach S. Karamanski, 1969).
- Abb. 39 — Terrakotta-Torso aus der Umgebung von Odžaci (Nach S. Karamanski, 1969).
- Abb. 40 — Glockenformiger Unterteil der Terrakotta aus der Umgebung von Odžaci.
- Abb. 41 — Terrakotta aus Vinča (Nach T. Kovacs, 1977).
- Abb. 42—43 — Zwei Terrakotta-Typen aus Korbovo (Nach Z. Letica, 1973).
- Abb. 44 a—g — Becher der Hügelgräberkultur aus Ludaš (a), Bački vinogradi (b) und Horgoš (Nach O. Trogmayer—L. Sekereš, 1965).
- Abb. 45 a—b — Urnen mit zylindrischem Hals HGK aus Hajdukovo (a) und Velebit (b — Nach O. Trogmayer—L. Sekereš, 1968).
- Abb. 46 a—b — Becher auf dem Fuss und Urne mit zylindrischem Hals der HG-Kultur aus Horgoš (Nach O. Trogmayer—L. Sekereš, 1968).
- Abb. 47 a—b — Gefässe auf dem Fuss HGK aus Hajdukovo und Martonoš (Nach O. Trogmayer—L. Sekereš, 1968).
- Abb. 48 — Urne der HGK aus Hajdukovo (Nach O. Trogmayer—L. Sekereš, 1968).
- Abb. 49 a—v — Bronzene Beigaben aus den Gräbern der HGK aus Hajdukovo (b) und Velebit (g).
- Abb. 50 — Gussmodell für Nadeln aus Srpski Miletic (Nach S. Karapanski, 1978).
- Abb. 51 — Becher mit der Lützen-Ornamentik aus Gušća (Nach N. Majnarić-Pandžić, 1977).
- Abb. 52 — Gefäß mit zylindrischem Hals aus Gomolava.
- Abb. 53 a—v — Becher aus der älteren Phase der Belegiš-Kultur aus Ilandža (a) und Karaburma (b—v, nach J. Todorović, 1977).
- Abb. 54 a—b — Zwei Schüsseln aus der älteren Phase der Belegiš-Kultur aus Karaburma (Nach J. Todorović, 1977).
- Abb. 55 a—g — Urnen aus der älteren Phase der Belegiš-Kultur von der Nekropole bei Karaburma (Nach J. Todorović, 1977; a — Grab 61; b — Grab 312; v — Grab 258 und g — Grab 304).
- Abb. 56 a—v — Drei Urnen der älteren Phase der Belegiš-Kultur aus Cruceni in Rumänien (Nach S. Morintz, 1978).
- Abb. 57 a—b — Becher-Urnen der Belegiš-Kultur aus der Nekropole Stojića gumno in Belegiš.
- Abb. 58 a—g — Schüsseln-Grabdeckel aus Belegiš (a — zerstörtes Grab; b — Grab 87; v — Grab 29 und g — Grab 58).
- Abb. 59 a—v — Urnen und Becher aus der jüngeren Phase der Belegiš-Kultur aus Cruceni in Rumänien (Nach S. Morintz).
- Abb. 60 — Der jüngste Urnentyp (Belegiš-Gava) aus der Nekropole bei Karaburma (Nach J. Todorović, 1977; a — Grab 3; b — Grab 185; v — Grab und g — Grab 176).
- Abb. 61 a—g — Kreamik des Gava-Stils aus der Fundstätte Rudine bei Banatska Palanka.
- Abb. 62 a—g — Metallbeigaben aus den Gräbern der Frühphase der Belegiš-Kultur aus der Nekropole bei Karaburma (Nach J. Todorović, 1977).
- Abb. 63 a—b — Zwei Bronzenadeln aus dem Depotfund Futog bei Novi Sad.
- Abb. 64 — Brillenförmiges Anhängsel aus dem Depotfund Futog.
- Abb. 65 — Tordiertes Armband aus dem Depotfund Futog.
- Abb. 66—67 — Zwei Armbände aus dem Depotfund Futog.
- Abb. 68 a—b — Spiess und Kelt aus dem Depotfund Futog.
- Abb. 69 a—b — Zwei Schwerttypen aus der Spätbronzezeit (a — Pančevo; b — aus der Umgebung von Vinkovci).
- Abb. 70 a—v — Kreuzförmige Knöpfe aus dem Depotfund in Ilok (Nach N. Majnarić-Pandžić).
- Abb. 71 — Phalere aus dem Depotfund in Ritičevo (Nach R. Rašajski, 1971).
- Abb. 72 a—b — Kreuzförmige Knöpfe aus der Umgebung von Zemun (Donauufer).
- Abb. 73 a—e — Schmuckgegenstände in Form stilisierter Sumpfvögel aus Novi Banovci (a), Pančevo (b), Novi Bečej (v), Zemun (g), Adaševci (d) und Batina (e).
- Abb. 74 a—g — Verschiedene Psalientypen aus Janjevo (a und v), Batina (b) und Adaševci (g).
- Abb. 75 a—b — Zierplatte und kreisförmiges Anhängsel aus der Zlot-Pečina (Nach N. Tasić, 1980).
- Abb. 76 a—dj — Keramik der älteren Phase der Bosut-Kultur aus Gradina am Bosut (a, b), Kalakača, (v, d, dj) und Vrdnik (g). (Nach D. Popović, 1981).
- Abb. 77 a—v — Keramik der Übergangsphase Kalakača-Basarabi aus Gradina am Bosut (a), aus der Umgebung von Vršac (Kasapska pustara und Mesića kanal).
- Abb. 78 a—g — Keramische Formen der zweiten Phase der Bosut-Kultur (Bosut II-Basarabi) aus Gradina am Bosut (a), Pančevo-Neus Ziegelbrennerei (b und d), Saregrad (v) und Vukovar (g).
- Abb. 79 a—dj — Ornamentierte Keramik des Basarabi-Stils aus Gradina am Bosut.
- Abb. 80 — Stilisierte zoomorphe Darstellungen auf der Keramik des Basarabi-Horizonts der Gradina am Bosut (3, 7, 11) und Analogien von der Fundstätte bei Soprony (Nach E. Patek).
- Abb. 81 — »S«-Motive und laufende »S«-Spirale auf der Keramik des Basarabi-Stils (Nach D. Popović, 1981).

- Abb. 82 — Figurale und geometrische Ornamentik auf der Keramik des Basarabi-Stils (Nach D. Popović, 1981).
- Abb. 83 — Formen der jüngsten Phase der Bosut-Kultur aus Gradina am Bosut (a, b, d, dj), Stari Slankamen (v), Neus Ziegelbrennerei bei Pančevo (g) und Budrovci am Bosut in Srem (e). (Nach D. Popović, 1981).
- Abb. 84 — Motive auf der inneren Seite von Gefäßen der jüngsten Phase der Bosut-Kultur (Nach D. Popović, 1981).
- Abb. 85 — Harfenförmige Fibula aus Kalakača bei Beška (Nach P. Medović, 1978).

Tafeln

- T. I, Abb. 1—6: Keramik der Boleras-Gruppe aus Mostonga bei Odžaci.
- T. II, Abb. 1—6: Keramische Formen der Moriš-Kultur aus Mokrin (1 — Gr. 226; 2 — Gr. 157; 3 — Gr. 282; 4 — Gr. 190; 5 — Gr. 77; 6 — Gr. 107).
- T. III: Metallfunde aus den Gräbern der Moriš-Nekropole in Mokrin.
- T. IV, Abb. 1—6: Goldplatte aus Orolik (1), Nadeln aus Nijemci (2—5) und Diadem aus dem Grab 75 in Mokrin.
- T. V, Abb. 1—6: Keramik der Vinkovci-Kultur aus Dobanovci (1—2), Gradac in Belegiš (3—4) und Gradina am Bosut bei Šid (5—6).
- T. VI, Abb. 1—6: Frühe Vatin-Keramik aus Popov salaš (1—2), und Omoljica (3) und beinerne Schmuckgegenstände aus Vatin (5—6).
- T. VII, Abb. 1—6: Keramik der Vatin-Kultur aus Vatin.
- T. VIII, Abb. 1—6: Keramik der Vatin-Kultur aus Vatin (1, 2, 4) und Pančevo (3, 5, 6 — wahrscheinlich Omoljica).
- T. IX, Abb. 1—2: Keramik der Vatin-Kultur. Deckel aus Vatin (1) und Becher aus Omoljica (2).
- T. X, Abb. 1—4: Beinernerne Schmuckgegenstände (1, 2) und Ahlengriffe (3—4) aus Vatin.
- T. XI, Abb. 1—5: Modell des Tisches (Tafel oder Thron) aus Popov salaš (1) und beinerne Psalien aus Vatin (3—5).
- T. XII, Abb. 1—6: Beinernerne Schmuckgegenstände (1—3), Bronzenaxt (6) und Giessform für Axte aus Vatin und Giessform für lunulare Anhängsel aus Hajdukovo (4).
- T. XIII, Abb. 1—6: Keramik der Verbicioara-Kultur aus Vatin (1—3), Crvenka bei Vršac (4—5), und Becher des Madarovce-Typs aus Kovin (6).
- T. XIV, Abb. 1—4: Becher der Verbicioara-Kultur aus Crvenka (1—3) und Ludaš bei Vršac (4).
- T. XV, Abb. 1—6: Schüsseln der Dubovac-Kultur aus Vatin (2, 3), Ludaš bei Vršac (4, 5), Ilandža (6) und Schüssel des Szeremle-Typs aus der Umgebung von Kikinda (unbekannte Fundstätte — 1).
- T. XVI, Abb. 1—6: Becher der Dubovac-Kultur aus Dubovac (1—4), Ludaš (1, 5) und Ständer aus Dubovac (6).
- T. XVII, Abb. 1—6: Dubovac-Keramik aus Ludaš bei Vršac (1, 5), Dubovac (2, 4, 6) und Dupljaja (3).
- T. XVIII, Abb. 1: Schalen der Dubovac-Kultur aus Dubovac.
- T. XIX, Abb. 1—2: Zwei Becher aus Ludaš bei Vršac.
- T. XX, Abb. 1—6: Keramische Formen HGK aus Hajdukovo (2, 4, 6), Ludaš bei Subotica (5) und aus der Umgebung von Vršac (1, 3).
- T. XXI, Abb. 1—2: Schüssel und Urne aus der Nekropole bei Idjoš.
- T. XXII, Abb. 1—4: Ein Teil des Depotfundes aus Vajska.
- T. XXIII, Abb. 1—2: Schüssel, Urnendeckel und Becher-Urne aus der Nekropole Stojića gumno in Belegiš.
- T. XXIV, Abb. 1—2: Grab *in situ* und Urne aus der Nekropole Rafinerija nafte bei Pančevo.
- T. XXV, Abb. 1—6: Keramik der Gava-Gruppe aus der Nekropole bei Vajuga (Djerdap II).
- T. XXVI, Abb. 1—6: Schüssel aus der jüngeren Phase der Belegiš-Kultur aus Gomolava (1) und Keramik aus der älteren Phase der Bosut-Kultur aus der Umgebung von Pančevo (2, 5) und aus Gomolava (3, 4, 6).
- T. XXVII, Abb. 1—2: Stilisierte zoomorphe Bronze-figur (1) und bogenförmige Fibula aus Zlotska Pečina (2).
- T. XXVIII: Teile der beinernen Trense aus Zlotska Pečina.
- T. XXIX: Teile des Bronzegürtels aus Zlotska Pečina.

index

INDEX*

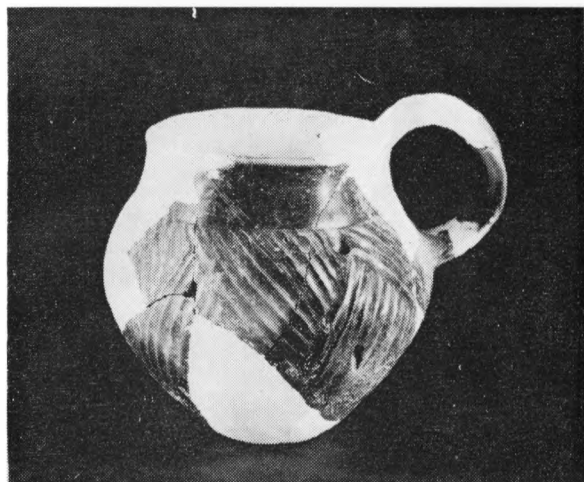
- Адашевци (Шид)
остава: 112—114, 117, 118, 125
гроб: 130
- Алзашка група НГК: 85, 86
Алун, остава: 125
Амантини: 109, 130—133
Ара-Најдusamson хоризонт: 65, 66, 70, 71
Апатин (Бачка): 87
Апијан: 133
Аргиса-Магула: 11, 20
Аргонаути: 110
Арађанска хумка (Мокрин): 26
Аријан: 133
Арменохори (Грчка): 21
Асирци: 110
Атеница (Чачак): 130
Аутаријати: 132—133
- Бабадаг култура (група): 111, 118, 119, 123, 124
баденска култура: 10, 11, 25—35, 52, 59
Бајердорф-Велатице култура: 104
бакарне секире: 9, 19
Бакарно гумно (Прилеп): 30
Балатон група: 31
Bałta Verde (Рум.): 114, 123, 126, 127, 130
Банат: 28, 39, 40, 42, 45, 59, 60, 62, 67, 68, 71, 73,
85—87, 90, 100—104, 121, 122, 123
румунски део Баната: 30, 32, 35, 45, 52, 59
Банатска Паланка (Рудине): 102
Банатски Карловац (Виногради): 45, 87
- * Индекс садржи попис култура, налазишта и племена која се у књизи помињу. Изузетно укључен је и неки значајан појам (тумули, остава) са којим се често оперише у тексту. Поред тога у индексу су укључене и неке уже регије са подручја које се у књизи обрађује. Ради лакшег сналажења поред назива локалитета дата је и ближа одредница (за насеља у Југославији) односно скраћеница земље где се налазиште налази (Мађ. — Мађарска; Рум. — Румунија; ЧСР — Чехословачка; Буг. — Бугарска итд.).
- Бановци (Земун): 113, 117, 130
Барајево (остава): 113
Баранда (Панчево): 29
Баре (Крагујевац), тумули: 23—26
Barca (ЧСР): 102
Basarabi (Рум.): 130
Басараби (култура) група: 14, 111, 114, 116, 118—127
Батајница (тумул): 23, 26, 35, 39
Батина (Осијек): 112, 114, 116, 119, 120
Батка (Перлез), хумка: 23, 24, 25, 103
Бачка: 42, 59, 62, 86, 90, 100, 119, 121
Белегиш (Срем):
Ирадац: 48, 49, 91—93, 101, 104
Стојића гумно: 63—64, 68, 91—96, 100, 101
Шанчине: 32, 34, 35, 46
Белегиш (белегишка) култура (Белегиш—Круче-
ни): 13, 14, 50, 60, 74, 86, 87, 88, 90—106, 122
Белегиш II-Гава група, 122, 123
Бели Манастир: 50
Белозерска група: 111
Бељарица (Земун): 28
Beremend (Мађ.):
Виље (Беље?): 71
Bicske (Мађ.): 42
Bobda (Рум.): 91, 100
Богдановци (Срем): 130
Богојево: 87
Bodrogkeresztúr (Мађ.): 102
бодрогкерестурска (Bodrogkeresztúr) култура: 22,
30, 31, 50, 52, 53, 56, 72
Борстек (Словенија): 123, 124
босутска култура (Босут—Басараби комплекс): 14,
114, 115, 118—125, 130, 133
Brađița (Рум.): 23, 26
Бреуци: 109, 130, 133
Брза Врба (Ковин): 28, 45
Брза Паланка (остава): 125
Бубањ (Ниша): 32
Бубањ—Хум (бубањско-хумска) група:
в. Бубањ—Salcuța
Бубањ—Salcuța култура (комплекс): 11, 18, 20—23,
27—32

- Budapest XIX (Мађ.): 42**
Будишићи (остава): 113
- Вајска (Оуаци): 30, 93**
Vai група
 в. валско-даљска култура
Валач (Косовска Митровица): 30
Vale lui Mihai (Рум.): 102
валско-даљска (Vál—Даљ) култура: 14, 113—115, 118—120
Ватин (Вршац): 24, 64—68, 87, 103
ватинска култура: 13, 40, 50, 56, 58—69, 71, 73, 91, 92, 97
Ваћа (Vatya) култура: 50, 62, 63, 64, 73, 86
Vezargom (Веспрем) фаза инкрустоване керамике: 64
Велебит (Сента): 42, 43, 87, 90
Велики гај (Вршац): 69, 70
Vencőllő—Schlosspark (Мађ.): 44
Vetbița (Рум.): 23, 26, 68, 70
Вербицоара (Verbićioara) култура: 13, 40, 60, 62, 67—69, 71
Verbićioara (Рум.): 67, 68
Ветеров (Většov) група: 86
Видин (Буг.): 23, 126, 127
Виндија: 95
винковачка (Винковци—Somogyvár) култура: 11, 43, 45—50, 62, 63, 67, 69, 72, 73
Винковци (Тржница): 46, 47, 49, 50, 105
Виномер (Метлика): 40
Винча (Бело брдо): 60, 61, 64
винчанска култура: 30, 31, 34
Вировитица: 88—90
Виртемберг група NGK: 85, 86
Виселбург (Wieselburg) група: 70
Влајковац (Вршац), тумул: 24
Војка (Земун), тумул: 23, 26, 35
Војловица (Панчево), тумул:
 в. Панчево
Враново (остава): 125
Враце (Буг.): 126, 130, 131
 тумул: 23
Врдник (Срем), Пећине: 32, 45—49, 117
Вртиште (Ниш), остава: 125, 126
Вршац: 28, 45, 87
Вуковар:
 Лијева бара: 114, 116, 119—121
 остава: 93
Вучедол: 27, 32—35, 39
вучедолска култура: 13, 27, 28, 31—35, 40—43, 45, 46, 50, 59, 68, 73
- Gáva (Мађ.): 102**
Гава култура: 14, 86, 92, 98, 102—106, 110, 111, 118, 122, 125
Гадимље (Липљан): 20
Гети: 131
Girkov (Рум.): 28
Glavanești Veche (Рум.): 22
Гласинац: 115, 116, 126
Глина III — Schneckenberg култура: 40, 43, 45, 68
Глокенбежер (Glockenbecher) култура: 40, 41—44, 46, 48, 73
Govoga-Sat (Рум.): 21
Gogoși (Рум.): 126, 130
Голиградска група: 111
Голокут (Визић): 63, 64
Гомолава (Хрковци): 32, 34, 35, 60, 64, 90, 91, 101, 104—106, 111, 114, 115, 120, 122—126, 132
Хртковци — гроб: 114
- Gornea (Рум.): 124**
Gornești (Рум.): 62
Гордск-Усатово култура
 в. Усатово
Грабар—Сврачар (Неготин): 20
Градац (Злокућани): 30
Градац (Плетерница): 95
Градина (Митровац): 35
Градина на Босуту (Оролик): 72, 73, 116, 117, 120—123, 130—132
Градина на Босуту (Шид): 46, 47, 49, 50, 62—64, 72—74, 120, 121, 124—126
Градина (Толисавци): 27
Грапчева шпиља (Хвар): 39, 40, 42
Grotta del Ciclamì (Трст): 40
Гуљајгород (СССР): 124
Гумелница (Gumelnița) култура: 21—23, 27
Гушче (Словенија): 91, 95
- Даљ (Осијек): 114, 115, 126**
даљска култура: 118—121, 133
 в. валско-даљска култура
Дарда (Осијек): 50
Дарданци: 132
Дачани: 109, 131
Дворови (Бијељина): 26
Дебело брдо: 39, 42
Дебнево (Буг.): 114, 127
Dezsk (Деск), Мађ.: 56, 63, 68
Десеа Mureșului (Рум.): 18
Дикили Таш (Грчка): 20
Добова—Руше хоризонт: 122
Добрача (Крагујевац): 60, 95—97, 106
Добрина (СССР): 123
Добруца: 28
Dolný Peter (ЧСР): 95
Домогуа (Мађ.): 43
Доња долина: 116, 119, 126, 127
Дорослово (Сомбор): 114, 119, 120
Drepsova (Рум.): 117
Дуб (остава): 125
Дубовац: 73, 74, 95, 103
дубовачко-жутобрдска култура: 13, 74, 95, 96
Дунавци (Буг.): 130
Дупљаја: 73
- Ђурђево (Рача Крагујевацка): 32, 59**
- Егејска (дорска) сеоба: 86, 88, 95, 96, 98, 102, 103**
Еђек (Egyek) група NGK: 85, 89
Езеро (Буг.): 20, 21
Економија Сава (Јаково): 14, 91, 92, 101, 103—105, 122
Енџе (Буг.), тумул: 23
Ердут (Осијек): 100
Естергон (Ezstegon) група инкрустоване керамике: 64
Еутресис (Грчка): 20
- Жабари: 50**
Жаботиско поселеније (СССР): 123
Жванец (СССР): 124
Жидовар (Вршац): 60, 61
Жировница (Крагујевац), остава?: 113, 116
Жуто Брдо: 95
жутобрдска група: 73, 85, 91, 106
 в. дубовачко-жутобрдска култура
- Загреб—Врапче: 90**
Земун (обала): 45, 112, 116
Зецови (Приједор): 32, 123

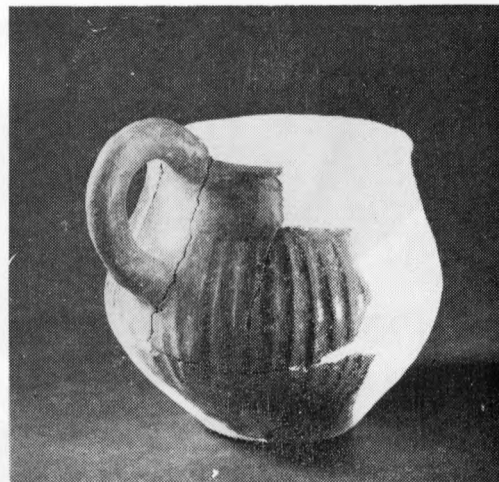
- Зок (Zók) група: 42, 45
 Злотска пећина (Бор): 20, 30, 114—118, 125, 126, 130
 Zsáka (Мађ.): 44
- Иг I—II култура: 39, 40
 в. Љубљанско барје и Љубљанска култура
 Иђош (Кикинда): 87, 88
 Iža (ЧСР): 32
 Иланца (Вршац): 60, 87, 91, 92, 95, 103
 Илијада: 109
 Илири: 98, 133
 Предилири: 18
 Илок (остава): 110, 112
 Инкрустована керамика (култура): 9, 11, 50, 63, 64, 69, 73, 91—93, 95, 96
 Insula Vamului (Рум.): 111, 118, 123—125
 Исократ: 132
- Јабука, Три хумке (Панчево)
 в. Панчево
 јамна култура (култура гробова са јамама): 16, 19, 21—26, 31, 43
- Јаково
 в. Економија Сава
 Јањево (Косово)
 остава: 113, 116
 Јарчине (Срем), остава: 113
 Јасик (Крагујевац): 32, 59
- Калакача (Бешка): 122, 125, 133
 Калакача фаза (група, тип): 116, 118, 120, 123—125, 130
 Кантарос стил: 60
 Карабурма (Београд): 88, 91, 92, 94, 95, 99, 100—102
 Карагач (Косовска Митровица): 127
 Катакомбни гробови (култура): 35, 39, 43
 Kategyhaza (Мађ.), тумул: 26
 Kelebia (Мађ.): 63
 Келти: 133
 Кимерци: 11, 109—111, 115, 118
 в. Трако-Кимерци
 Кладово (остава): 18, 19
 Кличевац: 73
 Ковилово (Неготин): 30
 Ковин: 103
 Козјак: 50
 Косидер (Kozsider) хоризонт остава: 88, 89, 93
 Колари: 130
 Коњанички реквизити: 109—111, 114, 115, 118
 Корбово: 85, 95
 Косихи-Чака (Kosihy-Čaka) група: 32, 43, 46, 50, 73
 костолачка култура: 28, 31—35, 59
 Коцофени (Coțofeni) култура: 12, 20—22, 27, 28, 31, 32, 40, 43, 45, 51, 52, 68
 Краков—Sandomierz (Пољска): 43
 Красно (ЧСР): 43
 Кривељ (Бор): 30
 Критсана (Грчка): 11, 21
 Крушевац (Лазарица): 130
- Кручени
 в. Cruceni; Белегиш—Cruceni
 Kugelamforen култура: 41, 44
 Кукутени (Cucuteni) култура: 16, 21—23, 27
 Култура звонастих пехара
 в. Глокенбехер култура
 Култура поља са урнами
 в. Urnenfelder култура
 Култура са инкрустованом керамиком
 в. инкрустована керамика
- Кулч (Kulcs) група: 73
 Курган култура: 31, 44
- Лариса (Грчка): 27
 ласињска (Ласиња) култура: 31
 Латен (La Tène): 122
 Легард (Копривница), остава: 116
 Liverzile (Рум.): 91
 Лијева Бара
 в. Вуковар
 лиценска (Lützen) култура: 42, 94—96
 Ловеч (Буг.): 126, 127, 130
 Locușteni (Рум.): 68
 Лудаш (Вршац): 68
 Луцку (ЧСР): 27
- Љубимовка (СССР): 123
 Љубљанска култура: 40—42, 46, 73
 Љубљанско барје: 42
 Љубљанско барје (култура): 32, 35, 40, 41
 Љубљаци (Крагујевац): 59, 60, 61
- Мађаровце (Mađarovce) група: 86, 95
 Мако-Нирсеђ (Makó-Nyírség) група: 35, 39, 42—44, 46, 48, 50, 59, 73
 Мала груда (Тиват): 39, 40, 42, 50, 73
 Маџ (Алб.): 11, 30
 Манастир (Госпођин вир на Дунаву): 59
 Мариуполе (СССР): 19
 Мартонош (Суботица): 89
 Мађија (Ражањ): 97
 Медвеђа (Крушевац): 97
 Медијана (Ниш): 97
 Медијана култура: 87, 95—97, 102, 103, 106
 Медина (СССР): 111
 Мези: 109, 131
 Mezölak (Мађ.): 42
 Мервинци (СССР): 124
 Мизија (Буг.): 127
 микенска култура (цивилизација): 86, 98
 Милошевац (Осипаоница): 130
 молдавска група: 110, 111
 Moldova Veche (Рум.): 32, 39, 40, 45, 75
 Мокрин (Кикинда): 54—56, 63, 69, 70, 72
 моришка култура: 40, 51—58, 59, 60, 63, 67, 70, 72
 Мостонга (Опац): 28
 Мраморац: 130
 Мункачево (СССР): 102
- Nagyárpád (Мађ.): 46
 Nagykálló (Мађ.): 102
 Нађирев (Nagytrén) култура: 43, 44, 48, 56, 59, 67, 73
 Негришори: 46, 47
 Nemesvámos (Мађ.): 42
 Нијемци (Винковци), остава: 65, 71
 Нирсеђ (Nyírség) група: 32, 44—45
 в. Мако-Нирсеђ
 Нитра група: 70
 Nyírség (Мађ.): 44, 73
 Ноа култура: 110, 111
 Nové Zámky (ЧСР): 43
 Нови Бечеј (остава): 112, 113, 115
 Нови Пазар (Петрова црква): 130
 Новиград Подравски: 90
 остава (депои):
 енеолит: 18, 19
 бронзано доба: 72, 88, 89, 93, 99, 101, 102, 109—113
 гвоздено доба: 115, 116, 125—130

- Obeba (Рум.): 66, 73
 Одмут пећина (Плужине): 46, 47, 50
 Ozsentivan (Мађ.): 56
 Окер гробови (Окерграб култура): 10, 18, 19, 21, 23, 27
 Олтенија: 28, 30, 40, 67, 68
 Опатовац: 39
 Орешац (Вршац): 91, 103
 Орловка (СССР): 123
 Орхоменос (Грчка): 21
 Остриковац (Светозарево): 46, 47
 Ostrovul Corbului (Рум.): 30, 45
 Ostrovul Moldova (Рум.): 59, 62
 Отомани култура: 13, 63—69, 71, 73, 89, 96
 Падеј (Чока), хумка: 23, 24, 25
 Падина (Вердап): 26
 Пађине (Зворник): 87
 Pазsаb-Hordozódiűb (Мађ.): 44
 Панонски пехари: 88, 93
 Панчево, 105
 Војловица, тумул: 23, 101—103
 Јабука, три хумке: 23, 24
 Најева циглана: 112, 115, 121, 131
 Парадими култура: 27
 Парафин група: 13, 87, 91, 95—98, 106
 Паркани (СССР): 123
 Патинце (ЧСР): 32
 Певкаки магула: 11, 20
 Перлез (Зрењанин): 28
 Pесса (Рум.): 99, 102, 104
 Печуј (Пес) група
 Пилатовићи (Ужичка Пожега): 126, 130
 Пилињ (Píliny) група: 89, 102
 Pílismarot-Basarharc (Мађ.): 27
 Питварош група: 56, 73
 Пишури Чесма (Зајечар): 97
 Pлепiђа (Рум.), тумул: 23
 Плочник (Прокупље): 30
 Подгорац (Нашице): 94, 96
 Pорешти-Novaci (Рум.): 130
 Попинци (Сремска Митровица): 72
 Попов Салаш (Каћ): 60—66, 71, 91
 Постела (Словенија): 123, 125
 Прапатница (Славонија): 69, 70
 Прахово (Неготин): 30
 Предионица (Приштина): 30
 Прибој на Лиму: 46, 47, 50
 Привина глава, остава: 112, 115
 Пригревица (Земун): 29
 Прогар (Земун), остава: 72
 Проминиста култура: 31
 Protovillanova урне: 103
 Пшеничево култура: 111, 118, 119, 132
 Рабиша пећина (Буг.): 130
 Рађевина (зап. Србија): 87, 88
 Rast — Seaca de Címp (Рум.), тумул: 23, 26
 Рахмани култура: 11
 Рец-Гајари (Retz-Gaјару) култура: 40, 41, 46
 Ритишево (Вршац), остава 112
 Ритопек (Београд): 114, 117
 Рогојевац (Крагујевац), тумул: 23—25
 Рожанци, остава: 116
 Роспи Руприја (Београд): 91
 Рочевихи (Зворник): 87
 Рубеж (Никшић): 40, 42, 50
 Рудковечко городиште (СССР): 123
 Рудовци (Аранђеловац), остава: 112, 116, 125
 Руиште, остава: 127
 Русе (Буг.): 72
 Рутевац (Алексинач): 97
 Салкуца (Salcuђа) култура
 в. Бубањ—Салкуца
 Сараорци: 100, 101
 Сарваш (Осијек): 32—34, 100,
 Сарине међе (Светозарево): 125
 Satu Mare (Рум.): 102
 Светозар Милетић: 90
 Сегзард (Szegzard) група инкрустоване керамике:
 64
 Серемле (Szeremle) култура: 13, 63, 64, 73, 86, 90,
 96, 105
 Сечањ (Зрењанин), остава: 91, 105
 Szava (Мађ.): 46, 47
 Szemely (Мађ.): 90
 Szentes—Vekerzug (Мађ.): 117
 Szóreg (Сириг, Мађ.): 56, 63, 68
 Siklós (Мађ.): 90
 Синошевци (Чачак), остава: 112, 116
 Сирова Каталена (Копривница): 88, 89
 Silíştioara (Рум.): 28
 Скипрти (кемени): 19, 21
 Скити: 10, 13, 14, 18, 130
 Скороновац (Вршац), тумул: 26
 Славонија: 47, 49, 52, 73, 104, 105, 119, 130, 133
 слатинска група: 100
 Смедовац (Неготин): 30
 Smeieni (Рум.): 27
 Смерекивка (СССР): 111
 Somogyom (Мађ.): 72
 Sorgon (Мађ.): 114, 123, 124, 128
 Сотин (Вуковар), остава: 39, 100
 Софронијево (Буг.): 114, 126
 Средњи Стог II (СССР): 21, 22
 Срем: 44, 47, 49, 52, 59, 73, 74, 86, 87, 91—93, 100,
 101, 104, 105, 119, 120—125, 130, 132, 133
 Сремска Митровица: 130
 Српски Крстур: 20, 26
 Стари Сланкамен: 131
 Старчево—Кереш—Криш (Starчеvo—Körös—Cris)
 комплекс: 10
 степске културе (елементи, налази): 13, 18, 19, 23,
 Stillfried (Аустр.): 114
 Стојића гумно
 в. Белегиш
 Стојкани-Козија група: 111
 Страбон: 110, 133
 Студенес—Иг (Љубљана): 69, 70
 Сурчин: 88, 91, 92, 95, 101, 102
 Susana (Дугој — Рум.): 102, 103
 Теј (Tej) група:
 Терекли Мербет (СССР): 21
 Tibava (ЧСР): 27
 Тиват
 в. Мала груди
 Tizsavasvari (Мађ.): 44
 Тилатаји: 132
 Тисаполгар (Tizsapolgar) култура: 18, 22, 29, 31,
 53, 72
 Токод група: 64, 73
 Толисавци: 50
 Трако—Кимерци (налази, продор): 10, 13, 14, 18,
 105, 110—116, 118, 119, 122, 125, 127, 130
 Трачани: 98, 111, 115, 131, 133
 Трери: 132
 Трешњавц (Сента): 87

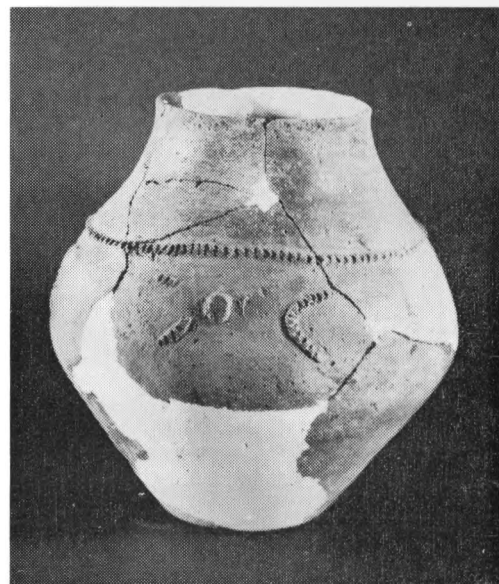
- Трибали: 109, 127, 131—133
 трипольска култура: 16, 21, 23, 27
 Троја: 27, 111
 Тројан (Буг.): 126
 Тукидид: 132
 Турија (Сомбор): 91
 тумули (хумке): 23—26, 35, 39
- Uioara de Sus (Рум.): 109, 115
 Уља (Вршац), тумул: 24
 Умчари: 130
 уњетичка (Ūnētice) култура: 9, 60, 67, 70
 Урненфелдер (Urnenfelder) култура: 90, 100—104, 106, 113—115, 118—120
 Уровица, остава: 125
 Усатово (Городск—Усатово) култура: 16, 22, 27
- Fedeleşeni (Рум.), скиптар: 21
 Феригиле, Феригиле—Биршеншти (Ferigile—Birşeşti) група: 118, 123, 125—127, 130
 Феудвар (Мошорин): 103
 Фолтешти (Folteşti) група: 20, 21
 Фишбута (Fischbutta): 34, 35
 Фотолivos (Грчка): 20
 Фрижани: 98
 Frögg (Аустр.): 123
 фурхенштих (Furchenstich) орнамент: 32, 34, 35
 Футог (Нови Сад), остава: 101, 102
 Fűzesabony (Мађ.): 114
- Hăbăşeşti (Рум.): 72
 Хајдуково (Суботица): 87, 89, 90
 Hajdúsag (Мађ.): 44
 Хамер (Chamer) група: 43
 Хатван (Hatvan) култура: 39, 44, 73
 Херодот: 109, 132
 Herculana (Рум.)
 в. Hotilor
 Хигелгребер (Hügelgräber) култура: 11—13, 48, 85—90, 91, 97, 103, 104, 105, 106
 Хисар (Сува Река): 20, 32
 Хомер: 110
 Hotilor (Рум.): 30, 45
 Хртковци
 в. Гомолава
 Хрустовача (Сански Мост): 32, 40
 Хумска Чука (Ниш): 30
 Хуњади (Huniady)—Вајска група: 12, 29, 30, 31
 Hunia (Рум.), остава: 127
- Caverna del Petrosso (Италија): 40
 Cainari (Рум.): 22
 Casimce (Рум.): 21
 Celei (Рум.): 28
 Цетина (Сплит) тумули: 42
 Цетина група: 39, 40
 Cîrna (Рум.): 73, 74, 94, 95
 Clit (Рум.): 45
 Corabia (Рум.): 28
 Cornuntel ((Рум.), остава: 99, 104
 Coslogeni група: 110, 111
 Црвенка (Вршац): 68
 Црнокуби (Битаљ): 20, 30
 Црнокалачка бара (Ражањ): 30
 Cruceni (Рум.): 91, 95, 98, 99
 в. белегишка култура, Белегиш—Cruceni
 Ciina Turcului ((Рум.): 45
 Chidici (Рум.), остава: 127
- Čaka (ЧСР): 43
 Чепел (Csepel) група: 42, 48, 73
 Чернавода (Cernavoda) I група: 20, 28
 Чернавода II група: 40
 Чернавода III—Болерас (Cernavoda III—Boleráz) култура: 10—12, 18, 21, 22, 27—31
 Чернолесна група: 110, 111, 124
 Челеи (Celei) група: 20, 23, 27
 Чока (Нови Кнежевац): 42
 Чоку лу Балаш (Бор): 20
 Чорва (Csorva) група: 104, 106
 Csabrendek (Мађ.): 90
 Csongrad—Ketöschalom (Мађ.): 19
 Чуруг, остава: 130
- Шаренград (Илок)
 остава: 112, 115, 117—119, 122, 123, 125, 130
 Ремово: 114, 119—121
 Шайбенхенкел (Scheibhenckel): 30
 Широко (Сува Река): 116, 125
 Шнур (Schnur) керамика: 11, 18—20, 40—44, 94, 96
 Шомођивар (Somogyvár)
 в. винковачка (Винковци—Somogyvár) култура
 Штраубинг (Straubing) култура: 9, 70
 Шумадија: 59, 97
 Шуплевец (Битољ): 11, 21, 30

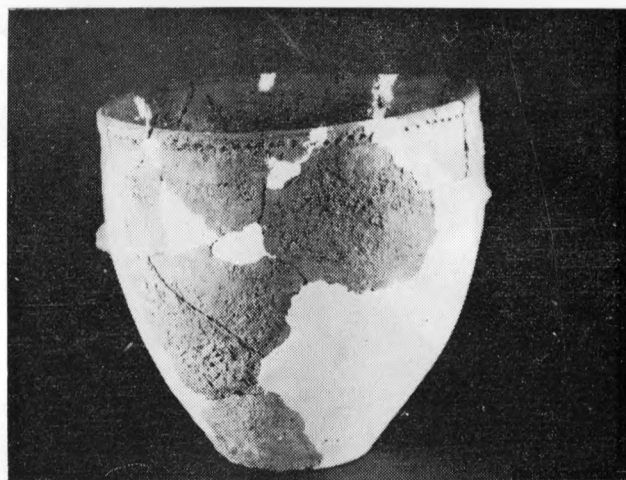
1

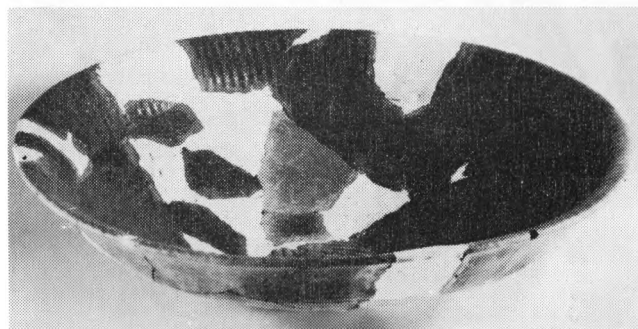
2

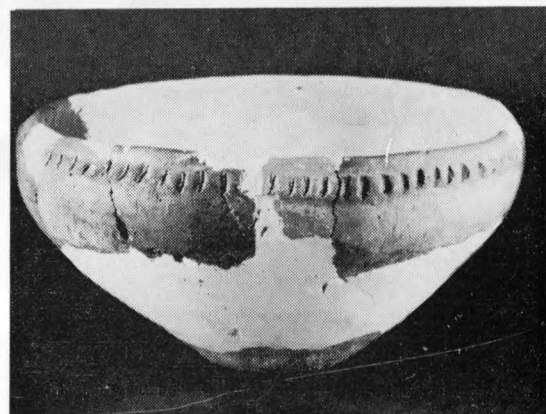
4

3

5

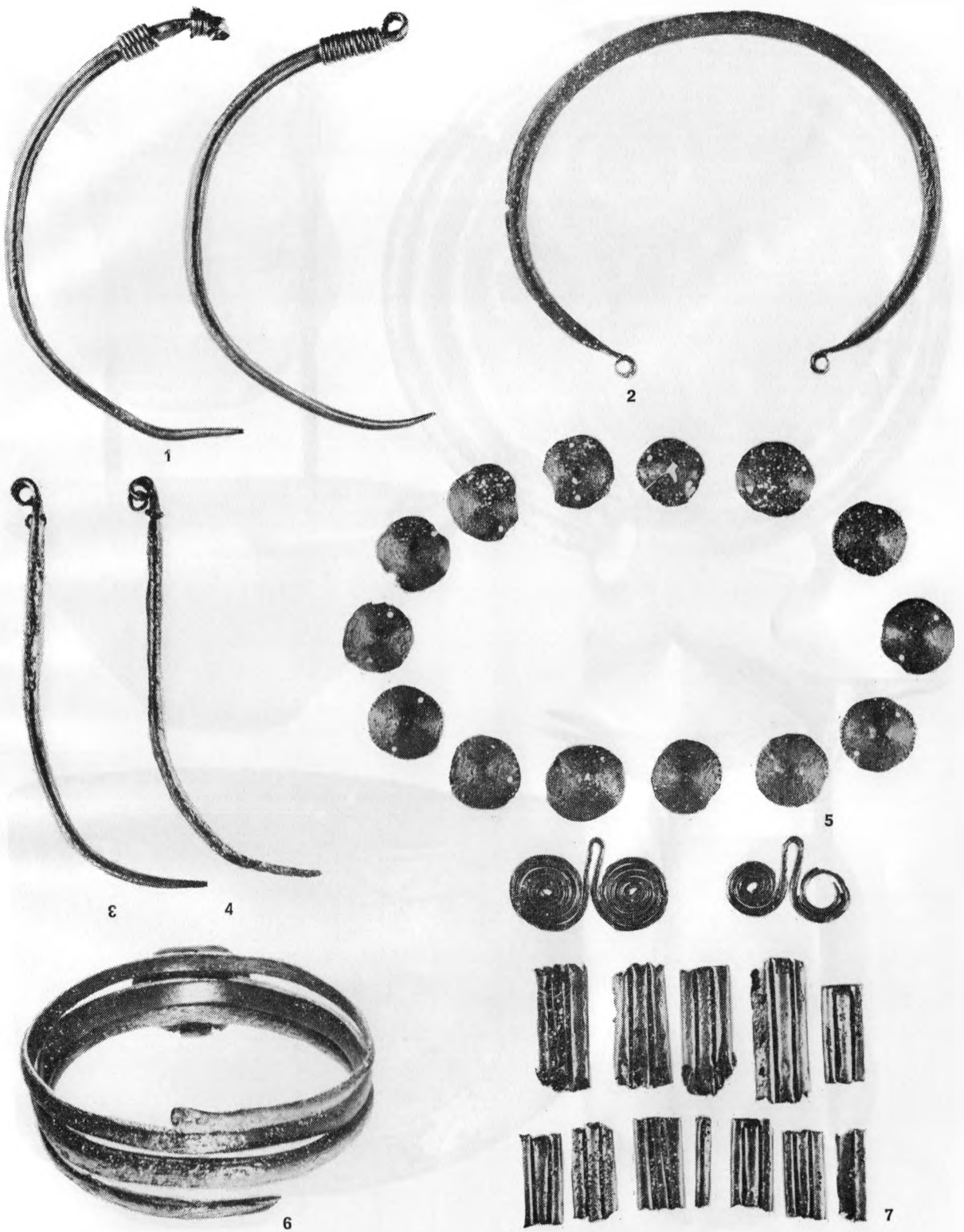
6

Сл. 1—6: Керамика Болераз групе из Мостонге код Оџака.

Табла II

Сл. 1—6: Керамички облици моричке културе из Мокрина (1 — гр. 226; 2 — гр. 157; 3 — гр. 282; 4 — гр. 190; 5 — гр. 77; 6 — гр. 107).

Метални налази из гробова моришке некрополе у Мокрину.

Табла IV

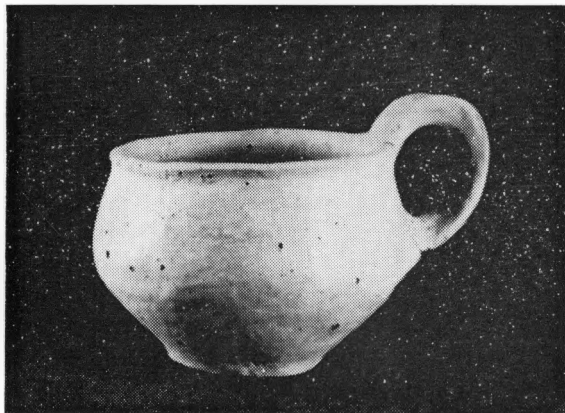

Сл. 1—6: Златна плоча из Оролика (1), игле из Нијемаца (2—5) и дијадема из гроба 73 у Мокрину.

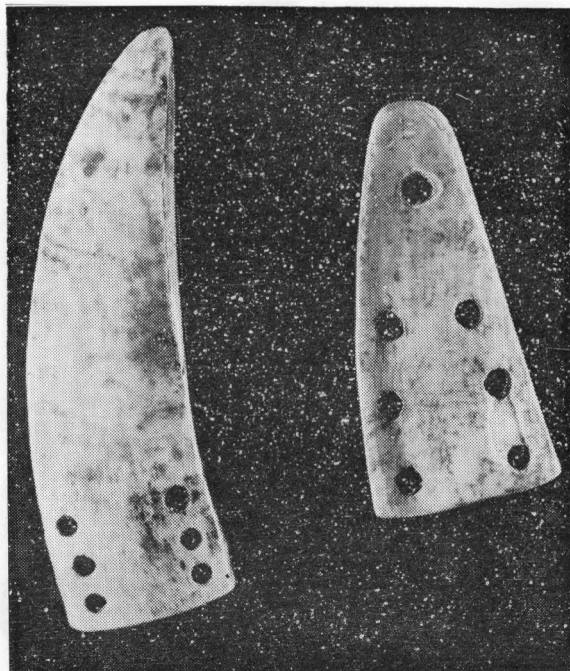

Сл. 1—6: Керамика винковачке културе из: Добановаца (1—2), Градца у Белегишу (3—4) и Градине на Босути код Шида (5—6).

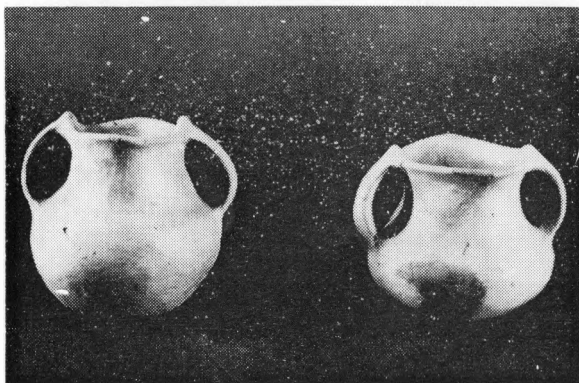
Табла VI

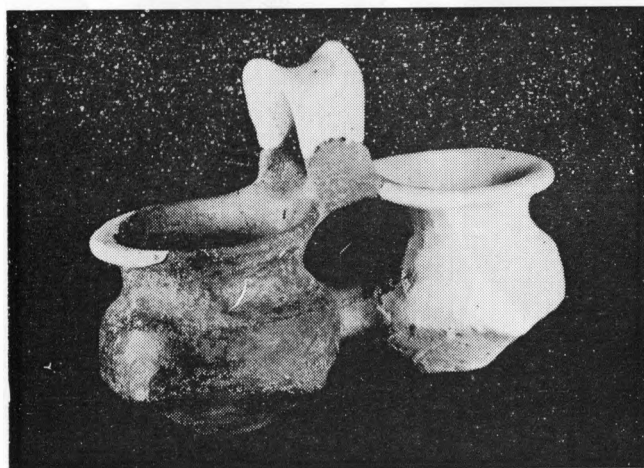
1

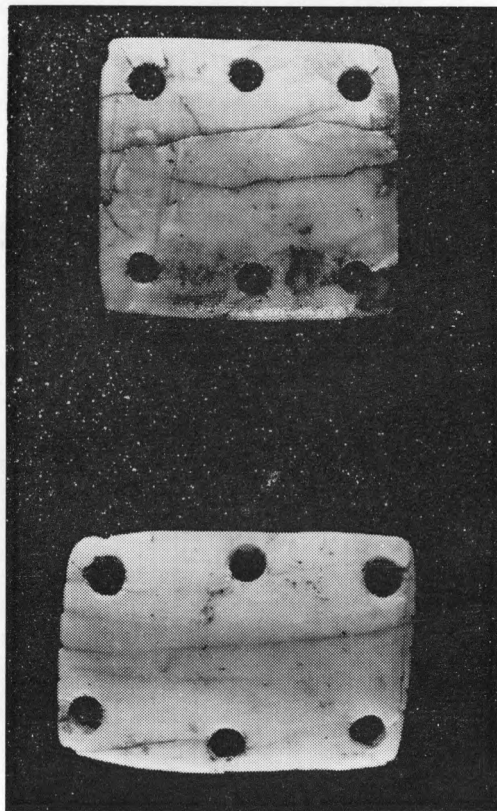
2

3

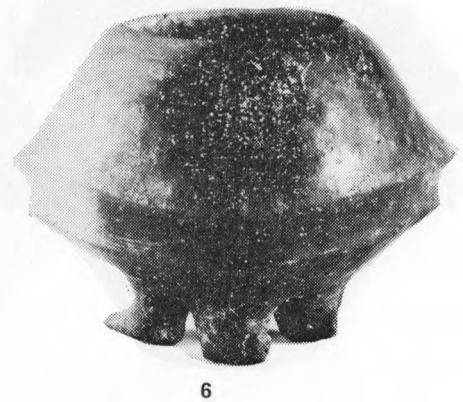

4

5

Сл. 1—6: Рана ватинска керамика из Поповог салаша (1—2) и Омољице (3) и кошгани украсни предмети из Ватина (5—6).

Сл. 1—6: Керамика ватинске културе из Ватина.

Табла VIII

Сл. 1—6: Керамика ватинске културе из Ватина (1, 2, 4) и Панчева (3, 5, 6 — вероватно Омољца).

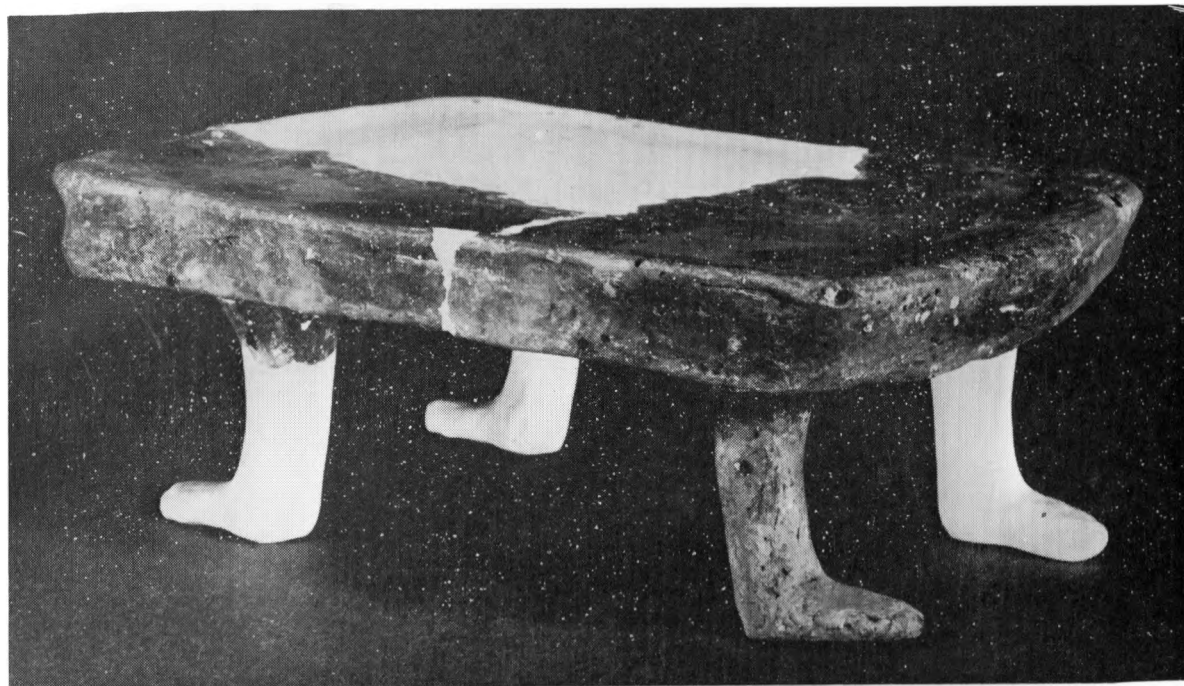

Сл. 1—2: *Керамика ватинске културе: поклопац из Ватина (1) и пехар из Омољице (2).*

Табла X

Сл. 1—4: Коштани украсни предмети (1, 2) и дршке за шила (3—4) из Ватина.

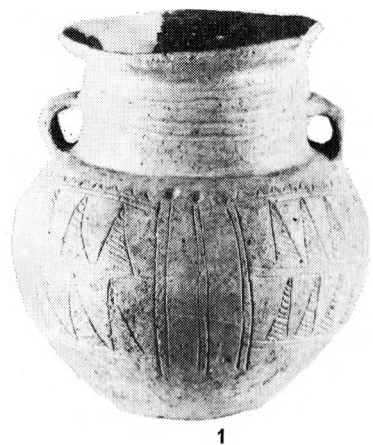

Сл. 1—5: Макета стола (трпеза или престо) из Поповог Салаша (1) и коштане псалије? из Вагина (3—5).

Табла XII

Сл. 1—6: Коштани украсни предмети (1—3), бронзана секира (6) и калуп за ливење секире из Ватина " калуп за ливење лунуластих привесака из Хајдукова (4).

Сл. 1—6: Керамика Вербичоара културе из Ватина (1—3), Црвенке код Вршца (4—5) и пехар Мађароце типа из Ковина (6).

Табла XIV

1

2

3

4

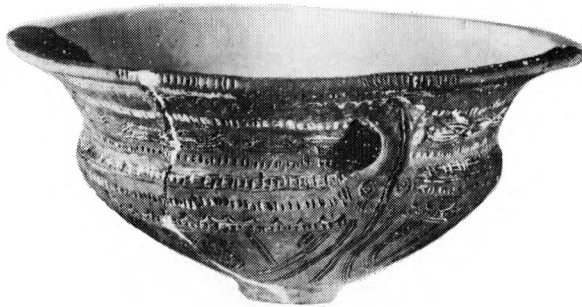
Сл. 1—4: Пехари Вербичоара културе из Црвенке (1—3) и Лудаша код Вршца (4).

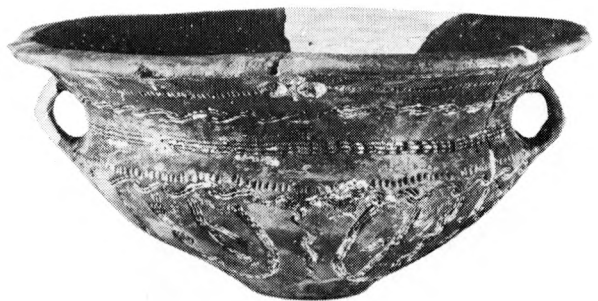
1

2

3

4

5

6

Сл. 1—6: Зделе дубовачке културе из Вагина (2, 3), Јудаша код Вршца (4, 5), Иланце (6) и здела Сзеремле типа из околине Кикинде (непознато налазиште — 1).

Сл. 1—6: Пехари дубовачке културе из Дубовца (1—4), Лудаши (5) и постоље из Дубовца (6).

Сл. 1—6: Дубовачка керамика из Лудаша код Врица (1, 5), Дубовца (2, 4, 6) и Дупљаје (3).

Шоље дубовачке културе из Дубовца.

Сл. 1—2: Два пехара из Лудаши код Врица.

1

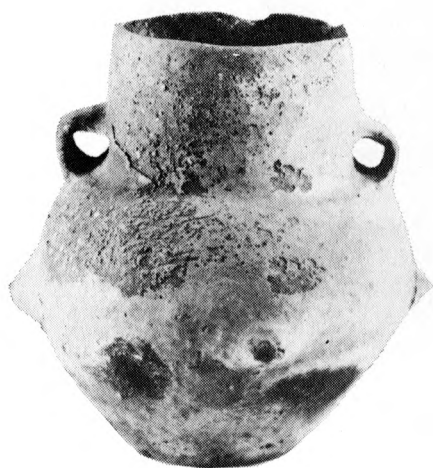
2

3

4

5

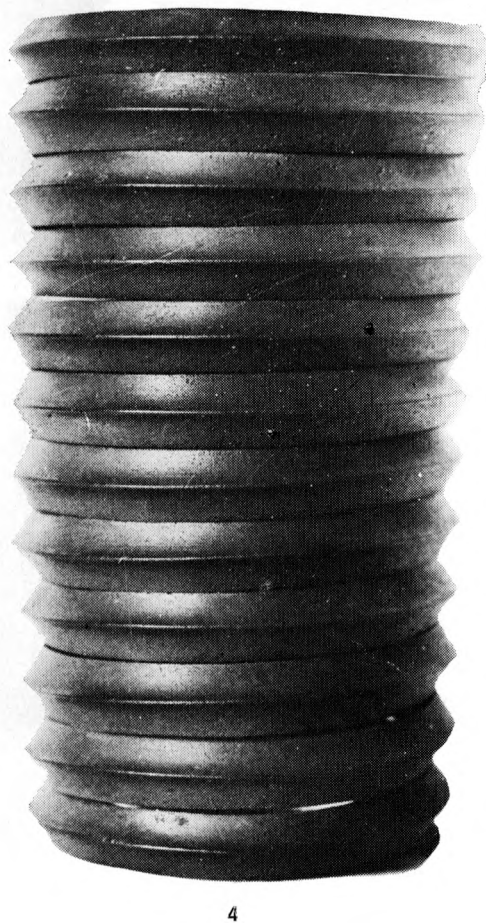
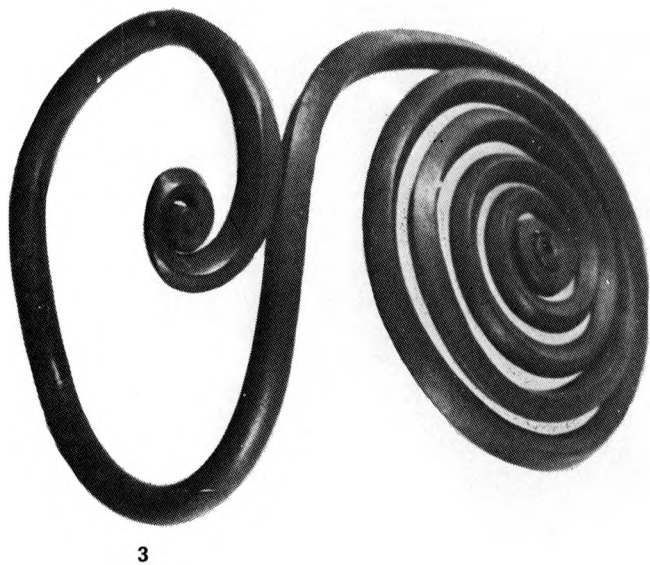
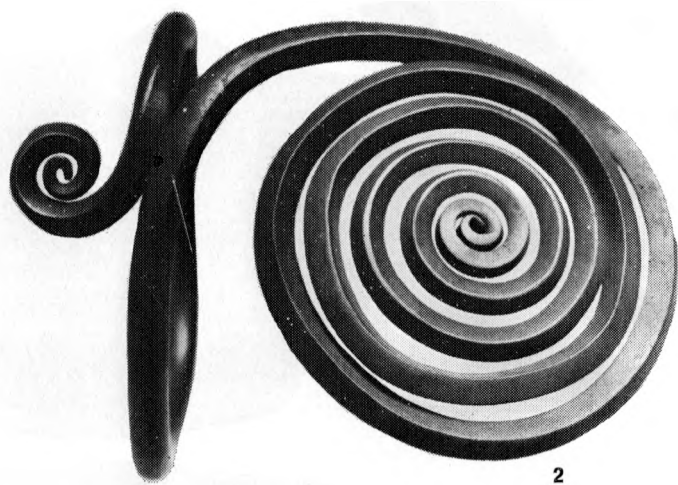

6

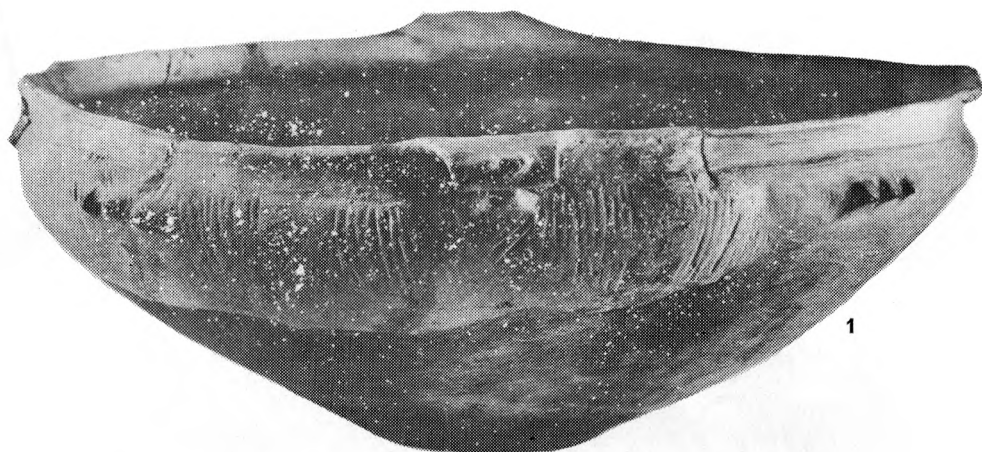
Сл. 1—6: Керамички облици НГК из Хајдукова (2, 4, 6), Лудаша код Суботице (5) и из околине Вршца (1, 3).

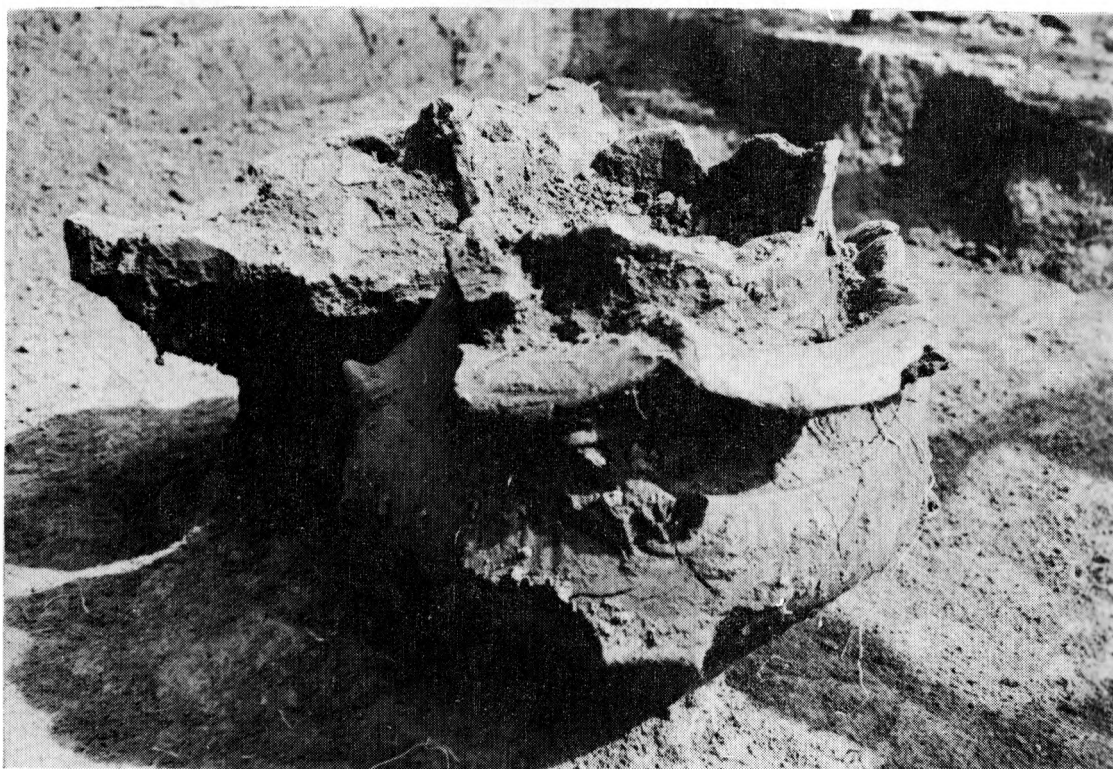
Сл. 1—2: Здела и урна са некрополе НГК код Иђоша.

Сл. 1—4: Део оставе из Вајске.

Сл. 1—2: Здела, поклопац урне и пехар-урна са некрополе Стојића гумно у Белегишу.

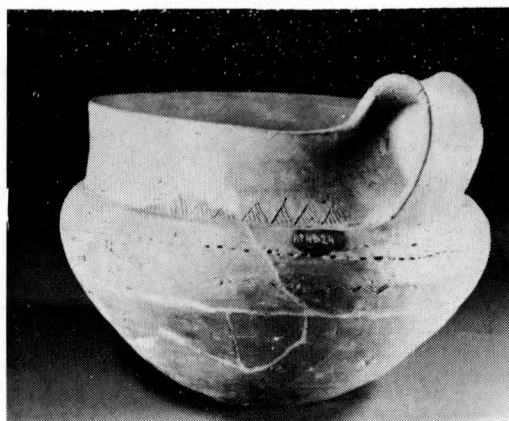
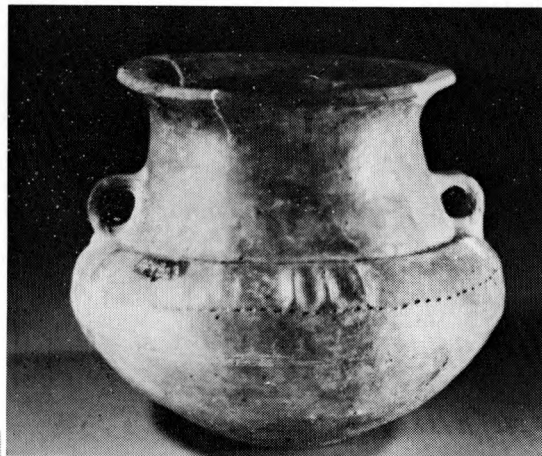
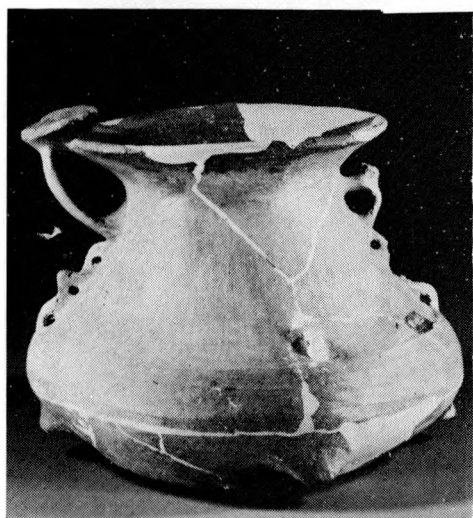
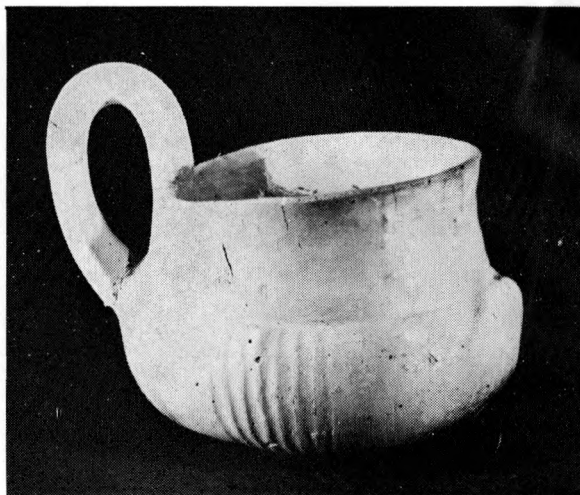
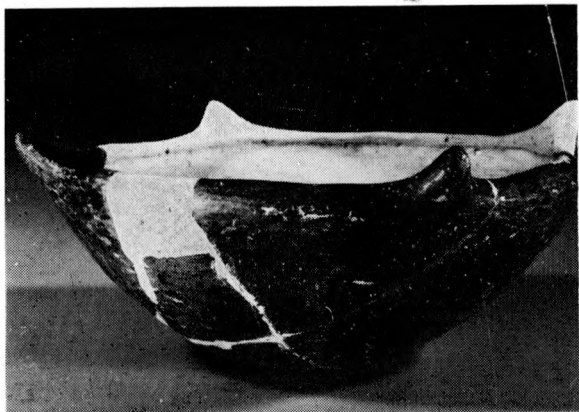

Сл. 1—2: Гроб *in situ* и урна са некрополе Рафимерија нафте код Панчева.

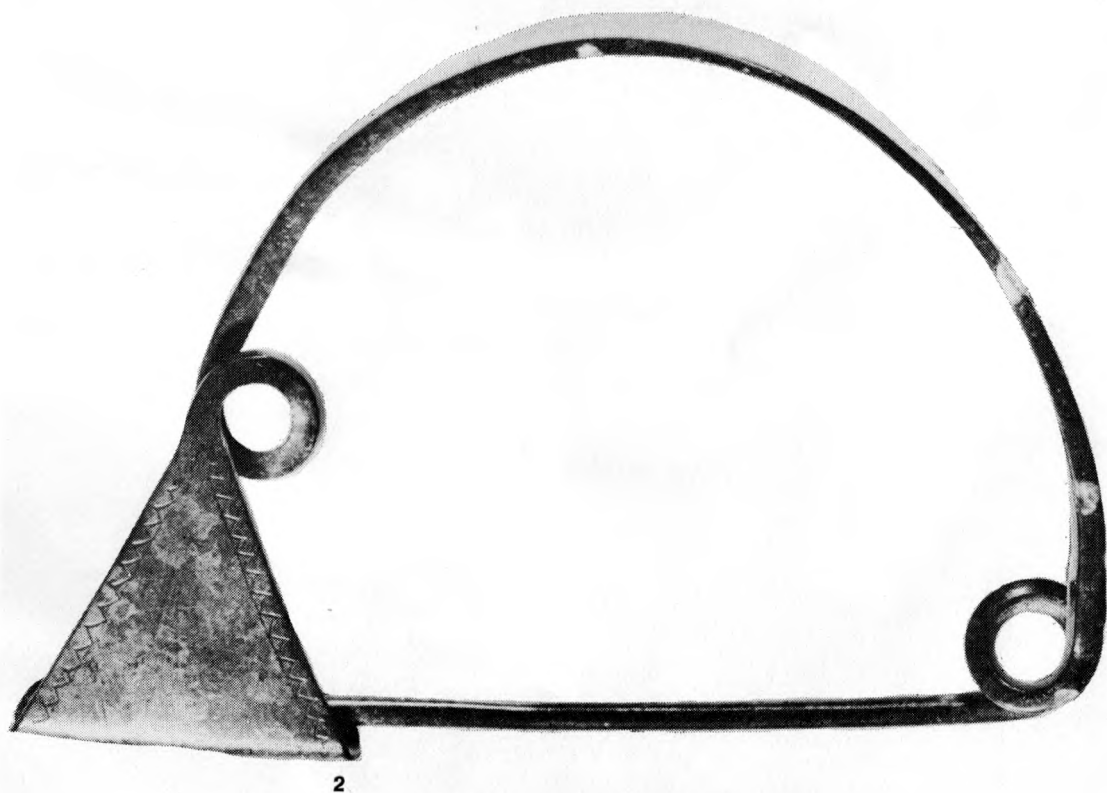

Сл. 1—6: Керамика Гава групе са некрополе код Вајуге (Ђердан II).

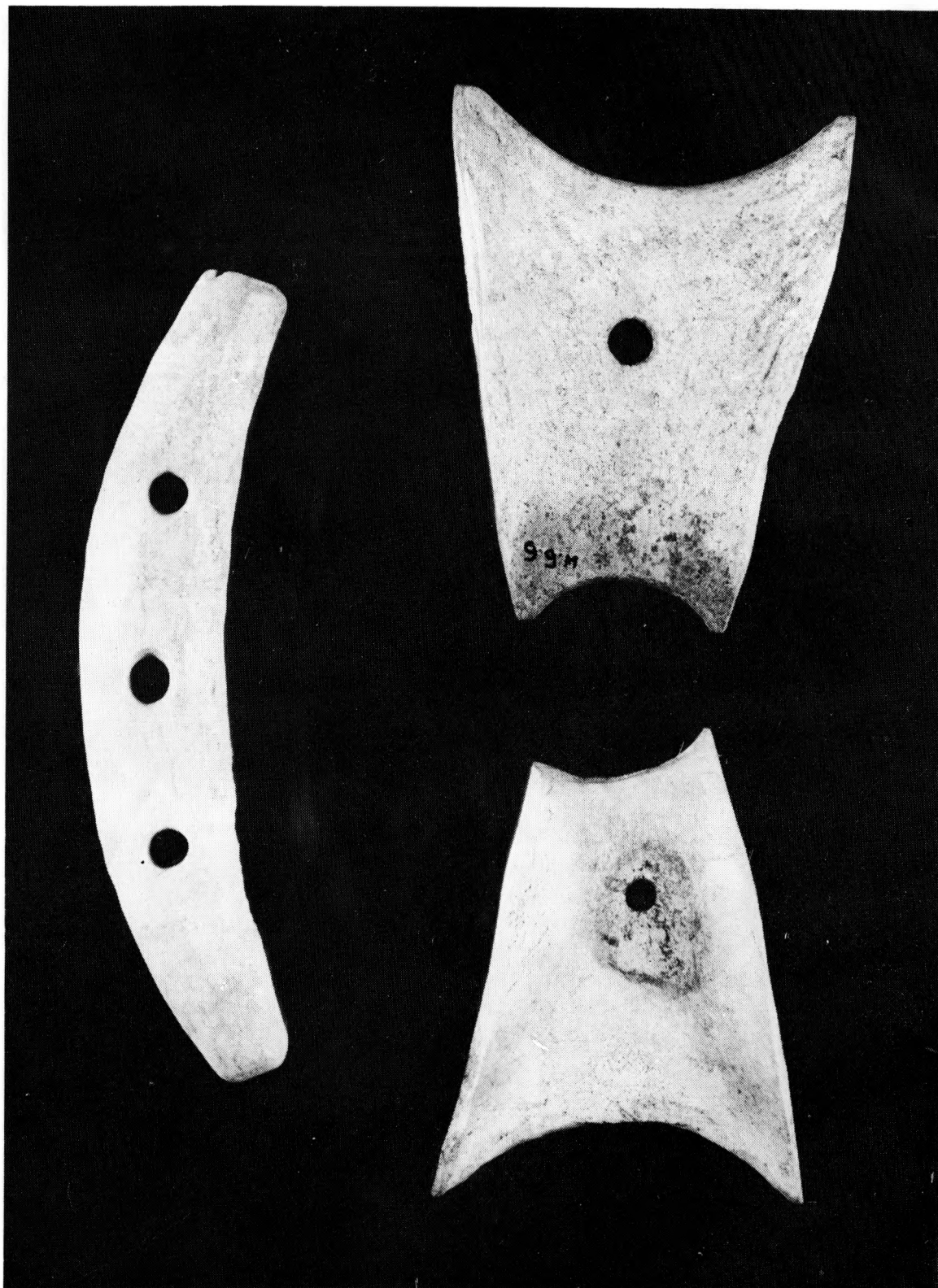
Табла XXVI

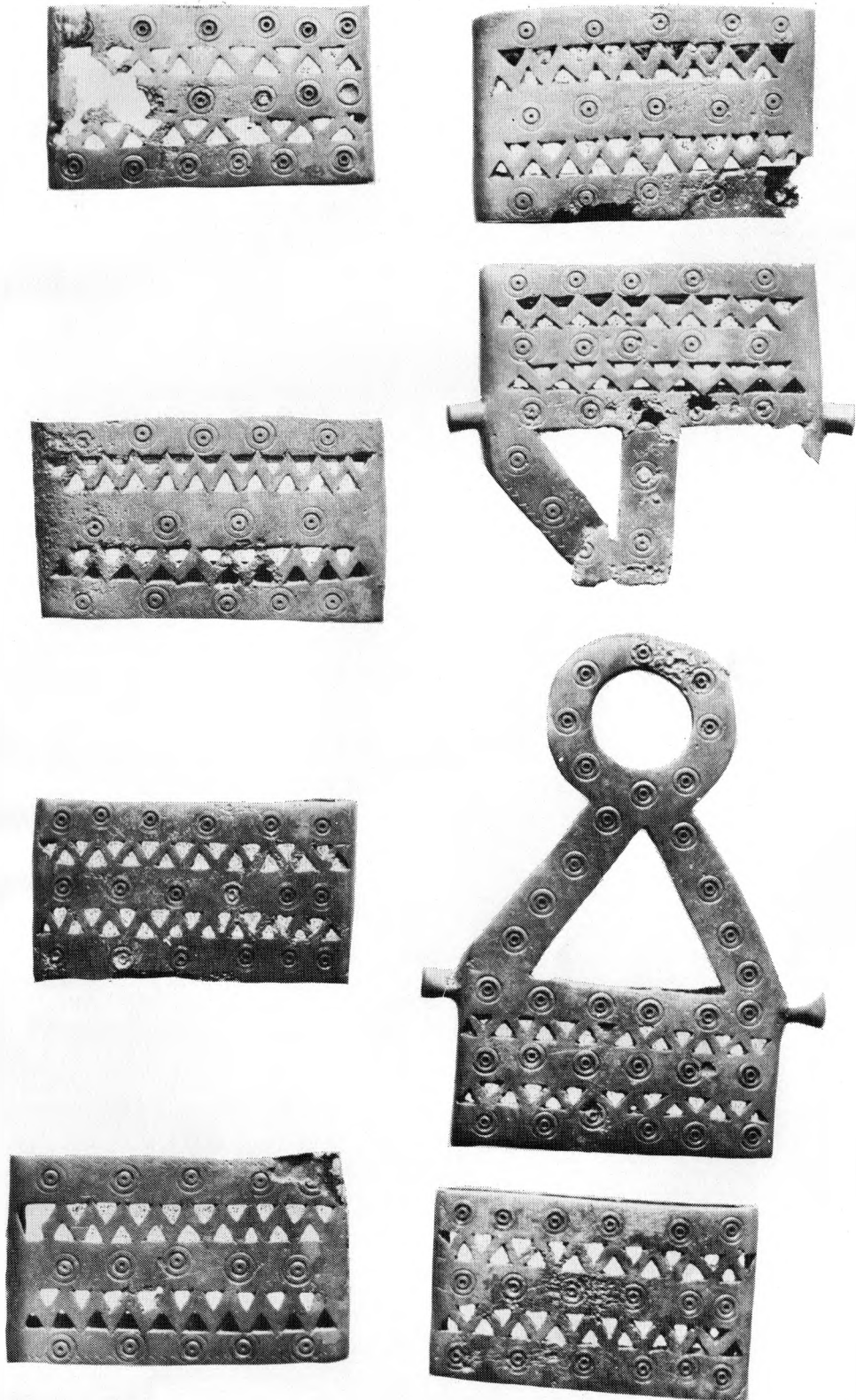
Сл. 1—6: Здела млађе фазе белегишке културе са Гомолаве (1) и керамика старије фазе босутске културе из околине Панчева (2, 5) и са Гомолаве (3, 4, 6).

Сл. 1—2: Бронзана стилизована зооморфна фигура (1 — остава из Панчева) и лучна фибула из Злотске пећине (2).

Делови коштаног ђема из Злотске пећине.

Делови бронзаног појаса из Злотске пећине.

